

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Kasım BİLİCİ

ADALET PARTİSİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE İKTİDAR
MUHALEFET İLİŞKİLERİ (1965-1971)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUŞ-2021

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Kasım BİLİCİ

ADALET PARTİSİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE İKTİDAR
MUHALEFET İLİŞKİLERİ (1965-1971)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Mehmet ÖZALPER

MUŞ-2021

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR DİZİNİ	VII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE SİYASİ MUHALEFETİN GELİŞİMİ

1.1. ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ MUHALEFET	4
1.1.1. Birinci Meclisin Durumu ve Muhalefet	4
1.1.2. Tartışılan Konular ve İkinci Grubun Muhalefeti	5
1.1.3. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Muhalefeti	9
1.1.4. Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Muhalefeti	12
1.2. ÇOK PARTİLİ SİYASİ DÖNEM VE MUHALEFET	15
1.2.1. Çok Partili Sisteme Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Etkenler	15
1.2.2. Kurulan Muhalefet Partileri	17
1.2.3. Demokrat Parti Dönemi Muhalefet.....	21

İKİNCİ BÖLÜM

27 MAYIS SÜRECİ VE ADALET PARTİSİ'NİN KURULUŞU

2.1. 27 MAYIS 1960'A DOĞRU	23
2.1.1. 1957 Erken Genel Seçimleri	23
2.1.2. Demokrat Parti Dönemi Ekonomi.....	24
2.1.3. Demokrat Parti ve Ordu	25
2.2. ADALET PARTİSİ'NİN KURULUŞU	31
2.2.1. Ragıp Gümüşpala ve Adalet Partisi	31
2.2.1.1. Adalet Partisi Program ve Tüzüğü	32
2.2.2. 1961 Genel Seçimleri.....	34
2.2.3. Cumhuriyet Tarihinin İlk Koalisyon Hükümeti CHP ve AP Koalisyonu.....	36
2.2.4. 1965 Genel Seçimleri Öncesi Adalet Partisi	39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1965 GENEL SEÇİMLERİ VE İKTİDAR MUHALEFET İLİŞKİLERİ

(1965-1969)

3.1. GENEL SEÇİM SONUÇLARI VE MUHALEFET PARTİLERİ	43
3.1.1. Cumhuriyet Halk Partisi.....	44
3.1.1.1. 1965 Genel Seçimleri ve CHP	45
3.1.2. Millet Partisi.....	46
3.1.2.1. 1965 Genel Seçimleri ve MP	47
3.1.3. Yeni Türkiye Partisi	48
3.1.3.1. 1965 Genel Seçimleri ve YTP	49
3.1.4. Türkiye İşçi Partisi	50
3.1.4.1. 1965 Genel Seçimleri ve TİP	51
3.1.5. Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi.....	52
3.1.5.1. 1965 Genel Seçimleri ve CKMP	53
3.1.6. Seçim Dışında Oluşan Muhalefet: Güven Partisi	54
3.2. ADALET PARTİSİ FAALİYETLERİ VE MUHALEFET İLİŞKİLERİ	55
3.2.1. Siyasi ve Askeri Faaliyetler ile İktidar-Muhalefet İlişkileri	55
3.2.2. Eğitim ve Sosyal Faaliyetler ile İktidar-Muhalefet İlişkileri	70
3.2.3. Ekonomi ve Dış Politika Faaliyetleri ile İktidar - Muhalefet İlişkileri	82

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1969 GENEL SEÇİMLERİ VE İKTİDAR MUHALEFET İLİŞKİLERİ (12 EKİM 1969 - 12 MART 1971)

4.1. GENEL SEÇİMLERİN ANALİZİ VE MUHALEFET	91
4.1.1. Hükümetin Kurulması ve Muhalefet.....	93
4.2. 12 MART'A GİDEN SÜREÇTE İKTİDAR-MUHALEFET İLİŞKİLERİ	95
4.2.1. Toplumsal Olaylar ve Siyasal Söylem	97
4.2.2. Ordu İçindeki Durum	100
4.2.2.1. 12 Mart Muhtırası: AP İktidarının Sonu	101
SONUÇ	103
KAYNAKÇA	106
EKLER	121

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ADALET PARTİSİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE İKTİDAR MUHALEFET
İLİŞKİLERİ (1965-1971)

Kasım BİLİCİ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mehmet ÖZALPER

2021, 148 sayfa

27 Mayıs 1960 askeri darbesinin ardından oluşturulan 1961 Anayasası ile serbest faaliyetlerin önü açılmış ve farklı düşüncelere sahip kesimlerin siyaset yapmasına fırsat verilmiştir. Adalet Partisi bu dönemde 1965 ve 1969 genel seçimlerini kazanarak tek başına iktidar olmuştur. Cumhuriyet tarihi boyunca siyasi tarafların hiç olmadığı kadar kalabalık olmasından dolayı iktidar ve muhalefet ilişkileri dönemi anlamamızda önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmanın amacı 1965-1971 yılları arası dönemde iktidar ve muhalefet ilişkilerine ışık tutmaktır.

Siyasi partiler kendi ideolojik yaklaşımları çerçevesinde muhalefet yapmışlardır. İsmet İnönü’nün Cumhuriyet Halk Partisi, Osman Bölükbaşı ve Alparslan Türkeş’in Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi, Ekrem Alican’ın eski Demokrat Parti’nin devamı iddiasıyla kurduğu Yeni Türkiye Partisi, Mehmet Ali Aybar’ın Türkiye İşçi Partisi ve diğer muhalefet liderleri dönemi kendi içinde karmaşık yapan aktörlerdir. Bunların yanında iktidarda yer alan Süleyman Demirel, tümü ile ilişkilerinde temkinli olurken, Türk Silahlı Kuvvetleri ile de ilişkilerini iyi tutmaya çalışmıştır. Bu ortamda iktidarda tek partili bir istikrarın sağlanmasına bağlı olarak 1965-1971 yılları arasında ekonomik kalkınma ve refah artmıştır. Fakat siyasi partilerin halkı siyasetin içine dâhil etmesi ile işçi ve öğrenci eylemleri özellikle 1968 yılından itibaren ülkede büyüyen bir sorun haline gelmiştir. Artan üniversite ve sokak eylemleri ordu içindeki cunta faaliyetlerinin harekete geçmesine fırsat vermiştir. Bunun bir tezahürü olarak, 12 Mart 1971 günü ordu komuta kademesi ile birlikte hükümete muhtıra vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Çok Partili Siyaset, Politik Söylem, İktidar-Muhalefet İlişkileri, Adalet Partisi.

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

OPPOSITION PERIOD RULING ADALET PARTY RELATIONS IN TURKEY (1965-1971)

Kasım BİLİCİ

Advisor: Associate Prof. Mehmet ÖZALPER

2021, Page: 148

With the 1961 Constitution, which was created after the May 27, 1960 intervention, the way for freedoms was lead up and the way for different ideological groups to do politics was cleared. During this period, the Justice Party won the 1965 and 1969 general elections and came to power on its own. Since the political parties are more than ever before throughout the history of the republic, the period of power and opposition relations has an important place in our understanding. The aim of this study is to shed light on the relations of power and opposition between the years 1965-1971, when the political parties were the most in Turkey.

Political parties made opposition within the framework of their ideological approaches. İsmet İnönü's Republican People's Party, Osman Bölükbaşı's Republican Peasant Nation Party, Ekrem Alican's New Turkey Party founded with the claim of the continuation of the former Democrat Party, Mehmet Ali Aybar's Turkey Workers Party and other opposition leaders are actors who made the period complicated in itself. In addition to these, Süleyman Demirel, who was in power, while he was cautious in his relations with all of them, he tried to keep his relations well with the Turkish Armed Forces. In this environment, economic development and prosperity increased between 1965 and 1971, depending on a one-party stability in power . However, with the politicization of the people by political parties, worker and student actions have become a growing problem in the country, especially since 1968. Increasing university and street actions gave the opportunity to take action for the junta activities within the army. On March 12, 1971, as a manifestation of this, the army gave a memorandum to the government together with the command.

Key Words: Multi-Party Politics, Political Discourse, Power Opposition Relations, Adalet Party.

ÖNSÖZ

İktidar ve muhalefet partileri demokratik siyasal yaşamın olmazsa olmazlarıdır. Günümüzdeki demokratik sistem, tümüyle partiler demokrasisi olarak adlandırılır. Siyasetin işleyişi ve belirleyicisi olan partiler, kitlesel yönlendirilebilirlik ile kamuoyunda geniş bir yere sahiptir. Türk demokrasisinde ise partiler, demokrasiyi yaşatma konusunda bazı aksaklıklara ve müdahalelere rağmen önemli bir yere sahiptirler.

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesinin ardından Türk Demokrasisi derin bir yara almıştır. Bunun telafi edilmesi ve daha özgürlükçü bir Türkiye'nin kurulabilmesi için 1961 Anayasa'sı hazırlanmıştır. Anayasa'nın sağladığı kolaylıklar ile 1960'lı yıllar siyasi partiler açısından faaliyet sahalarını genişletebildikleri bir dönem olmuştur. İdeolojik söylemleri olan TİP gibi oluşumlar bu dönemde siyasete dâhil olmuştur. Soğuk Savaşın etkileri ile tüm dünyada artan doğu-batı çekişmeleri Türkiye'yi de etkilemiştir. Hem dünya konjonktürü hem de ulusal durum ülkenin ve siyasilerin temkinli olmalarını gerektirmiştir. 1965-1971 yılları arasında Türkiye, cumhuriyet tarihinin en kalabalık parlamentolarına sahne olmuştur. Siyasi partilerdeki farklılıkların sokağa yansması ile iktidar-muhalefet ilişkileri dönemi anlamada belirleyici rol oynamıştır.

Bu ilişkileri araştırdığımız tez çalışması ise dört ana bölümden oluşmaktadır. Demokratik olarak muhalefet olgusunun daha iyi kavranması açısından “Türkiye’de Siyasi Muhalefetin Gelişimi” isimli bölüm ilk bölüm olarak yer almıştır. Burada 23 Nisan 1920 tarihinde TBMM'nin açılmasından 1950 yılında DP'nin iktidara gelmesine kadar olan dönemde muhalefet olgusu üzerinden demokrasi tarihimiz incelenmiştir. İkinci bölümde “27 Mayıs Süreci ve Adalet Partisi'nin Kuruluşu” ismi ile darbenin oluşumu ve 1965-1971 yılları arasında tek başına iktidar olan Adalet Partisi'nin hangi siyasal şartlarda kurulduğu incelenmiştir. Üçüncü bölümde “1965 Genel Seçimleri ve İktidar-Muhalefet İlişkileri (1965-1969)” ismiyle seçim sonuçları, oluşan muhalefet bloğu ve siyasal konjonktür ortaya konmuştur. Ayrıca siyasi, askeri, sosyal, ekonomi, eğitim ve dış politika başlıkları altında gündeme gelen konularda iktidar ve muhalefet ilişkileri incelenmiştir. Özellikle Meclis kayıtları, dönemin basını ve döneme tanıklık edenlerin anıları çerçevesinde ilişkiler tetkik edilmiştir. Dördüncü bölüm ise “1969

Genel Seçimleri ve İktidar-Muhalefet İlişkileri (12 Ekim 1969-12 Mart 1971)” başlığı ile yer almıştır. Burada özellikle 1969-1971 yılları arası meydana gelen üniversite ve sokak olayları çerçevesinde iktidar-muhalefet ilişkileri incelenmiştir. Partilerin olaylara bakış açısı ve ideolojik yaklaşımlarının ilişkilerde ne gibi roller oynadığı ortaya konmuştur. Ayrıca 12 Mart’a giden süreçte siyasiler ile ordu arasındaki sorunlara da yer verilerek Adalet Partisi iktidarının sonuna nasıl gelindiği araştırılmıştır. Ayrıca ekler bölümünde seçim sonuçları ve kurulan hükümetlerin kabine üyeleri tablolar içinde gösterilmiştir. 1965-1971 yıllarına ait olaylar kronolojisi, 12 Mart Muhtırasının tam metin hali ve döneme ait çeşitli arşiv belgeleri ile gazete manşetlerine yer verilmiştir.

Tez çalışmam boyunca beni bilgisiyle, önerileriyle destekleyen ve tezimle ilgili çalışmalarında sabırla sorularımı yanıtlayan saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Mehmet ÖZALPER başta olmak üzere, her zaman akademik kariyerimde ilerlememi destekleyen ve bana değerli öneriler sunan Doç. Dr. İrşad Sami YUCA’ya, tezin yazımı sırasında teknik problemlerde bana yardımcı olan çocukluk arkadaşım Nazım Enes ÜZER ve yeğenlerim Semiha ULUÇAY ile Feriha Sena ULUÇAY’a, beni destekleyip cesaretlendiren arkadaşlarım, Burhan AÇIK, Selda Özlem BUDAK, Osman AKIŞ, Fahrettin KARAHAN, Emrah DAĞHAN, Alihan GÜNDOĞDU, Emre YILDIZCAN ve Ayniye AYKUTLU’ya, pandemi koşullarında kütüphaneye erişim konusunda bana destek olan Adilcevaz Halk Kütüphanesi Müdürü Sayın Turgut KÜSER’e ve kütüphane çalışanlarına, beni sabırla bekleyen ve destekleyen, tez yazım sürecinde onlara yeterince zaman ayıramadığım değerli aileme, sonsuz teşekkürler...

Muş-2021

Kasım BİLİCİ

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	:	Adı Geçen Eser
a.g.m.	:	Adı Geçen Makale
a.g.r.	:	Adı Geçen Rapor
a.g.t.	:	Adı Geçen Tez
a.g.t.d.	:	Adı Geçen Tutanak Dergisi
ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
AP	:	Adalet Partisi
BCA	:	Başkanlık Cumhuriyet Arşivi
BM	:	Birleşmiş Milletler
BP	:	Birlik Partisi
CHF	:	Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	:	Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	:	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
CMP	:	Cumhuriyetçi Millet Partisi
CS	:	Cumhuriyet Senatosu
DİSK	:	Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	:	Demokrat Parti (Dördüncü bölümde muhalefet partileri arasında kullanılan “DP” kısaltması, 18 Aralık 1970 tarihinde kurulan “Demokratik Parti” kastedilerek kullanılmıştır.)
GP	:	Güven Partisi
HP	:	Hürriyet Partisi
MBK	:	Milli Birlik Komitesi
MHP	:	Milliyetçi Hareket Partisi
MKP	:	Milli Kalkınma Partisi

MNP	:	Milli Nizam Partisi
MP	:	Millet Partisi
NATO	:	Kuzey Atlantik Anlaşma Teşkilatı
ODTÜ	:	Ortadoğu Teknik Üniversitesi
s.	:	Sayfa
SCF	:	Serbest Cumhuriyet Fırkası
ss.	:	Sayfa Sayısı
SSCB	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T.C.	:	Türkiye Cumhuriyeti
TBMM	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCF	:	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TİP	:	Türkiye İşçi Partisi
TSK	:	Türk Silahlı Kuvvetleri
TÜİK	:	Türkiye İstatistik Kurumu
YTP	:	Yeni Türkiye Partisi

GİRİŞ

Demokrasi'nin bir gereği olan muhalefet, seçmenin yönetici seçiminde farklı alternatifler olduğu bilinci ile karar vermesine olanak sağlar. Seçmen karşılaştırma yaparak hangi adayın ülke ve kendisi adına karar vermesi gerektiğini belirler. Bu adaylar kişiler veya siyasi partiler olarak görülür. Çok partili bir demokratik sistem kurmak, demokrasinin olmazsa olmazlarından biri olarak kabul edilir. Bu nedenle partiler hem iktidarı hem de muhalefeti belirlemede kişilerin kamusal alanları olarak değerlendirilir.¹

Türkiye'de partililik kavramının olgunlaşma sürecini Osmanlı dönemine kadar götürmek mümkündür.² Fakat cumhuriyetin ilanından itibaren ülke yönetiminde partiler ve parti yöneticileri daha etkin rol oynamaya başladığından, süreci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı 23 Nisan 1920 tarihinden itibaren değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Demokrasi'nin tam anlamıyla bu coğrafyaya hâkim olmaya başladığı süreç, Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki kurucu kadronun çabaları ile beraber ilerlemiştir. Saltanatın kaldırılması, hilafetin sona erdirilmesi, cumhurbaşkanı, başbakan ve Meclis başkanı gibi yönetici kadronun ülke siyasetinde aktif olmaya başladığı dönem de yine aynı süreç içinde gelişmiştir. Muhalefet ve partililik sistemi bu aşamada sekteye uğramış olsa da dünya konjonktürü gereği çok partili bir demokratik sisteme Türkiye de dâhil olmuştur. Önce Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ardından güdümlü muhalefet olarak adlandırılan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın faaliyetlerini hem parti hem de muhalefet oluşumu açısından ilk örnekler olarak kabul edilmektedir. Farklı siyasal çevrelerin etkisiyle her iki süreçte sekteye uğramıştır. Özellikle Atatürk'ün ölümünün ardından Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı korku iklimine girmiştir. Almanya ve İtalya'nın yayılmacı politikaları Akdeniz ve Balkanlar üzerinden Türkiye'yi tehdit edecek boyutlara varabilirdi. O dönem Milli Şef İsmet İnönü idaresindeki Türkiye hâlâ tek parti yönetimi altında çoğulcu bir demokrasiden uzak bir siyasal çerçevede yönetilmekteydi. Bütün baskılara rağmen fiili anlamda İkinci Dünya Savaşı'na

¹ Murat Özkul, "Türkiye'de Devlet, Halk ve Siyasi Parti İlişkileri", **Eskiye Dergisi**, Cilt 6, Sayı 20, (2011), s. 85-86.

² Yüksel Kaştan, "Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Siyasal Partileşme Süreci", **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, Cilt 3, Sayı 5, (2017), s. 90.

girilmemesi politik bir başarı olarak tarihteki yerini almıştır.³ Totaliter sistemlerin dünya genelinde gelişmiş demokrasilere sahip ülkeler tarafından yenilgiye uğratılması, demokratik sistemlerin varolması sorununu gündeme getirmiştir. Galip devletler hâkim demokratik sistemlerin oluşması için Türkiye vb. ülkelere baskı yapmıştır. Buna bağlı olarak 1945 yılından itibaren çok partili, çoğulcu bir demokratik yönetim sistemi Türkiye’de kurulmaya başlamıştır.⁴ 1950 yılında Demokrat Parti’nin iktidara gelmesi ile çok partili sisteme geçildiği daha belirgin bir şekilde hissedilmeye başlanmıştır. Merkez sağ siyasetin temsilcisi konumunda olan Demokrat Parti ile Türkiye, yeni bir döneme adım atmıştır. Adnan Menderes ve Celal Bayar önderliğindeki DP iktidarı, Anadolu halkına yönelik politikalar ile tarımsal üretimi artırmaya dönük icraatlara girişmiştir.⁵ Ekonomi bu üretim araçlarının çeşitlenmesi ile hızla büyümüştür. Fakat 1960 yılına gelindiğinde ordu, Türkiye’de demokrasinin işleyişine darbe vurmuştur. Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Maliye Bakanı Hasan Polatkan Yassıda da yapılan yargılamaların ardından idam edilmiştir.⁶ 27 Mayıs tarihi ile özdeşleşen darbenin izleri ülkenin demokrasi tarihi açısından karanlık bir sayfa olarak görülmektedir. 27 Mayıs süreci hem ortaya çıktığı dönemin şartları çerçevesinde hem de etkilerinin doğurduğu (1961 Anayasası ve devamındaki süreç açısından) sonuçlar bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir.

DP’nin 27 Mayıs’ın ardından kapatılması, siyasi bir bölünmeye neden olmuştur. Ekrem Alican’ın kurduğu Yeni Türkiye Partisi ve emekli edilen eski Genelkurmay Başkanı Ragıp Gümüşpala’nın önderliğini üstlendiği Adalet Partisi, eski DP’nin mirasına sahip çıkma iddiasında bulunmuşlardır.⁷ Fakat bu iki parti de 1961 Anayasası’nın getirileri ile kıyaslandığında ciddi bir siyasi kriz olarak değerlendirilemez. Serbest faaliyetlerin önünü açan Anayasa, 27 Mayıs süreci içinde ordunun isteği ile hazırlanmıştır. Bu sayede farklı ideolojik yaklaşımları olan siyasi partiler, dergiler, yayınevleri, kulüpler ve çeşitli sivil toplum örgütlerinin kurulmasının önü açılmıştır.

³ Feyzullah Ezer, “Müttefik Devletlerin Türkiye’yi II. Dünya Savaşına Dahil Etme Girişimleri ve İnönü Churchill Görüşmesi”, **Belgi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 20, (2020), s. 2597-2598.

⁴ Nilgün Gürkan, “II. Dünya Savaşı Sonrası Uluslararası Dengeler ve Türk Basınının Yaklaşımı”, **Kurgu Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Uluslararası Hakemli İletişim Dergisi**, Cilt 13, Sayı 13, (1995), s. 175-176.

⁵ Nevin Coşar, “Demokrat Parti Dönemi Maliye Politikası”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 60, Sayı 01, (2005), s. 33-34.

⁶ Muzaffer Taşyürek, **Adnan Menderes**, İstanbul: Anonim Yayıncılık, 2009, s. 146-147.

⁷ Hüseyin Çavuşoğlu, “Merkez Sağda 27 Mayıs ve 12 Eylül Sonrası Partileşme”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 12, Sayı 22, (2009), s. 166-169.

Toplumsal serbestlik siyasete de partilerin sayısı noktasında yansımıştır. 1961 Genel Seçimlerine 4 parti katılırken, bu sayı 1965’de 6, 1969’da 8’e çıkmıştır.⁸ Aynı zamanda partilerin bölünmesi ile yeni partiler de ortaya çıkmıştır. Meclisteki bu çeşitlilik olayların değerlendirilmesinde çok farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1965-1971 yılları arası dönemde Süleyman Demirel liderliğindeki hükümetler, bir yandan bu partilerin sert muhalefeti ile başa çıkmak zorunda kalırken, öbür taraftan ordu ile olan ilişkilerinde de daha temkinli olmak zorunda kalmıştır.⁹

1965-1971 arası dönem karmaşık siyasi yapısı ve farklı görüşlere sahip muhalefet partileri ile Türkiye tarihinde önemli bir yere sahiptir. 27 Mayıs ve 1961 Anayasası’nın oluşturduğu ortamda, sol-sağ tabanlı ideolojilerin etkisiyle toplumsal şiddet giderek tırmanmış¹⁰ ve ülke 12 Mart Muhtırası’na doğru hızla sürüklenmiştir. İktidar parti ve muhalefet partileri arasındaki ilişkiler bu dönemi anlama noktasında oldukça önemlidir. Meclis ve Türkiye gündeminde yer alan olayların, hem dönemin sokaklarında hem de ordu nezdinde yarattığı etkileri anlamak için bu ilişkilerin analiz edilmesi gerekmektedir.

⁸ Cemal Fedayi, “Adalet Partisi’nin Birinci Dönemi 1961-1971”, **Muhafazakar Düşünce Dergisi**, Cilt 16, Sayı 57, (2019), s. 132-135.

⁹ Süleyman Çağrı Güzel, “Süleyman Demirel’in Askeri ve Sivil Bürokrasi ile İlişkileri”, **Şarkiyat**, Cilt 9, Sayı 2, (2017), s. 549-551.

¹⁰ Mehmet Koca, “68 Öğrenci Olayları ve Üniversitelerde Politik Şiddet”, **Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 8, Sayı 1, (2018), s. 98-99.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE SİYASİ MUHALEFETİN GELİŞİMİ

1.1. ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ MUHALEFET

1.1.1. Birinci Meclisin Durumu ve Muhalefet

23 Nisan 1920 günü başlayıp 16 Nisan 1923'e kadar devam eden Birinci Meclis, birçok farklı sesi bünyesinde barındırması ile muhalefetin ilk halleri olarak tarihimizdeki yerini almıştır. Çok sesli bir Meclis, çok farklı görüşlerin birbirine muhalefetini gerektirmektedir. Bu durum demokrasinin gereği olarak karşılanmaktadır.¹¹

Esasen Birinci Meclis'te kesin bir şekilde ayrabileceğimiz iktidar ve muhalefet sistemi yoktur. Bir Meclis Hükümeti sistemi vardır ve kararlar istişare yapılarak alınmaktadır. Sivas Kongresi'nde olduğu gibi Meclis bir “*Hukuk Organi*” mahiyeti taşımaktaydı.¹² Meclis Başkanı aynı zamanda hükümet başkanı olarak da görev yapmaktaydı. Celaleddin Arif Efendi ve Mustafa Kemal Paşa Meclis başkanlığı seçiminde 24 Nisan 1920 günü yarışmıştır. 109 oy alan Celaleddin Arif Efendi'nin önünde 110 oy ile Mustafa Kemal Paşa Meclis Başkanlığına seçilmiştir.¹³ Meclis Hükümeti Sisteminde partililik ve gruplaşmalar¹⁴ reddedilse de yeni anayasanın kabulünün ardından aynı görüşe sahip kimseler bir araya gelerek gruplarını oluşturmaya başlamışlardır.¹⁵ Eylül 1920'de Meclis içindeki tartışmalar iyice hararetlenmiş ve gruplar kendilerini belli etmeye başlamışlardır. “*Halk Zümresi*”, “*Tesanüt Grubu*”, “*İstiklal Grubu*”, “*İttihatçı Grup*”, “*İslahat Grubu*”, “*Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti*”, “*Müdafaa-i Hukuk Zümresi*” gibi¹⁶ isimlerle birçok grup oluşmuştur. Bütün bu grupların yanında kendi grubunu kurup daha etkin karar alma mekanizmaları oluşturmak isteyen Mustafa Kemal Paşa, daha sonra Halk Fırkasına dönüşecek olan¹⁷

¹¹ “*Muhalefetsiz Parlemantarizm, hayaldir. Fazla olarak, muhalefetin kontrolü tesirli olmalı, yani güvensizlik oyu gerçek tehlikesiyle neticelenmelidir.*” Georges Burdeau, **Demokrasi Sentetik Deneme**, Ankara: Ajans Türk Matbaası, 1964, s. 91.

¹² Tarık Zafer Tunaya, “TBMM Hükümetinin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Ayrıbasım**, Cilt 23, Sayı 3-4, (1957), s. 237.

¹³ Celaleddin Vatandaş, **Cumhuriyetin Tarihi**, İstanbul: Pınar Yayınları, 2018, s. 15.

¹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 2. Cilt 2. Birleşim, s. 186-213.

¹⁵ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017, s. 125.

¹⁶ Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk-Söylev Cilt II**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, s. 794.

¹⁷ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan Güneş, “Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na Geçiş”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XIX, Sayı 56, 2003, s. 565-581.

“Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu”nu 21 Mayıs 1921 günü kurmuştur. Başkanlığına ise 133 milletvekilinin katıldığı seçimle kendisi seçilmiştir.¹⁸ Mustafa Kemal Paşa Nutuk’ta yaptığı açıklamada Mecliste çok fazla guruplaşmalar olduğunu aktarmış ve bunların Meclis’in işlevselliğini sekteye uğrattığını savunmuştur. Bu sebeple işe bizzat el koymak zorunda olduğunu ifade etmiştir.¹⁹ Bu tarihten itibaren Meclis iki gruptan teşekkül olmaya başlamıştır. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu’nun yer aldığı *Birinci Grup* ve buna muhalif olan *İkinci Grup*. Birinci ve ikinci grupların ayrışmaları Meclis içinde görüşülmekte olan siyasi meselelere etkin şekilde sirayet etmiştir.²⁰ Yapılan bazı çalışmalarda Birinci Meclis’ten kasıt Birinci Grup olarak görülmüş, İkinci Grup azınlık olduğu için görülmemiş veya görülmek istenmemiştir. Bu iki grup arasında süregelen tartışmalar Birinci Meclis’i anlamada oldukça önemlidir.²¹ İkinci Grup’un Birinci Grup’a muhalefet etmesi de Meclisteki ilk muhalif çekişmeler olarak tarihimizdeki yerini almaktadır.

1.1.2. Tartışılan Konular ve İkinci Grubun Muhalefeti

1921’in Aralık ayında Meclise olağanüstü yetkilere sahip “*Harp Encümeni*” (Savaş Komisyonu) kurulması için teklif gelmesi İkinci Grup’un Muhalefetine sebep olmuştur. Kurulacak olan komisyon, Meclis yetkilerini kullanabilecek ve genel kuruldan bağımsız kararlar alabilecekti. İkinci Grup bu girişimi diktatörlük olarak görmüş ve Hâkimiyet-i Milliye’ye aykırı bir durum olarak değerlendirmiştir. Konu ile ilgili İkinci Grup’un önde gelen isimlerinden, Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni (Ulaş): “[...] *bu diktatörlüktür efendiler, başka bir şey değildir. Bunun manası budur[...] Bütün milletler gibi bizde medeni bir hükümet teşkiline çalışalım. Böyle*

¹⁸ Vatandaş, **a.g.e.**, s. 18.

¹⁹ “İşe bizzat müdahale zaruri olmağa başladı. Nihayet, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu unvanıyla bir grup teşkiline karar verdim. Bu grup için yaptığım programın başına bir madde-i esasi koydum. Bu maddenin ruhu, iki noktadan ibaretti: Birinci nokta: grup, Misak-ı Milli esasatı dairesinde memleketin tamamîyetini ve milletin istiklalini temin edecek sulh ü müsalemeti istihsal için, milletin bilimunkuva-yi maddiye ve maneviyesini icap eden hedeflere tevcih ve istimal edecek ve memleketin resmi ve hususi bilumum teşkilat ve tesisatını bu maksad-ı esasiye hadim kılmağa çalışacaktır. İkinci nokta: grup, devlet milletin teşkilatını, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu dairesinde şimdiden peyderpey tespit ve ihraza sayedecektir. Efendiler, bütün hizipleri ve Meclis’in ekser azasını davet ederek bu iki esas üzerinde birleşmelerini temin ettim. Bu işaret ettiğim madde-i esasiyeye ve bundan sonra grubun nizamnamesi dâhiline ait olan maddeler, 10 Mayıs 1921 günü vuku bulan içtimada kabul olundu. Grup heyet-i umumîyesinin intihabiyle, grubun bizzat riyasetini de deruhte etmiştim. Efendiler, memleket dâhilinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti mevcut olduğu gibi, onun, Meclis’te aynı unvan altında bir de siyasi grubu teşekkül etmiş oldu[...].” Gazi Mustafa Kemal, **a.g.e.**, s. 792-794-796.

²⁰ İhsan Güneş, **Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997, s. 181.

²¹ Vatandaş, **a.g.e.**, s. 21.

şeylerden vazgeçelim.”²² diyerek duruma tepki göstermiştir. İkinci Grup genel olarak Birinci Grubun tek taraflı politikalarına karşı muhalefet sergilemektedir. Hüseyin Avni (Ulaş) bir başka konuşmasında:

*“[...] Çoğunluğun iradesine dayanmayan iradeler, milli irade değil, şahsi iradedir. Reisin görevi, Anayasa’da diyor ki: “Meclis kararlarını Meclis adına imza eder.” Yoksa Efendiler! Bağımsız olarak bir irade, bağımsız olarak bir makam sahibi, Meclis’ten başka hiçbir kimse yoktur. Lafzanda yoktur, manen de yoktur, hakikaten de yoktur, hiçbir veçhile de yoktur. Reisin Meclis adına hareket edebilmesi için Yüksek Heyet’in kararına dayanmalı, onların oyları toplanmalıdır. O zaman, onların oylarını tebliğe memur olunmuş olur. Yoksa Meclis Genel Kurulu adına burada bir şahsı kabul edecek bir fert yoktur. Anadolu öyle kimseyi kabul edemez.”*²³ diyerek, reisin Meclise ait yetkilerini Meclis bilgisi dışında kullanması eleştirilmiştir. En önemli karar alma mekanizması ve Hâkimiyet-i Milliye’nin tezahürü Meclistir, şahıslara bağlanılmaması gerektiği vurgulanarak muhalefet oldukları durumu gözler önüne sermektedir. Ayrıca İkinci Grup’un programında da Hâkimiyet-i Milliye’den bahsedilmektedir²⁴ Hâkimiyet-i Milliye hakkında konuşan İkinci Grubun önemli isimlerinden Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey ise şunları söylemiştir:

“Hâkimiyet-i milliyeden bahsediyoruz. Hâkimiyet-i milliye demek, benim anlayabildiğim, hukuki teoriye girmiyorum, milletin kendi hakkını, aracısız olarak, doğrudan doğruya kullanması demektir. Fakat maalesef buna imkân olmadığı içindir ki, millet herhangi bir seçim yöntemiyle kendilerini yönetme için bir Meclis toplar ve onlara der ki: benim işimi görünüz. İşte efendiler, hukuk teorisine göre, hâkimiyet-i milliyeyi sağlamak ve uygulamak açısından bu bile cazip olmayıp, tek tek milletin bütün bireylerinin kendi hakkını kullanması zorunludur. Tam hâkimiyet-i milliye yöntemi fiili olarak sorgulanabilir olmadığından, zorunlu olarak milletvekillerinden oluşan şu Meclisi, bu adaylık yöntemiyle, tekrar ve bir kat daha kayıt altına almış bulunuyoruz. Bendeniz diyorum ki; hâkimiyet-i milliyenin gerçek terimi şu Heyet bile tamamıyla uygulayamaz. Nerede kaldı ki bu heyetin içinden seçilmiş olan beş on kişiden oluşan ve

²² Suna Kili, **Atatürk Devrimi**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1995, s. 100-101.

²³ TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 19. Cilt, 22. Birleşim, s. 101-102.

²⁴ Güneş, **a.g.e.**, s. 189.

*daha ufak bir zümreye bunun verilmesi.”*²⁵ sözleriyle hâkimiyetin topyekûn Mecliste kalması ve halkın çıkarlarının kişilere verilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.

Birinci Meclis’te tartışılan meselelerden biri de 18 Nisan 1921 tarihinde Meclise sunulan Hürriyet-i Şahsiye Kanunu’dur. Yasa, İkinci Grup tarafından Meclise sunulmuştur. Milli egemenliğin sağlanmaya çalışıldığı bir dönemde kişi hak ve özgürlüklerini kapsayan bir yasanın Mecliste tartışılması oldukça değerlidir. Yasa İkinci Grub’un desteğini alarak 12 Şubat 1923’te yürürlüğe girebilmiştir. Savcılara kişi hak ve özgürlüklerine müdahale edildiği takdirde cezai işlem yetkisi veren yasa, aynı zamanda memurların da yargılanmasının önünü açmıştır. Bu sebeple Birinci Grup yasayı unutturmak istese de üzerinden iki yıla yakın bir zaman geçmesine rağmen genel kuruldan geçerek yasalaşmıştır.²⁶ Konu ile ilgili İkinci Grub’un önemli isimlerinden Ali Şükrü Bey, Mecliste bu konuşmayı yapmıştır: *“Bendeniz Zannediyorum ki; mademki hâkimiyet-i milliye vardır diyoruz ve esas üzerine yürüyoruz, hâkimiyet-i milliye’nin esası kişi hâkimiyeti, kişi dokunulmazlığıdır. Bunu sağlayacak şu kanun buradan çıkmadıkça bendenizce diğer kanunların hiçbirinin değeri yoktur. Çünkü hepsinin temelini bu kanun oluşturur. Bir halk hakkını muhafaza edeceğini bilmezse ve saldırganların saldırısına karşı kendini savunacak bir kuvvet ve kudret görmezse, yani o halk, hürriyet ve serbestisine sahip olmazsa, mutlaka müstebitlerin, mütegalibenin esiri olacaktır. Efendiler; biz halka benliğini vermeliyiz, halk hür olduğunu bilmeli ki kendi vicdanı doğrultusunda iş görsün. Hâkimiyet-i milliye tecellisine göstermek için önce halkın hürriyetini sağlamak gerekir.”*²⁷

Meclis’te İkinci Grub’un muhalefet ettiği bir diğer konu İstiklâl Mahkemeler’inin görev ve yetki alanlarının genişletilmesi hususunda yapılan tartışmalar olmuştur. İstiklâl Mahkemeleri 11 Eylül 1920 tarihinde *“Firariler Hakkında Kanun”* dâhilinde asker kaçaklarının önüne geçmek için ihdas edilir. 8 ayrı İstiklâl Mahkemesi bu tarihten sonra farklı vilayetlerde yer almaya başlar. Bu mahkemeler asker firarilerinin davaları yanında hırsızlık, gasp ve can güvenliği gibi kamu düzenini ilgilendiren davalara da bakmışlardır. İstiklal Mahkemeleri geniş yetkilere sahip olmuştur. 17 Şubat 1921’de kapatılan İstiklal Mahkemeleri 24 Temmuz 1921 tarihinde Konya, Kastamonu, Samsun,

²⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 21. Cilt, 92. Birleşim, s. 285-286.

²⁶ Asaf Özkan ve Esra Taşdelen, “Türkiye’de Kişi Hak ve Özgürlüklerinin Gelişimi Bağlamında Hürriyet-i Şahsiye Kanunu”, *Atatürk Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, (2019), s. 64.

²⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 26. Cilt, 180. Birleşim, s. 390-392.

Yozgat gibi yerlerde tekrar kurulmuştur.²⁸ Ancak İkinci Grup, İstiklal Mahkemelerinin görev ve yetkilerinin genişletilip yeni mahkemelerin kurulması noktasında Mecliste karşıt görüş bildirmiştir. Hüseyin Avni (Ulaş) Mecliste 14 Ocak 1922 tarihinde yaptığı konuşmada hukukun üstünlüğüne değinerek, verilen yetkilere karşı çıkmıştır. Daha sonra yaptığı konuşmada ise şunları söylemiştir:

“Olağanüstü önlem almak için İstiklal Mahkemeleri kuruldu. Fakat bir zaman oldu ki, hükümet bütün icraatı İstiklal Mahkemelerine verir bir şekilde, bize bir kanun kabul ettirdi. Artık İstiklal Mahkemeleri'nin el uzatmadığı, el koymadığı şey kalmadı ve bütün hükümetin icraatını eline aldı ve Meclis adına hükümler verdi. Efendiler, siz memleketi kurtarmak istiyorsanız, siz mahkemeleri yaşatmak istiyorsanız, işte burada 350 mahkememiz var. Onun kudretini artırın onun kudreti olmazsa dört mahkeme, beş mahkeme, devletin bütün teşkilatını yürütemez. İhtilalin de hukuku var. Fakat böyle kendi oyuyla hüküm sürecek maddi ve manevi suç, zarar takdiriyle hüküm sürecek bir kuruluş dünyada mevcut değildir. Bu, dünyanın adaletine sığacak şeylerden değildir. Asker kaçakları için gerekli ise, yalnız onunla sınırlayalım. Böyle maddi, manevi zarar takdirine yetkili; genel cümlelerle, sınırsız yorum ve ters düz etmeye müsait cümlelerle verilen yetkiyle ve kendi oyuyla her şeyi hüküm altına almak, her şeye hüküm vermek yetkisini artık ortadan kaldırmak üzerimize farzdır.”²⁹

Sinop Milletvekili Hakkı Hami (Ulukan) ise aynı oturumda yaptığı konuşmada İstiklal Mahkemeler'inde suçsuz yere asılanlar olduğunu belirterek, İstiklâl Mahkemeleri'nin olağanüstü yetkilerle donatılmasını eleştirmiştir.³⁰

İkinci Grup'un şiddetli eleştirileri sonucu 31 Temmuz 1922'de kabul edilen “İstiklal Mahakimi Kanunu” ile mahkemeler Meclis denetimine alınmıştır. Heyet-i Vekile'nin ısrarlarına rağmen İkinci Grup'un muhalefeti ile sadece Elcezir'de görevi asker kaçaklarını cezalandırmak olarak bir İstiklal Mahkemesi kurulabilir.³¹ 1 Ağustos

²⁸ Tahir Dünder, “Muhalefetin Bastırılması Açısından İstiklal Mahkemeleri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi SBE,2014), s. 11-17 ve 28-31.

²⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 2. Cilt, 2. Birleşim, s. 614, 615.

³⁰ “Efendiler! Emin olunuz İstiklal Mahkemeleriyle, Hiyanet Kanunuyla, adam asmakla biz gayemize vasil olacaksak emin olunuz ki bu, hayaldir[...] Efendiler, ben deniz eminim ve katiyen kaniim ki bugün pek masum olarak asılan vardır...” TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 2. Cilt, 2. Birleşim, s. 618.

³¹ Vatandaş, a.g.e., s. 42.

1922 tarihinde ise İstiklal Mahkemeleri'nin tüm faaliyetleri Meclis kararı ile durdurulmuş ve Birinci İstiklal Mahkemeleri dönemi kapanmıştır.³²

İkinci Grup'un zamanla kopmaları engelleyememesi sonucu grup yavaşça dağılmış, Meclis'in dağılması sonucu ile de ortadan kalkmıştır. Hüseyin Avni (Ulaş) daha sonra bir parti kurma hareketlerine girişmişse de bu girişim sonuçsuz kalmıştır.³³

1.1.3. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Muhalefeti

3 Mart 1924 tarihinde halifeliğin kaldırılmasının ardından Halk Fırkası içinde bir grup Mecliste muhalif bir çizgiye bürünmüştür. Bu kesimin muhalefeti tehlikeli olarak değerlendiriliyordu. Çünkü Birinci Meclis döneminde olduğu gibi bir muhalefet Meclis içinde istenmeyen bir durumdu.³⁴ Bu grup içinde Rauf (Orbay), Kazım (Karabekir), Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele), Cafer Tayyar (Eğilmez), Adnan (Adıvar), Bekir Sami (Kunduh) gibi dönemin sözü geçen kişileri de bulunuyordu. Bu kişilerin bir fırka kuracağı ile ilgili ilk söylentiler 6 Ekim 1924 tarihli bir gazete haberinde görülmektedir.³⁵ Mustafa Kemal Paşa kendisine rakip olarak gördüğü bu eski dostlarına karşı hemen harekete geçmiş, 30 Ekim 1924 günü Fevzi Çakmak Paşa'ya mebusluğu bırakmasını teklif ederek, bunu ordu ve siyasette aktif olan komutanlara da iletir. Komutanlar bir tercih yapmalıydı; ya siyasette kalıp sivil olarak mücadelelerine devam edeceklerdi ya da asker olarak siyasetten uzak kalacaklardı. Kazım (Karabekir) ve Ali Fuat (Cebesoy) ordudaki görevlerinden istifa ederek siyasette kalmayı seçtiler.³⁶

5 Kasım 1924'de Meclis'in yeni kabineyi İsmet Paşa öncülüğünde kurma çalışmaları başlayınca, muhalefette hazır bulundu. Rauf (Orbay) Bey'in hastalığı nedeniyle 8 Kasım günü katılamadığı gensoru oylamasının ardından 148 oy alan İsmet Paşa hükümeti kurmada zorlanmasa da aleyhine verilen 19 oy'a karşı teyakkuzdaydı ve bekliyordu. Oylamanın ardından 11 milletvekili Halk Fırkası'ndan istifa ederek parti

³² Seyfettin Aslan ve Tahir Dünder, "Cumhuriyet Döneminde İstiklal Mahkemeleri", **Mukaddime Dergisi**, Cilt 5, Sayı 1, (2015), s. 29.

³³ İzmir Suikast'ında yargılanan Ziya Hurşit'in İkinci Grubun üyelerinin kendisine Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile işbirliği yapması gerektiğini söylediği ve Hüseyin Avni Bey'in parti teşebbüsü için bkz. Feridun Kandemir, **İzmir Suikastının İçyüzü Cilt 2**, İstanbul: Ekicigil Tarih Yayınları, 1955.

³⁴ Sina Akşin ve Cemil Koçak vd., **Yakınçağ Türkiye Tarihi 1908-1960**, İstanbul: Milliyet Kitaplığı, 2000, s. 139.

³⁵ Saime Yüceer, "Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt 16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 534.

³⁶ Erik Jan Zürcher, **Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Siyasi Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, s. 74.

faaliyetlerine başlamışlardı. Muhalif oyları vererek Halk Fırkası'ndan istifa edenler arasında Refet (Bele), Adnan (Adıvar), Bekir Sami (Kunduh), İsmail (Canbolat) gibi önemli muhalif isimler vardır. Rauf Orbay'da, daha sonra istifa edenler arasına katılmıştır. 10 Kasım günü kurulacak olan muhalefet partisi için *İstihsal Fırkası*, *Cumhuriyet Fırkası*, *Cezmi Cumhuriyet Fırkası* gibi isimler gazetelerde yazılmaya başlamıştı. "Cumhuriyet" ismi ile özdeşleşen bir muhalefet partisinin kurulması tehlikesi Halk Fırkasını harekete geçirmiş ve partinin ismi "*Cumhuriyet Halk Fırkası*" na dönüştürülmüştür. 17 Kasım 1924 günü Dâhiliye Vekili Recep Peker'e sunulan başvuru sonucunda ilk muhalefet partisi resmen kurulmuştur. Firkanın adı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası olarak sunulmuş ve o tarihe kadar hiçbir yerde bu isim geçmemiştir. 22 Kasım günü Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan ayrılanların sayısı 45'i bulmuşsa da bunlardan 32'si Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na katılmıştır. Geri kalanlar bağımsız olarak Meclisteki varlıklarını sürdürme kararı almışlardır.³⁷ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası başkanlığına Kazım (Karabekir), Başkan Vekilliğine Adnan (Adıvar) ve Rauf (Orbay) bey, Genel Sekreterliğine Ali Fuat Paşa seçilmiştir. Atatürk Biyografisi ile tanınan Andrew Mango, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının amacını "*Liberal görüşlü oldukları kuşkuluydu: aralarındaki tek ortak nokta Mustafa Kemal'in Başvekil İsmet Paşa aracılığıyla kullandığı iktidar tekeline karşı çıkmaktı.*" şeklinde aktarmıştır.³⁸

Ali Fuat Cebesoy anılarında yeni firkanın gayesini şöyle özetlemiştir: "*Firkanın hedefi iktidara geçmek değil, muhalefet partisini kurarak iktidarla birbirini tamamlayacak bir manzume teşkil etmektir.*"³⁹ Buradan hareketle firkanın muhalefet etmesi demokratik bir zaruret olarak ele alınmıştır; denebilir. Esasen iktidarın bir muhalefetle denetlenmesi demokratik bir ülke olma yolunda gerekli bir temayüldür. Cebesoy anılarında fırka hakkında "*Zararlı Şayialar*"* çıkarmaktan çekinmeyenlerin dayandığı en önemli argümanın, cumhuriyet rejimini kabullenmeyen kişilerin Halk Fırkası'ndan istifa edip Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na geçtiği şeklinde belirtmiştir.⁴⁰ Hâlbuki firkanın programında yer alan ilk maddede "*Türkiye devleti*

³⁷ Eric Jan Zürcher, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Siyasi Muhalefet*, s. 77-78,81,84,86.

³⁸ Andrew Mango, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010, s. 485.

³⁹ General Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar II. Kısım*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1960, s. 110.

* Herkesin duyduğu söylenti, her tarafa yayılmış olan söz. <http://www.lugatim.com/s/%C5%9Fayia> (Erişim Tarihi:18.10.2020).

⁴⁰ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 117.

halkın egemenliğine dayalı bir Cumhuriyettir.” yazmaktaydı.⁴¹ Mustafa Kemal Paşa ise fırkanın teşekkül ettiği ilk günlerde Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yayınlanan bir yazıya göre muhalefeti demokrasinin ve cumhuriyetin bir gereği olarak değerlendirmiştir.⁴²

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Mecliste muhalefet görevini üstlendikten sonra Fethi Bey Kabinesinin bir takım kanun değişikliklerine karşı çıkmıştır. 26 Ocak 1925 tarihinde “*Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti*” müstakil bir durumda iken Reis-i Cumhur’a bağlanması istenmekteydi. Cebesoy buna karşı çıktıklarını belirterek memleket için en hayırlısının Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti’nin bağımsız kalması olduğunu vurgulamıştır.⁴³ Ekonomide liberal bir politika öngören fırka, iç ve dış ticarete serbestleşmenin sağlanarak devlet müdahalesinin aza indirgenmesini savunmuştur. Aynı zamanda laik ve milliyetçi bir politikadan yanaydı. Halk Fırkası’nın “*köktenci, merkezîyetçi otoriter eğilimlerine*” ise karşı çıkmıştır.⁴⁴

1925 yılının Şubat ayı başlarında Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde, Şeyh Sait İsyanı’nın patlak vermesiyle bir takım önlemler alınmasının gerekli olduğu görüldü. Fethi Bey Hükümeti görevden çekildi ve İsmet Paşa Başvekil koltuğuna oturarak kabineyi kurdu. Çok geçmeden sert radikal kararları içeren Takrir-i Sükûn Kanunu 4 Mart 1925 günü çıkarıldı. Kanunla iki İstiklal Mahkemesi kuruldu. İşgal bölgelerinde kurulan Doğu İstiklal Mahkemeleri, etkin olduğu bölgelerde yer alan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şubelerini 25 Mayıs 1925 günü kapatma kararı aldı. Ankara İstiklal Mahkemesi de parti programında yer alan “*düşünce ve insana saygılı*” olma ilkesiyle “*gericiliğin kışkırtıldığını*” ileri sürerek bazı parti mensuplarını yargılayıp, çeşitli cezalara çarptırmıştır. Bu gelişmeleri takip eden günlerde partinin kapatılması gündeme gelmiş ve 3 Haziran 1925 günü Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılmıştır.⁴⁵ Fırka sadece yedi ay gibi bir süre muhalefet yapabilmiştir.⁴⁶

⁴¹ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, Ankara: Kaynak Yayınları, 2017, s. 74.

⁴² Hâkimiyet-i Milliye, 11 Kanun-ı Evvel, 1340 (Aralık 1924). s. 2.

⁴³ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 135-136.

⁴⁴ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 201.

⁴⁵ Durmuş Yalçın, vd., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2014, s. 52.

⁴⁶ Mehmet Özalper, “Bir Muhalefet Partisinin İlgası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, **ANEMON Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, (2014), s. 131.

Halk Fırkası için Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın dini inançlara saygılı olması isyanla bağlantı noktası olmuştur. Bütün inceleme ve araştırmalara rağmen fırkanın isyanla irtibatlı olduğu ispatlanamamıştır.⁴⁷ İsyana Meclisteki muhalefeti susturmak için “*iyi bir bahane*” olmuştur.⁴⁸ Yapılacak olan reformların daha kolay hayata geçirilebilmesi adına bir fırsat sunmuştur. “*Bu fırsat olmasaydı reformlar gerek muhalefetin gerekse kitlelerinin direnişiyle karşılaşacaktı.*” yorumunu yapan Feroz Ahmad, bütün siyasal faaliyetlerin durdurulduğunu aktarmıştır.⁴⁹ Siyasi muhalefeti durdurmanın yanında basın üzerine “*sert muameleler*” de bu tarihten sonra görülmeye başlanmıştır.⁵⁰

Gazi Mustafa Kemal, Nutuk'ta verdiği bilgilerle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın “*gizli eller tarafından çizilen programını da ortaya attılar*” diyerek eski rejimi savunanları işaret etmiştir.⁵¹ Mustafa Kemal devamında, “*(Cumhuriyet) kelimesini telaffuzdan dahi içtinap edenlerin, cumhuriyeti doğduğu gün, boğmak isteyenlerin, teşkil ettikleri fırkaya (cumhuriyet) ve hem de (Terakkiperver Cumhuriyet) unvanını vermeleri, nasıl ciddi ve ne dereceye kadar samimi telakki olunabilir?*” diyerek eleştirilerini sıralamıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın rejime düşman olanları fırka etrafında topladığını belirten Mustafa Kemal Paşa, “*dış düşmanların yeni Türk Devletini,*” yıkma planlarına yardım etmeye çalıştı demiştir.⁵²

1.1.4. Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Muhalefeti

1920-1930 yılları arası Türkiye'de yapılan inkılaplar hoşnutsuzluk yaratmıştır. Alkol, sigara ve temel kullanım gıdalarının devlet tekeline alınması halkı memnun etmemiştir. Bunun yanında 1929 yılında yaşanan ekonomik kriz, Osmanlı borçlarının taksitlerinin ödenmeye başlanması gibi ekonomik zorluklar mevcuttu. Bunlara bağlı olarak yapılan inkılaplar halkın sosyal ve ekonomik durumunu düzenleyecek nitelikten uzak kalmıştır.⁵³

⁴⁷ Lord Kinros, *Atatürk-Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, İstanbul: Altın Yayınları, 1994, s. 471.

⁴⁸ Kinros, *a.g.e.*, s. 467.

⁴⁹ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 76.

⁵⁰ Karpat, *a.g.e.*, s. 133.

⁵¹ M. Kemal, *a.g.e.*, s. 1184.

⁵² M. Kemal, *a.g.e.*, s. 1187.

⁵³ Ahmet Yeşil, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s. 14.

Cumhuriyet Halk Partisi iktidarının muhalefete uyguladığı sert politika, halktan kopuk olan sorunlarını dinlemeyen bir yönetime dönülmesi bir yana, bazı parti üst yetkililerinin şahsi kazançlar için mevkilerini kullanması, halkın ekonomik sorunların temelini bu yönetimde aramasına sebep olmuştur.⁵⁴

Bu atmosferde Mecliste bir muhalefet partisinin teşekkülünü isteyen Mustafa Kemal Paşa bu iş için Ali Fethi Okyar'ı uygun görmüştür.⁵⁵ Paşa'nın Ali Fethi Okyar ve İsmet İnönü'ye, “*Ben şimdi bir babayım, ikinizde benim çocuklarımızınız. İkinizin arasında bana göre hiçbir ayrılık yoktur. Benim istediğim, sadece memleket işlerinin Büyük Millet Meclisinde açıkça tartışılmasıdır. Büyük Millet Meclisinde Türk milletinin gözü önünde konuşulamayacak hiçbir iş yoktur.*”⁵⁶ sözleri ile aralarında ayrım yapmayacağını taahhüt etmesi ve kız kardeşi Makbule Hanım'ın yeni partiye katılacağını söyleyerek Fethi beyi ikna etmiştir. Aslında Fethi Bey İsmet Paşa'ya karşı bir oluşumda yer almaktan çekiniyordu. İsmet Paşa hatıralarında yeni fırkadan haberinin olmadığını, Yalova'da konu açılınca öğrendiğini ifade etmiştir.⁵⁷ Ancak İsmet İnönü'nün defterlerinde rastlanan bir notta, 20 Nisan 1930 günü: “*Akşam Gazi ile Marmara'da Yeni intihap, muhalif Fırka intihabı. Fethi Bey'in muhalefet riyasetini görüştük.*” denmiştir. Bu not ile anlaşılıyor ki İsmet İnönü 1930 yılının Ağustos ayında Yalova'da değil Nisan ayında hem partiyi hem de partinin Fethi Bey tarafından kurulacağını biliyordu.⁵⁸

Yeni partinin kurulması artık kesindir ve Türkiye'de iki partili bir Meclis kurulacaktır. 12 Ağustos 1930 günü bu demokrasi havası tüm yurttaki büyük bir şaşkınlık yaratmıştır.⁵⁹ Parti, İstanbul Taksimdeki Kalmis Apartmanında kuruldu. Gümüşhane Mebusu Ali Fethi Okyar, partinin lideri ve kurucusuydu.⁶⁰

Eylül ayında Fethi Bey'in Batı Anadolu turuna çıkışı bir dizi tartışmayı alevlendirmiştir. İzmir'de 14 yaşındaki bir çocuk SCF ve CHF'lilerin arasındaki

⁵⁴ Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri 1924-1930**, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2007, s. 299.

⁵⁵ Ahmet Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 25-27.

⁵⁶ Goloğlu, **a.g.e.**, s. 308.

⁵⁷ İsmet İnönü, **Hatıralar: İkinci Kitap**, Ankara: Bilgi Yayınları, 1987, s. 225.

⁵⁸ İsmet İnönü, **Defterler: 1919-1973 Cilt 1**, Ahmet Demirel (Hzl), Ankara: Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 148.

⁵⁹ Çetin Yetkin, **SCF Olayı**, İstanbul: Otopsi Yayınları, 2004, s. 54.

⁶⁰ Ayhan Aydın, “Cumhuriyet Döneminde Serbest Cumhuriyet Fırkası Deneyimi Ortaya Çıkış Sebepleri, Kurucuları, Nizamnamesi, Kapanması ve Basınla İlişkileri”, **Marmara İletişim Dergisi**, Sayı 8, (1994), s. 262.

arbedede yaşamını yitirmiştir. Gazeteler bu konuya geniş yer vererek konunun açığa çıkarılmasını istiyordu. Yunus Nadi o günlerde Cumhuriyet gazetesinde Mustafa Kemal Paşa'ya “açık mektup” yazarak ikili arasındaki sorunları açığa çıkarmasını istemiştir.⁶¹ Mustafa Kemal cevaben Cumhuriyet Halk Fırkası ile arasındaki bağı kesemeyeceğini ve “Umumi Reisi” olduğunu belirterek CHF’yi müdafaa edici sözler söylemiştir.⁶²

Bu atmosferde girilen 1930 belediye seçimlerinde SCF’nin seçimde şaibe olduğu yönündeki iddialarını Meclise taşınması ortalığı karıştırmıştır. SCF 31 belediyeyi kazanmış, fakat bu sayının çok daha üstünde bir kazanımın yerel bürokratlar tarafından engellendiği iddia edilmiştir.⁶³

Yapılan tartışmalara CHF’li vekiller, Serbest Fırka için seçim bölgelerinde asayiş bozduğu, bürokrasinin işleyişini sekteye uğrattığı, irticai hareketleri desteklediği gibi suçlar isnat etmişlerdir. Fethi Bey suçlamaları reddetmiş ve partinin feshine yönelik görüşmelere başlamıştır. 17 Kasım gecesini başlayan görüşmelerin ardından 18 Kasım 1930 günü partinin feshedildiği açıklanmıştır.⁶⁴

SCF’nin muhalefeti yaklaşık yüz günlük, danişıklı başlayan ama rekabetle biten bir muhalefet olmuştur. Batı Anadolu turunda karşılaşılan halkın durumu ülkenin muhalefet açılışının bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Siyasi elitlerin SCF’ye gösterdikleri hoşgörü, belediye seçimlerine kadar devam etmiştir. Seçimin CHF’nin yerel bürokratları tarafından sabote edilip, sonuçlarının etki edilmesi, SCF’nin hoşgörüsünün sınırını oluşturmuştur. Kendilerine isnat edilen her türlü kötü yorumu bertaraf etmekte başarılı olan SCF için Mecliste geline ayrılmış durum, güdümlü olarak başlayan siyasi muhalefet hayatını, rekabetçi olarak bitirmesine zemin hazırlamıştır. CHF’nin ne siyasi tabanı ne de halk tabanının bir muhalefete henüz hazır olmadığı bu yüz günlük sürede açık bir şekilde görülmüştür. Rejimin tehlike altına girmesi, cumhuriyetin kurucuları açısından istenmeyen bir durumdur. Mustafa Kemal’in SCF kurulmadan önce taahhüt ettiği tarafsızlık düsturunun bu süreçte ne kadar revaçta

⁶¹ Cumhuriyet, 9 Eylül 1930, s. 2.

⁶² Cumhuriyet, 10 Eylül, 1930, 2-3.

⁶³ Barış Ertem, “Siyasal Bir Muhalefet Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası”, **ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, (2010), s. 83.

⁶⁴ Goloğlu, **a.g.e.**, s. 317-38.

kaldığı ise bir diğer soru işaretiydi. Bu muhalefet denemesi bir kez daha çok sesli bir siyaset meydanının oluşmasına uzak olunduğunun göstergesi olmuştur.⁶⁵

1.2. ÇOK PARTİLİ SİYASİ DÖNEM VE MUHALEFET

1.2.1. Çok Partili Sisteme Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Etkenler

1945 yılında dünya tarihinin en kanlı savaşlarından biri sonlanmış, yeni düzen tartışmaları yaşanmaya başlanmıştır. 25 Şubat 1945 günü İngiltere, Türkiye'ye bir davet göndererek 25 Nisan'da yapılacak olan San Francisco'daki konferansa çağırmıştır. Fakat davete katılabilmek için 1 Mart tarihine kadar Almanya ve Japonya'ya savaş ilân edilmesi gerekiyordu. Türkiye bunu taahhüt ederek konferansa katılmıştır.⁶⁶ Daha önce diplomatik ve ekonomik bütün ilişkilerini kestiği Almanya ve Japonya'ya karşı 23 Şubat 1945 tarihinde savaş ilan etmiştir. Ama konferansa katılmak için Türkiye'nin taahhüt ettiği bir şart daha vardır. Konferansa katılacak ülkeler demokratik bir sisteme sahip olmalıydı. Türkiye 27 yıla yakın bir süredir, tek parti yönetimi ile idare ediliyordu. Bu konunun ileride Türkiye'nin önüne problem olarak çıkması kuvvetli bir ihtimal olarak görülüyordu. İsmet İnönü çok partili demokratik bir sistem ile ilgili görüşlerini konferanstan sonra 19 Mayıs 1945 günü düzenlenen kutlamalarda bu şekilde dile getirmiştir:

“Memleketimizin siyasi idaresi cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her istikamette ilerlemeleri şartlarıyla devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir. Büyük Meclis, az zaman içinde büyük inkılâplar geçirmiş bir memleketin, sarsıntılara uğramadan, daha ziyade ilerlemesini temin edecektir. Büyük Millet Meclisi'nin kudretli elinde olan millet iradesi, demokrasi yoluyla gelişmesine devam edecektir.”⁶⁷

Türkiye, savaş sırasında izlediği tarafsızlık politikasına karşın, savaş sonunda açık bir şekilde müttefik devletlerin safında yer almıştır. Bunun şüphesiz başlıca sebeplerinden biri Sovyetler Birliği ile yaşanan anlaşmazlıktır. Sovyetler Birliği savaş

⁶⁵ Cem Emrence, **99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 191-200.

⁶⁶ Rifat Üçarol, **Siyasi Tarih İkinci Cilt**, İstanbul: Del Yayınları, 2019, s. 345.

⁶⁷ Mustafa Albayrak, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti 1946-1960**, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2004, s. 339.

sonunda Türkiye ile 1925 yılında imzalanan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı, şartların değiştiği gerekçesi ile fes ettiğini açıklamıştır. Ayrıca boğazlar konusunda yeni bir anlaşmanın yapılması gerektiğini uluslararası diplomaside masaya yatırmaya başlanmıştır. Bunların yanında SSCB'nin Türkiye'nin doğu bölgelerinde yürüttüğü faaliyetler endişe içinde seyrediliyordu. Bu anlaşmazlıklar sırasında İngiltere ve ABD açıkça Türkiye'yi destekliyordu. Sovyetler Birliği 7 Ağustos 1946 ve 24 Eylül 1946 tarihlerinde 2 nota vererek boğazların statüsünün değişmesini talep etmiştir.⁶⁸ Bu atmosferde Türkiye'nin batıya yaklaşması olası bir tutumdur. Nitekim San Francisco'da alınan kararlar Türkiye, Birleşmiş Milletlerin kurucu üyesi konumunda yer alarak diplomatik bir imtiyaz elde etmiştir. Batı'nın desteği gecikmemiştir, 18 Mart 1947 tarihinde ABD Başkanı Truman'ın girişimleri ile 100 milyon dolarlık yardım Türkiye için ayrılmıştır. Ayrıca Türkiye, Avrupa'nın kalkınması için ABD'nin finanse ettiği Marshall yardımlarının da kapsamına alınmıştır.⁶⁹

Dünyada yaşanan bu gelişmeler çok partili tam demokratik bir sisteme geçme yolunda Türkiye'yi etkileyen dış nedenler olmuştur. Otoriter rejimlerin savaş sonrası yıkılması, otoriter bir tek parti hüviyetindeki Türkiye'yi etkiliyordu. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Sovyetler Birliği yayılcı bir politika izlemeye başlamıştır. ABD'nin demokratikleşmeyi desteklemesi ve Türkiye'nin Sovyet tehdidi altında olması, batıya yakınlaşmak noktasında etkili olmuştur. Ayrıca yapılacak olan ekonomik yardımları alma isteği Türkiye'de çok partili bir sistemi tetiklemekteydi.⁷⁰

İkinci Dünya Savaşına girmeyen Türkiye, savaşa girmiş kadar hasarla süreci tamamlamıştır. Hazırda 1,5 milyon asker bekleterek her an savaşa hazır konumda bulunmuştur. Bu süreçte etkilenen en önemli sektör tarım olmuştur. Türkiye'nin tarımsal üretimini 1939 yılına göre yarı yarıya gerilemiştir. Buğday ve Hububat üretimi 1945 yılında ağır düşüş yaşayarak halkın ekmek gibi temel tüketim ürünlerine bile erişimini tehlikeye girmiştir.⁷¹ Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi gibi yasaların keyfi muameleye dönüşerek birçok kişinin mağdur edilmesine sebep olması, halkta CHP yönetimine tepkileri artırmıştır. Bu da muhalefet için uygun bir ortam

⁶⁸ Üçarol, **a.g.e.**, s. 306.

⁶⁹ Barış Ertem, "Türkiye-ABD İlişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı", **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 21, Cilt 12, (2009), s. 392.

⁷⁰ Şükrü Karatepe, **Tek Parti Dönemi**, İstanbul: İz Yayınları, 2001, s. 94-95.

⁷¹ Üçarol, **a.g.e.**, s. 346.

oluşturmuştur. 1945 yılında Mecliste görüşülen Toprak Reformu Kanunu'na Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuad Köprülü ve Refik Koraltan ret oyu vererek parti içi muhalefetin fitilini ateşlemişlerdir. Savaş politikalarının halk üzerinde bıraktığı olumsuz etki, CHP'nin yönetimde sergilediği otoriter tavır, toprağa dayalı üretimde gelir adaletsizliğinin yaşanması ve savaş zenginlerinin ortaya çıkması gibi sebeplerle Meclis çatısı altında muhalefetin eksikliği bir kez daha ortaya çıkmıştır. İç ve dış dinamikler ile tetiklenen çok partili demokratik sisteme artık çok yaklaşmıştır.⁷²

1.2.2. Kurulan Muhalefet Partileri

Batıya verilen sözler ve iç sorunların giderilmesi için ilk adım muhalefet olgusunu Türkiye'de oluşturmak olarak görülmüştür. Parti-devlet deneyimini uzun yıllar tecrübe etmiş bir ülke olan Türkiye, 1925 ve 1930 yıllarında görülen tipte bir muhalefete rastlamaktan çekiniyordu. Esasen İsmet İnönü, SCF ve TCF deneyimlerinden en çok haz etmeyen isimlerden biriydi. Bu arada şartların yeni bir parti oluşması için olgunlaştığını görerek ilk parti girişiminde bulunan isim ise Nuri Demirağ olmuştur. Türkiye'de özel sermaye sahiplerinin en önemlilerinden biri olan Demirağ, kurduğu sanayi girişimlerinin devlet desteği görmemesi ile mücadelesini siyaset meydanına taşımıştır. Başbakan Şükrü Saraçoğlu 5 Eylül 1945 günü "*Milli Kalkınma Partisi*" nin kurulmasına izin verildiğini açıklamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nde SCF ve TCF'nin ardından üçüncü çok partili sisteme geçiş çabasının ilk partisi olarak Milli Kalkınma Partisi ve Nuri Demirağ kilit bir rol üstlenmekteydi.⁷³

Milli Kalkınma Partisi, korporatif düzeni eleştirerek ekonomik serbestlikten yanaydı. Seçimlerin tek dereceli yapıp cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçilmesini savunuyordu.⁷⁴ Eğitimde ahlâk ve milli geleneklere öncelik verilmesini savunarak, İstanbul'da uluslararası bir üniversite kurmayı hedefliyordu. "*Teknik ve Ahlak Üniversitesi*" Nuri Demirağ'ın bizzat kendi projesiydi. Bu üniversiteye katılmak için herhangi bir dil, din, ırk ayrımı yoktur. Tek şart Demirağ'ın belirttiği altı çeşit kötülükten uzak olmaktı: alkol, kumar, iffetsizlik, eğrilik, tembellik ve zulumkarlıktan

⁷² Ferhat İlgen, "Türk Siyasal Hayatında Çok Partili Hayata Geçiş Süreci: İç ve Dış Siyasette Yaşanan Gelişmelerin Genel Değerlendirmesi", **History Studies**, Sayı 3, Cilt 1, (2020), s. 141.

⁷³ Ender Tuna, "*Türkiye İktisadi Kalkınma Sürecinde Girişimci Örneği: Nuri Demirağ*", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, 2010), s. 63.

⁷⁴ Füzûzan Hüsrev Tökin, **Türkiye Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişimi 1839-1965**, İstanbul: Elif Yayınları, 1965, s. 78.

yoksun olmak gerekliydi.⁷⁵ MKP iç politikalarında liberal ekonominin temsilcisi olmayı hedeflerken, dış politikada *İslam Birliği ve Şark Federasyonu*'nu gerçekleştirmeyi hedeflemiştir.⁷⁶

Milli Kalkınma Partisi kuruluşunun ardından siyasi çevrelerde pek bir itibar görememiştir. İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1945'de yaptığı Meclis açılış konuşmasında MKP'yi görmeyerek, CHP'nin karşısında muhalefet yoktur söylemi, Demirağ'a bir tavır veya onun siyasi kişiliğini ve Milli Kalkınma Partisini itibarsızlaştırma olarak görülmüştür.⁷⁷ Parti içinde Hüseyin Avni Ulaş ve Nuri Demirağ arasındaki anlaşmazlık, Hüseyin Avni Ulaş Bey'in partiden ayrılmasına neden olmuş ve parti itibar kaybı yaşamıştır. Benzer anlaşmazlık Demirağ ile Cevat Rifat Atilhan arasında da olmuştur ve bu anlaşmazlığın ardından Nuri Demirağ kurucusu olduğu parti tarafından ihraç edilmiştir. Parti uzun süre bu bölünmenin arasında kalarak etkili bir muhalefet yapmaktan uzak kalmıştır.⁷⁸

TBMM'de görüşülen Toprak Reformu Kanunu'na ret oyu veren ve CHP içi muhalefete öncülük eden Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü bu muhalif tavırlarını sürdürmekte kararlıydı. Köprülü ve Menderes'in *Tan* ve *Vatan* gazetelerinde eleştirel yazılar yazmaya başlaması, CHP'nin dikkatini çekmiş ve 21 Eylül'de ikisi de partiden ihraç edilmiştir. Ardından Refik Koraltan da partiden ihraç edilenler arasına girmiştir. Celal Bayar'ın da Meclisteki görevinden çekilip, partiden ayrılmasıyla yeni parti kurulacağı söylentileri iyice yayılmaya başlamıştır. Bu durum aslında CHP'den tepki görmüyor, aksine teşvik ediliyordu. CHP'nin içinden yeni bir parti çıkması, ideolojik olarak aynı temellere dayanacağı kanısını uyandırıyordu. Uzun tartışmaların ardından Demokrat Parti, 7 Ocak 1946 tarihinde Dörtlü Takriri⁷⁹ yayınlayan eski CHP'liler tarafından resmen kurulmuştur. Demokrat Parti, CHP'nin

⁷⁵ Teknik ve Ahlak Üniversite ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Nuri Demirağ, **31 Mayıs 1953'te Nuri Demirağ MKP Kongresindeki Beyanatı**, İstanbul: Şaka Matbaası, 1953, s. 8-9.

⁷⁶ Hakkı Uyar, **Tek Parti Yönetimi ve CHP**, İstanbul: Boyut Kitapları, 1999, s. 196.

⁷⁷ Emin Kirman, "*Çok Partili Döneme Geçiş Süreci ve Türk Siyasal Kültüründe Muhalefet Olgusunun Gelişimi*", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE,2006), s. 82-83.

⁷⁸ B. Zahir Avşar ve Elif Emre Kaya, "Çok partili Hayata Geçiş Sonrasında İlk Muhalefet Partisi", **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 13, Sayı 2, (2012), s. 121-122.

⁷⁹ Dörtlü Takrir, CHP'li Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuad Köprülü'nün 7 Haziran 1945'te Mesliste açık olarak görüşülmesini istedikleri önergeye verilen isimdir. Önerge, tek parti sisteminden çok partili bir demokratik sisteme geçilmesi, serbest seçimlerin yapılması, üniversitelerin daha özerk bir yapıya kavuşturulması, bürokrasideki CHP tekelinin azaltılması gibi değişikliklerin yapılmasını içermektedir. CHP Grubu ülkenin zaten demokratikleşme süreci içinde olmasından ötürü bu önergeyi görüşmeyi reddetmiştir. Önerge sahipleri, Demokrat Parti'nin de öncülleri olmuştur.

aksine ekonomik özgürlükten yanaydı. Özel sektöre olan inanç ülkenin kalkınmasında başat unsur olarak görülüyordu. Demokrat Parti'nin programı CHP programının yeni versiyonu gibiydi. Çünkü Demokrat Parti kurucuları CHP içinde yetişmiş ve onun siyasi geleneğinin bir ürünü olarak kendilerini konumlandırıyorlardı.⁸⁰

Demokrat Parti liderleri CHP ile özdeşleşen bürokratik parti devleti kavramının karşısında duruyordu. Bu sebeple halk CHP'ye bir anlamda bürokrasiye olan bütün hırsını DP'ye oy vererek çıkarmayı planlıyordu. Bu sebeple DP hızla parti teşkilatını kurmayı başarmıştır. CHP'nin 1947 Eylül'ünde yapılması öngörülen genel seçimleri erkene alma teşebbüsü DP'liler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Seçimlerin erkene alınmasının tek sebebinin partilerinin teşkilatlanmasını engellemek olduğunu vurgulayan DP'liler, seçimlerin erkene alınmasına karşı çıkmıştır. Seçim tarihi itirazı hakkında olumlu bir yanıt alamayan DP, 26 Mayıs'da yapılan belediye seçimlerine katılmamıştır. Seçimler hakkında gerekli düzenlemelerin yapılmadığından şikâyet eden DP'nin aksine seçime tek parti ile girilmiştir. CHP belediyelerin neredeyse tamamını kazanarak önemli bir avantaj elde etmiştir.⁸¹ DP'nin seçimlere katılmaması CHP'nin yeni demokratik açılımlar yapmasını zaruri kılmıştır. Kabul edilen 4918 sayılı kanunla tek dereceli seçim sistemi kaldırılmış, ancak çoğunluklu seçim sistemi kalmıştır. Muhalefetin gizli oy, açık sayım gibi istekleri ise iktidar tarafından kabul edilmemiştir.⁸²

Cumhuriyet tarihinin ilk çok partili seçimi ise 21 Temmuz 1946 günü yapılmıştır. Seçime CHP, DP ve MKP'nin yanında bazı küçük partiler ve bağımsız adaylar katılmıştır. Toplam 465 sandalyenin 390'ını CHP, 65'ini DP ve 7 tanesini bağımsızlar almıştır.⁸³ Ancak sonuçların açıklanmasıyla DP'nin seçime şaibe karıştığı yönündeki itirazları dile getirilmeye başlanmıştır. Bürokrasinin tamamının CHP'nin elinde olması, seçim sonuçlarının objektifliğini sorgulamaya yetiyordu. Zaman içinde büyüyen tartışmalar bazı ordu mensuplarının bile CHP'den ayrılıp, DP'nin söylemlerine uymasına sebep olmuştur.⁸⁴

⁸⁰ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980**, İstanbul: Hil Yayınları, 2015, s. 32.

⁸¹ Kirman, **a.g.t.**, s. 87.

⁸² Taner Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, İstanbul: İmge Yayınları, 2003, s. 71.

⁸³ Ahmad, **Demokratikleşme Sürecinde**, s. 37.

⁸⁴ Osman Akandere, "1946 Genel Seçimleri ve Sonuçları Üzerinde İktidar ve Muhalefet Partileri Arasında Yapılan Tartışmalar", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt 26, Sayı 76, (2010), s. 17.

Gerek 26 Mayıs'ta yapılan belediye seçimleri gerekse 21 Temmuz'da yapılan ilk çok partili seçim sonrası yaşananlar, CHP ve DP arasında büyük anlaşmazlıklar meydana getirmiştir. İsmet İnönü ve Celal Bayar, iki parti arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için bir dizi görüşme yapmak durumunda kaldı. İktidar ve muhalefet arasındaki tartışmalar, CHP'nin tek taraflı atmaya çalıştığı adımlara DP'nin karşı çıkmasıyla şiddetlenmiştir.⁸⁵

DP ve CHP arasındaki tartışmalarda, DP içinden bir grup daha sert muhalefet yapılması gerekçesi ile parti içinde gruplaşmaya başladı. Bu gruplar DP Genel Başkanı Celal Bayar'ın CHP ile anlaşıp danışıklı bir muhalefet sergilediğini bile söylemeye başladılar. Çıkan tartışmalar sonunda 10 Mayıs 1948 günü DP'li 5 milletvekili partiden ihraç edildi. İhraçlara karşı çıkan Yusuf Kemal Tengirşenk, Emin Sazak, Ahmet Tahtakılıç ve beraberindekiler parti içinde müstakil demokratlar grubunu kurdular. 20 Temmuz 1948'de ise DP'den ayrılanların bir kısmı İstanbul Bağımsız Milletvekili Fevzi Çakmak'ın önderliğinde Millet Partisi'ni kurdular. Partinin kurucuları Fevzi Çakmak, Enis Akaygen, Enver Kök, Hikmet Bayur, Yusuf Kemal Tengirşenk, Hasan Dinçer, Ahmet Tahtakılıç, Şahin Laçın, Ahmet Oğuz, Kenan Önder, Reşat Aydın, Kenan Öner, Mustafa Kentli, Osman Bölükbaşı, Sadık Akdoğan ve Nuri Köni'dir.⁸⁶

Millet Partisi tüzük itibarıyla milliyetçi, liberal esaslara bağlı bir partiydi. Bilhassa CHP'nin parti politikalarının devletin ana vasıfları haline gelmesine karşı çıkmaktaydılar. Buna rağmen parti DP tabanından bir destek görmemiştir. 1948 ara seçimlerine katılmayan Millet Partisi, 1950 seçimlerinde sadece 1 milletvekili çıkarabilmiştir.⁸⁷

Türkiye'de çok partili sisteme geçişte ilk parti olan MKP kendisinden sonra gelen birçok partiye öncülük etmiştir. DP ve Millet Partisi dışında 45-50 arası 27 ayrı parti daha kurulmuştur.⁸⁸ Bu partiler Türkiye Sosyalist İşçi Partisi(24 Mayıs 1946), Liberal Demokrat Parti(11 Mart 1946), Çiftçi ve Köylü Partisi(24 Nisan 1946), Türkiye Sosyal Demokrat Partisi(26 Nisan 1946), İslam Koruma Partisi(19 Temmuz 1946), Türk Muhafazakârlar Partisi(8 Temmuz 1946), Türkiye Yükselme Partisi(3 Temmuz 1946),

⁸⁵ İlbeyi Özer, **Demokrat Parti Dönemi Siyasi ve Sosyal Hayat**, İstanbul: İskenderiye Yayınları, 2015, s. 47-56.

⁸⁶ Tökin, **a.g.e.**, s. 84.

⁸⁷ Kirman, **a.g.t.**, s. 91-92.

⁸⁸ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2017, s. 518.

Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi (30 Eylül 1946) sadece DP'nin kurulduğu yıl olan 1946 yılında açılan partilerdir. Bu partilerin tamamı DP kadar halkın desteğini alamamıştır.⁸⁹

1.2.3. Demokrat Parti Dönemi Muhalefet

14 Mayıs 1950 günü Türkiye'de yapılan ikinci çok partili seçim sonunda 27 yıllık CHP iktidarı son bulmuş, DP tek başına iktidar olmuştur. Seçime katılım oranı %88,88 olarak gerçekleşmiştir. DP %53,59, CHP %39,98, MP %3, bağımsız milletvekilleri ise %3,4 oy almışlardır. Fakat vilayetlere göre belirlenen (İstanbul hariç) çoğunluk sistemi yüzünden milletvekili sayıları oy oranında olmamıştır. Sisteme göre vilayette en yüksek oy oranını alan parti bütün milletvekillerini kazanıyordu.⁹⁰ Bu sistemle DP 408, CHP 69, MP 1 ve bağımsızlar 9 vekil kazanmışlardı.⁹¹ DP'nin bu başarısı kendilerini bile şaşırtmıştır. Seçim sonuçlarında iktidarın el değiştirmesini 1876, 1908 ve 1923 devrimleri ile kıyaslayan Bernard Lewis olayı “*Kansız bir devrim*” olarak nitelendirmiştir.⁹²

Çok partili yeni dönemin başlamasının ardından iktidar ve muhalefet arasındaki sorunlar da başlamıştır. Mecliste 69 milletvekili ile zayıf bir ana muhalefet durumunda bulunan, CHP içinde hâlâ 27 yıllık iktidarın elden gitmesini üzüntüyle karşılayanlar vardır. 22 Mayıs'ta Celal Bayar'ın Cumhurbaşkanı seçilmesiyle hükümeti kurma yetkisi kendisine verilen Aydın Milletvekili Adnan Menderes, bütçe görüşmelerine itiraz etmek isteyen CHP'li vekillere Mecliste söz hakkı vermeyince, muhalefet Meclisi terk etme kararı almıştır. Kabine ise 282 oyla güvenoyu almayı başarmıştır.⁹³ Kendi partisine güven oylamasında çekimser oy veren 192 milletvekili ciddi bir sayı olarak göze çarpıyordu. Parti içi bu durum homojen olmayan bir iktidarın varlığının delili konumundaydı. Bu, esasen parti içi büyük bir zaafı. Bu zaaf sadece parti içinde değil, ordu ile ilişkilerde de kendini hissettiriyordu. Ayrıca İsmet İnönü'nün muhalefette olsa dâhi ordu ile sıkı ilişkiler içinde olması endişe vericiydi. CHP'nin geride kalan 27 yıllık iktidarında, bürokrasideki CHP izleri kendini çok net belli ediyordu. Bu durum iktidarı

⁸⁹ Özer, a.g.e., s. 41.

⁹⁰ İlber Ortaylı, **Türkiye'nin Yakın Tarihi**, İstanbul: Kronik Kitap, 2019, s. 117.

⁹¹ Yalçın, a.g.e., s. 548.

⁹² Lewis, a.g.e., s. 426.

⁹³ Feroz Ahmad ve Bedia Turgay Ahmad, **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971**, Ankara: Bilgi Yayınları, 1976, s. 71.

köklü değişimler yapmaya sevk ediyordu.⁹⁴ Bu adımlar kapsamında orduda Genelkurmay Başkanı başta olmak üzere birçok üst düzey subayın yerleri değişmiş veya emekli edilmiştir. Adnan Menderes, muhalefetin üstüne giderek; orduyu tahrik yollarına saptığına, irticai teşvike yeltendiğine, bir şark meselesi yaratmaya çalıştığına işaret ederek bu beyhude gayretlerini dikkat ve teyakkuzla takip ettiğini belirtmiştir.⁹⁵

25 Temmuz 1950 günü hükümet Kore'ye 4500 asker göndermeyi kabul etmiştir. Muhalefet ise bu karara karşı çıkarak anayasaya aykırı olduğunu belirtmiştir. Aslında CHP'nin karşı çıktığı husus asker göndermek değildir. Kararın oylanması için Meclis gündemine getirilmemedir. Muhalefet, iktidarın aldığı bu kararın uygulanmadan önce Mecliste oylanmasını istemiştir. Fakat DP'nin Meclisteki salt çoğunluğunun sonucu değiştirmeyeceği ortadaydı.⁹⁶ CHP'nin 1950-1960 yılları arası en büyük problemi muhalefette etkili olacak bir siyasi çoğunluğunun bulunamamasıydı. Buna rağmen 27 yıllık iktidarın tecrübesiyle Mecliste etkili bir muhalefet politikası yürütmekte başarılı olmuş, fakat karar alma noktasında yetersiz kalmıştır.

⁹⁴ Ahmad, **Demokratikleşme Sürecinde**, s. 56-58.

⁹⁵ Ahmad, **Türkiye'de Çok Partili Politikanın**, s. 71.

⁹⁶ Hüseyin Bağcı, **Türk Dış Politikalarında 1950'li Yıllar**, Ankara: Orion Kitabevi, 2019, s. 20.

İKİNCİ BÖLÜM

27 MAYIS SÜRECİ VE ADALET PARTİSİ'NİN KURULUŞU

2.1. 27 MAYIS 1960'A DOĞRU

2.1.1. 1957 Erken Genel Seçimleri

Demokrat Parti ülkedeki ekonomik yavaşlamanın sorumlusu olarak görülmüştür. İşlerin daha kötüye gitmemesi için 1958 yılının Mayıs ayında yapılması planlanan seçimlerin, 1957 Ekim ayında yapılmasına istekli davranan Menderes, Hürriyet Partisi'ne verilmesi muhtemel oylarında önüne geçmek istemiştir. Hürriyet Partisi 1955 yılının sonunda partiden ihraç edilen milletvekillerinin girişimiyle kurulmuştur. Bu yeni siyasi olgu, tabanları ve hitap ettiği seçmen profili yönünden DP ile aynı özelliklerde olmasından dolayı, oyların bölünmesinden endişe ediliyordu. Henüz teşkilatlanmasını tamamlayamayan bir Hürriyet Partisi'ni 1957 yılında seçime sokmak şüphesiz ki iktidarın işine yarayacaktı. Öte yandan HP hareketi DP oylarına ortak olup iktidarı koltuğundan etme potansiyeli ile de önem taşımaktaydı.⁹⁷

Seçim tarihinin öne alınmasında ısrar eden DP'nin 1950 yılında yapılması için söz verilen yol, şeker fabrikası, liman gibi birçok projenin açılışlarını yapmaya başlaması, halkın gönlünü kazanmak için girişilen faaliyetler olarak yorumlanmıştır. Ayrıca çiftçilerden alınan tahıl fiyatlarının yükseltilmesi, hasat öncesi halka can suyu olacak, ekim ayında oy olarak geri döneceği umuluyordu.⁹⁸ Dış politikada ise, Suriye'de solun güç kazanması, Kıbrıs konusunda Sovyetlerin Rum tarafını tutması gibi gelişmeleri fırsat bilerek, erken seçim kararına uluslararası kabul sağlanmış oluyordu.⁹⁹ Seçim öncesi muhalefet partileri CHP, Cumhuriyetçi Millet Partisi ve HP, "*birlik ve beraberlik*" konusunu görüşmek üzere iki kez toplanmış, fakat bazı seçim yasalarının değişmesi konusunda mutabık kalmanın dışında, bu görüşmelerden bir netice elde edilememiştir.¹⁰⁰

Demokrat Parti'nin güvendiği kırsal kesimlere karşı propaganda amacıyla cami ve okul yapımı için fon ayırması, seçmeni etkilemeye yetiyordu. Çünkü seçim

⁹⁷ Tökin, **a.g.e.**, s. 89.

⁹⁸ Fatma Alev Atayakul, "*Türkiye'de Demokrat Parti Döneminde Genel Seçimler (1950-1954-1957)*", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2007), s. 337.

⁹⁹ Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, s. 74-75.

¹⁰⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Eylül 1957.

meydanlarında her fırsatta tek parti yönetiminin yapmadığı icraatlar anlatılıyordu. Kayseri’de seçim konuşmasında yedi yıllık iktidarı döneminde 15.000 cami yaptıklarını söyleyen Menderes, seçmenden bu şekilde oy istiyordu. Ayrıca seçimlere az bir süre kala birçok yeni temel atma töreni düzenleyen iktidar, muhalefete gidecek oyların önünü kesmeye çalışmıştır.¹⁰¹

27 Ekim 1957 günü seçimlerin yapılmasının ardından DP tekrar tek başına iktidar olmayı başarmış, fakat muhalefet sonuçlara itiraz etmiştir. 28 Ekim günü açıklama yapan İsmet İnönü, seçim günü Radyo’nun Demokrat Parti lehine söylemlerde bulunduğunu ve seçimlerin bundan etkilendiğini belirterek adil propaganda yapılmadığını vurguluyordu. Ayrıca bazı seçmenlerin adının seçim bölgelerinde bulunmadığı, bazı bölgelerde kapalı sayım yapıldığı gibi birçok iddia ortaya atılmıştır.¹⁰² Resmi rakamların açıklanmasının ardından DP 424, CHP 178, CMP 4, HP 4 milletvekili kazanmayı başarmıştır. DP açısından mutlak bir zafer olan seçimler, CHP için şaibeli, CMP ve HP için ise hayal kırıklığı olarak görülmüştür.¹⁰³

2.1.2. Demokrat Parti Dönemi Ekonomi

Soğuk Savaş’ın yeni yeni alevlendiği yıllarda iktidarda bulunan DP, ekonomik programını siyasi programında olduğu gibi Amerika ve Avrupa eksenli kurmuştur. 1947 yılından itibaren dış yardımlar almaya başlayan Türkiye, özellikle 1950-1953 yıllarında istikrarlı bir ekonomik ilerlemeyi sağlamıştır. Özellikle tarımın modernleşmesi, makineleşmenin yaygınlaşması ile buğday üretiminde dünya sıralamasında üst sıralarda yer almıştır. Fakat reformlar dışarıdan çok fazla malzeme ve makine alımını tetiklemiş ve dış ticaret açığı giderek büyümeye başlamıştır. Öyleki 1955 yılında ekonomik büyüme %13’den %4 oranına kadar gerilemiştir. Açığı kapatmak için merkez bankasından borç almaya başlayan hükümet, dolayısıyla fazla para basılmasına sebep olmuş ve enflasyon giderek yükselmiştir.¹⁰⁴ 1950 yılında %3 olan enflasyon oranı, 1957 yılına gelindiğinde %20, bir yıl sonra ise %40 oranına kadar yükselmiştir.¹⁰⁵

¹⁰¹ Selahattin Bakan ve Hakan Özdemir, “Türkiye’de 1946-1960 Dönemi İktidar Muhalefet İlişkileri Cumhuriyet Halk Partisi(CHP) Demokrat Partiye Karşı”, **Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 14, Sayı 1, (2013), s. 388.

¹⁰² Sabahat Erdemir, **Muhalefette İsmet İnönü 1956-1959**, İstanbul: M. Sıralar Matbaası, 1959, s. 60.

¹⁰³ Atayakul, **a.g.t.**, s. 415.

¹⁰⁴ Yaşar Baytal, “Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları(1950-1957)”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt 10, Sayı 40, (2007), s. 555-557.

¹⁰⁵ Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, s. 264-265.

DP iktidara geldiğinde 1948 yılında CHP döneminde yapılan bir dizi ekonomik icraatın temayüllerini sürdürme kararı almıştır. Bu temayüller, değişen dünya şartlarına uyum sağlamak için salt devletçi bir ekonomiden kısa vadede karma bir ekonomiye geçişi öngörüyordu. 1950 yılında hem Demokrat Partililerin hem de Cumhuriyet Halk Partililerin ekonomi programları bu liberal programı içeriyordu. Ama özellikle 1954 yılından sonra ekonomik projeler seçimlerde oyları garanti edecek ölçüde politik kaygılar etrafında şekillenmeye başladığında, tam tersi bir etki görülmeye başlandı. Muhalefet partilerinin kurulan çimento ve şeker fabrikalarının kurulduğu yerlerin yanlış olduğunu vurgulayıp “*seçim fabrikaları*” olarak nitelendirmesinin temel dinamiği buydu.¹⁰⁶ 1958 yılından itibaren ekonomiye politik müdahalelerin etkisi pek hissedilmemeye başlamıştır. Dış borçlanma, kötü para politikaları, içeride yüksek enflasyon ve beraberinde toplum üzerinde artan baskı, iktidarın giderek daha sert önlemler almasına neden olmuştur.¹⁰⁷

2.1.3. Demokrat Parti ve Ordu

İkinci Dünya Savaşı'nın oluşturduğu sıkıyönetim ortamında ordu sıkça gündemi işgal eden bir hüviyete sahipti. CHP yönetiminin general ve ordunun önde gelen isimlerine karşı ihtiyatlı olması doğaldır. Fakat alt rütbeli subaylar büyük bir yoksulluk çekiyorlardı. DP'nin bu yoksulluğu bitireceğini umut eden subaylar, 1946 seçimlerinin ardından CHP yönetiminin iktidarı bırakmakta kararlı olduğunu gördüler. Genç subayların çektiği sıkıntıları anlatan Alparslan Türkeş şunları aktarmıştır:

“Bu devlete başta milli şef ve yordakçuları olmak üzere idareciler orduya ve onun kumanda kademesini teşkil eden subay ve generallere karşı çok küçümser ve önemsiz bir tutum içindeydiler. Artan hayat pahalılığı, geçim darlığı subayları perişan ediyor, bunaltıyorlardı. Her yerde subaylar ikinci derece insan muamelesi görüyordu. Ankara'da apartmanların bodrum katları (kurmaya subay katı) olarak isimlendirilmişti. Eğlence yerlerinde subayların adı (gazozcu) idi. Yani pahalı içki ısmarlayacak paraları olmadığı için, karaborsacılar, vurguncularla yarış etmek imkânları bulunmadığı için bu feragatli memleket çocuklarına bu gibi isimler reva görüyorlardı.”¹⁰⁸

¹⁰⁶ Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, s. 139.

¹⁰⁷ Sedef Bulut, “Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu”, **Akademik Bakış Dergisi**, Cilt 2, Sayı 4, (2009), s. 141.

¹⁰⁸ Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, s. 156.

DP'nin kurulduğu ilk günden itibaren ordunun İsmet İnönü'nün etkisiyle CHP'ye yakın olacağı su götürmez bir hakikat olarak görülüyordu. DP, bunu en azından dengelemek adına Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ve bazı generallerin 1946 seçimleri öncesinde kendi adayları olarak seçime girmesi için istekte bulunmuştur. CHP'nin de bu yönde ısrarına rağmen Mareşal, İstanbul'da DP listesinden aday oldu. Bu yeni parti için büyük bir zafer niteliğindediydi. Çünkü Çakmak, ordu içinde çok büyük bir üne sahipti. Onun bu kararından etkilenen ordu mensuplarının DP'yi açıkça desteklemesi olağandı. 1950 yılına gelindiğinde ordu ile ilgili bir takım söylentiler yazılmaya, konuşmaya başlanmıştır. Seçimi DP'nin kazanmasının ardından bir takım subayların İsmet İnönü'ye gelerek müdahale edelim mi diye sordukları, İnönü'nün ise demokrasiye sadık kalınması gerektiğini vurgulayarak reddettiği ifade edilmiştir.¹⁰⁹

DP kanadı ise orduda tasfiyeye giderek Genelkurmay Başkanlığına Orgeneral Nuri Yamut'u atamıştır. Birçok üst düzey askerın yerleri değiştirilmiş, yapılan bu tasfiyeye bir subayın Menderes'e gelerek ordunun darbe hazırlığı içinde olduğu bilgisinin verildiğinin ardından yapıldığı öne sürülmüştür. Zafer gazetesi "*Yüksek Komutadaki Son Değişiklikler*" başlığı ile haberi kamuoyuna duyurmuştur.¹¹⁰ DP'liler gelebilecek bir askeri darbeyi böylelikle engellediklerini düşündüler. Ama CHP ile ordu arasındaki bağları zayıflatmak için bir takım formül değişiklikleri de öngörülüyordu. Bu sebeple Genelkurmay Başkanı Nuri Yamut orduya demokrasi getireceğini ilân ederek liberal bir ordu kurma isteğini ilân etmiştir.¹¹¹

DP'nin ordu içinde reform hareketleri yürüttüğünün en önemli kanıtı ise Savunma Bakanlığı'na 1952 yılında atanan Seyfi Kurtbek'in vizyonunda saklıdır. Seyfi Kurtbek orduda geniş çaplı bir reform hareketini hayata geçirmek için ordu içindeki görevinden istifa ederek, DP listesinden Meclise girmiştir. Menderes kabinesinde ilk olarak Ulaştırma Bakanlığı'na atanan Kurtbek, 8 Kasım 1952 günü Milli Savunma Bakanlığı'na atanmıştır. Menderes'in orduda modernizasyonu sağlamak için Kurtbek'i bu göreve atadığı düşünülmekteydi. Nitekim Milli Savunma Bakanlığı'na atanmadan önce "*Milli Savunmamızın Durumu ve Reform İhtiyacı*" başlıklı raporunu Menderes kabinesine ve Bayar'a sunan Kurtbek, Menderes tarafından İkinci Nizamı Cedid'in

¹⁰⁹ Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın*, s. 69.

¹¹⁰ *Zafer Gazetesi*, 11 Haziran 1950, s. 1.

¹¹¹ Mümtaz Faik Fenik, "Askerlikte Büyük İnkılap" *Zafer Gazetesi*, 21 Haziran 1950, s. 12.

uygulayıcısı olarak anılmaya başlanmıştır. Savunma Bakanlığı'na atanmasının ardından çok kapsamlı bir tasfiyeyi öngören raporunu uygulama fırsatı bir türlü bulamayan Kurtbek, Menderes'den de reform paketini şimdilik askıya alması gerektiği ile ilgili dönüt alınca 27 Temmuz 1953'de istifa etmiştir.¹¹²

Ordunun sivil denetime verilmesi için önemli bir şansı kaybeden Menderes, reform planlarından hemen vazgeçmemiştir. Üst rütbeli subaylar eliyle orduda modernizasyon idealini devam ettirmeye çalışırken alt rütbeli subayları bu reformların dışında tutmuştur. Ordu içindeki bu genç subay kadrosu bir takım oluşumlar meydana getirerek, kendilerince iktidarın yönetim şekline eleştiriler sunarak, çözüm yolları planlamaya başlıyorlardı.¹¹³ Bazı oluşumlar ifşa olup mahkemelerde yargılanma süreçleri bile ifa edilmiştir. Genç subayların oluşturduğu bu yapılanmaların bazıları şöyle zikredilebilir:

14 Mayıs 1954 yılında kurulan Tuzla Örgütü, DP'nin tekrar iktidara gelmesinin yüzbaşılar tarafından oluşturulmuş bir cunta ekibidir. Orhan Kubilay, Dünder Seyhan, Süreyya Yüksel, Turan Okan, Kurmay Yüzbaşı Nejat Kumaşçioğlu gibi isimler aktif olarak bu örgütün içindeydiler. Bu yüzbaşı kadrosu 27 Mayıs müdahalesinde de görev alacaktır. Ekibin genel sekreterlik görevini ise Yüzbaşı Dünder Seyhan yapılan seçim sonucunda üstlenmiştir.¹¹⁴

Harp Akademisi örgütü ise Dünder Seyhan'ın çabaları ile kurulmuş başka bir ekiptir. 1955 yılında Harp Akademisinde öğrenime başlayan Seyhan, burada Kore savaşına katılan Binbaşı Faruk Güventürk ile Harp Akademisinde birlikte hareket ederek bu örgütü kurmuştur. Tuza örgütünden gelen Orhan Kubilay da bu yapılanma içinde aktif olarak yer almıştır. Güventürk'ün isteği ve daveti ile Yüzbaşı Orhan Erkanlı da ekibe dâhil edilmiştir. Ekip Dünder Seyhan ve Binbaşı Şükrü İlhan'ın evlerinde düzenli toplantılar yapmış ve isimlerine "*Atatürkçüler Cemiyeti*" olarak lanse etmişlerdir. Memleket idaresinin kötü olduğu, Atatürk ilkelerinden uzaklaşıldığı

¹¹² Suat Güder, "*10. Genelkurmay Başkanı Rüştü Erdelhun'un Hayatı ve Genelkurmay Başkanlığı Döneminde Demokrat Parti-Ordu İlişkileri*", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Turgut Özal Üniversitesi, SBE), 2014, s. 49.

¹¹³ TBMM, **Meclis Darbeleri Araştırma Komisyonu Raporu**, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi, 2012, s. 31-32.

¹¹⁴ TBMM, **a.g.r.**, 2012, s. 27.

düşüncesi ekibin en büyük motivasyon kaynağıydı. Daha fazla subayın ekibe katılması ile sayı giderek artmıştır.¹¹⁵

Bir diğer yapılanmayı da Kurmay Binbaşı Talat Aydemir, Kurmay Yarbay Osman Köksal ve Kurmay Binbaşı Sezai Okan birlikte kurmuşlardır. Mumcu bu yapılanma ile ilgili; “Örgütün amacı, Cumhuriyeti kollamak ve korumak bilinci ve hazırlığı içinde orduyu donatmak, iktidar Cumhuriyete ihanetini sürdürürse, ne pahasına olursa olsun korumaktır.” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹¹⁶ Ankara’da Kurmay Binbaşı Sezai Okan’ın evinde toplanan bu ekibe daha sonra Savunma Bakanı Ethem Menderes’in yaveri Adnan Çelikoğlu da katılmıştır.¹¹⁷

Bu yapılanmaların hepsi alt rütbeli subayların oluşturduğu cunta örgütleriydi. Şüphesiz 27 Mayıs müdahalesinin en büyük tetikleyicilerinden biri de bu genç subayların yapılanmalarıydı. Genelkurmay Başkanlığı Protokol Dairesinde görev yapan Binbaşı Sadi Kocaş ve Albay Kenan Esengil de örgüt kurma faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Bu iki isim diğer yapılanmalarda da zaman zaman yer almıştır.¹¹⁸ Sadi Kocaş 27 Mayıs İhtilali’nin arka planındaki en önemli isimlerinden biridir. Rüştü Erdelhun’un Kara Kuvvetleri Komutanlığından Genelkurmay Başkanlığına atanmasının ardından boş kalan Kara Kuvvetleri Komutanlığına Cemal Gürsel atanmıştır. Almanya’ da yapılan NATO tatbikatına Cemal Gürsel ile beraber katılan Sadi Kocaş, ihtilal liderliğini burada teklif etmiştir.¹¹⁹

Yukarıda zikredilen oluşumlar genç subayların iktidarlara olan tavrının vücut bulmuş halidir. Bu yapılanmalar, 1957 yılında yaşanan “*Dokuz Subay Olayı*” ile bağımsız hareket etme düşüncesine kapılmışlardır. Olay, birleştirilmiş yapıların Kurmay Binbaşı Samet Kuşçu ile aralarında çıkan bir gerginlik ile başlamıştır. Kuşçu, ihtilal oluşumlarından uzaklaştırılmış ve ihtilal de yer almaması gerektiği kararlaştırılmıştır. Kuşçu bunun üzerine DP milletvekili Mithat Perin’i arayarak görüşmek istediğini belirtmiştir. Perin’in kendisine bir gün sonra için verdiği randevuya gitmeyen Kuşçu,

¹¹⁵ Bu isimler: Kurmay Albay Naci Asutay, Binbaşı Necati Ünsalan, Binbaşı Şükrü İlkin, Kurmay Binbaşı Rafet Aksoyoğlu, Kurmay Binbaşı Halil Kayalı, Binbaşı Ahmet Yıldız, Kurmay Binbaşı Rauf Gökçe gibi isimlerdir. Uğur Mumcu, **İnkılâp Mektupları**, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1987, s. 19-20.

¹¹⁶ Mumcu, **a.g.e.**, s. 61.

¹¹⁷ Abdî İpekçi ve Ömer Sami Coşar, **İhtilalin İçyüzü**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010, s. 31.

¹¹⁸ Ümit Özdağ, **Menderes Döneminde Ordu- Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali**, İstanbul: Boyut Kitapları, 1997, s. 78.

¹¹⁹ Ayşe Hür, “Parola Halaskar İşaret Fedailerini Hedef Darbe”, **Radikal Gazetesi**, 23 Eylül 2012, s. 16.

Emekli Tuğgeneral Kazım Demirkıran'ın evine gidererek görüşme talebini iletmiştir. Demirkıran, ordudan emekli olduktan sonra DP iktidarında Devlet Demiryolları İdare Meclisi Başkanı olarak görev almıştı. 22 Aralık sabahı görüşen ikili ordu içinde oluşan cunta yapılarından konuşmuşlardır. Kuşçu, hükümeti devirmeye teşebbüs eden bu ekibi ihbar etmiştir. Demirkıran, Kuşçu'nun yazılı olarak kendisine bu ihbarı vermesini istemiştir, buradan ayrılıp Mithat Perin'in yanına giden Kuşçu, ihbarını burada da yapmıştır. Perin derhal Menderes'e bilgi vermiştir. İçişleri Bakanı Namık Gedik, Milli Savunma Bakanı Şemsi Ergin, Birinci Ordu Komutanı Orgeneral Fazıl Bilge ve Kazım Demirkıran, Kuşçu'yu derhâl sorguya alıp iddiaları bir kez daha dinlemişlerdir. Kuşçu ordu içinde bir yapının darbe yapmaya hazırlandığı ve eğer darbe başarılı olmazsa bakanlara suikast girişiminde bulunacaklarını söylemiştir.¹²⁰

Olay ile ilgili tahkikat başlatılmış, fakat hükümet sessizliğini korumuştur. Ordu içinde de aynı sükûnet havası vardır, fakat ikinci ordu komutanı Orgeneral Rüştü Erdelhun, 17 Ocak 1958 günü çektiği telgrafta hükümete olan sadakatini göstermiştir. Telgraf metni şöyledir: *“Sayın Başvekil Adnan Menderes radyo yayınlarından öğrendiğimiz, İstanbul'da 9 Subayın tevkifi suretiyle ve tamamen hayalde kalan müessif hareketi, bütün ikinci ordu personeli olarak şiddetle reddeder ve başta Reisicumhurumuz olmak üzere bütün hükümet büyüklerimize olan sarsılmaz saygı ve bağlılığımızı teyit ile her an emrinize hazır olduğumu arz ederim.”* Bu telgraf ile takındığı tutum, Erdelhun'un Genelkurmay Başkanlığı makamına giden sürecin başlangıcı olacaktır.¹²¹

Tahkikat sonunda Celal Bayar'ın uyarılarına rağmen Savunma Bakanı'nın değiştirilmesi ve ordu içinde bazı kuvvet komutanlarının yer değişikliği dışında ciddi bir önlem alınmamıştır. Menderes, orduyu karşısına almak istemediği için çok ılımlı davranmış ve bir anlamda 27 Mayıs'a meydan bırakmıştır. Tuğgeneral Cemal Tural öncülüğünde yapılan yargılamada 8 subay beraat ederken onları ihbar eden Samet Kuşçu, 2 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.¹²²

Ordu ile ilişkiler bunlarla sınırlı kalmamıştır. Ancak bir süre siyasi krizler ordu münasebetlerinin önüne geçmiştir. 15 Temmuz 1958 günü İstanbul'da Bağdat Paktı

¹²⁰ Mumcu, **a.g.e.**, s. 52-54.

¹²¹ Güder, **a.g.t.**, s. 59.

¹²² Şevket Süreyya Aydemir, **Menderes'in Dramı**, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1993, s. 211.

toplantısı düzenlenecektir. Fakat Irak'da meydana gelen darbe ile Türkiye'nin Ortadoğu'daki en önemli müttefikinin artık olmadığı haberi İstanbul'a ulaşmıştır. Irak Kralı Faysal ve Başbakan Nuri Said darbeciler tarafından öldürülmüştür. Türkiye'nin gündemine düşen bu haberin ardından İran ve Pakistan'ın katılımıyla düzenlenen Bağdat Paketi toplantısında, Irak'da meydana gelen darbe için kınama yayınlanmıştır.¹²³

Takip eden aylarda Adnan Menderes Londra'ya giderken uçağının düştüğü haberi herkeste şok etkisi yaratmıştır. Uçak kazasından sağ kurtulan Menderes'in ardından, kimi çevreler, ilahi bir işaretin varlığı olarak bunu değerlendirmiş ve olay siyasi bir mahiyet kazanmıştır.¹²⁴ Öte yandan siyaset çevrelerinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. HP aldığı kararla, CHP ile birleşmiş, muhalefet siyasi taarruza geçmiştir. DP ise devlet kurumlarını kullanarak muhalefete baskı yapmaktan geri durmamıştır. Bunun en büyük örneği İnönü'nün Kayseri'yi ziyareti sırasında yaşanmıştır. Bu siyasi atmosferde Demokrat Parti, CHP için Tahkikat Komisyonu kurulması önerisini Meclise vermiştir. Gerekçeler ise halkın kışkırtılması, ordunun siyasete alet ettirilmek istenmesi, kendi partililerinin silahlandırılıp iktidara karşı eylem hazırlığı içinde olunması gibi ağır suçlar isnat edilmişlerdir.¹²⁵ Bu adımlar muhalefeti sindirmek bir yana daha fazla baskı olarak yorumlanmış ve sokak olaylarının fitili ateşlenmiştir. 21 Mayıs 1960 günü ise darbenin ayak sesleri iyice duyulmaya başlanmıştır. Ankara'da Harp Okulu öğrencileri komutanlarıyla beraber bir protesto yürüyüşü yapmıştır. Yürüyüşe iktidar çok kızmasına rağmen önlem almak için çok geç kalmıştır.¹²⁶ Hâlbuki 29 Nisan'dan itibaren olağanüstü önlemler alınmış ve sıkıyönetim komutanları atanmıştır. Bu komutanlar gösterilere yeterince hızlı müdahale edememiş, hatta yer yer göz yummuşlardır.¹²⁷

Toplumda artan kutuplaşma ve siyasi ayrılıklar tüm ülkede panik havası yaratmıştır. Mecliste Tahkikat Komisyonunun raporunu tamamlaması üzerine söz almak isteyen İnönü'ye söz verilmemiş, üstüne 12. oturumda Meclise girmeme cezası verilmiştir.¹²⁸ 1950 yılından beri DP'nin tüm hareketleri ordu tarafından takip edilmiş

¹²³ Mehmet Ali Birand, Can Dündar ve Bülent Çaplı, **Demirkırat Belgesel Kitaplar**, İstanbul: Can Yayınları, 2016, s. 147-148.

¹²⁴ Birand, Dündar, Çaplı, **a.g.e.**, s. 150-152.

¹²⁵ Cem Eroğlu, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Ankara: İmge Yayınları, 2003, s. 235-236.

¹²⁶ Hikmet Özdemir, "Siyasal Tarih (1960-1980)", Sina Akşin (ed.), **Çağdaş Türkiye 1908-1980 Türkiye Tarihi: 4**, İstanbul: Cem Yayınevi, 2000, s. 228-229.

¹²⁷ Erdoğan Günel, **Türkiye'de Demokrasinin Yüz Yıllık Serüveni**, İstanbul: Karakutu Yayınları, 2009, s. 142.

¹²⁸ Özer, **a.g.e.**, 128.

ve bu zaman zarfında çok sık dillendirilen darbe söylentileri 27 Mayıs 1960 günü artan kargaşayı fırsat bilerek tezahür etmiştir.¹²⁹

2.2. ADALET PARTİSİ'NİN KURULUŞU

2.2.1. Ragıp Gümüşpala ve Adalet Partisi

27 Mayıs'a giden süreçte Üçüncü Ordu Komutanlığı görevini yürüten Orgeneral Ragıp Gümüşpala'nın, darbenin fiili lideri Tümgeneral Cemal Madanoğlu'nu tehdit edip liderlikten vazgeçirmesi, liderliğe Orgeneral Cemal Gürsel'in getirilmesini sağlamıştır. Bu olay hem Ragıp Gümüşpala için hem de Türkiye'nin demokrasi sınavı için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Ragıp Gümüşpala 1897 yılında Edirne'de doğmuş, 1916 yılında Kuleli Askeri İdadisinde öğrenciyken I. Dünya Savaşına şahit olmuştur. Gümüşpala, Galiçya ve Filistin cephelerinde savaşa da katılmıştır. 1917 yılında harbiyede öğrenci olmuş ve bir süre İngilizler tarafından esir alınmıştır. Esaret hayatının bitmesi ile 1921 yılında Kütahya-Eskişehir savaşına ve 1922'de Büyük Taarruza katılan Gümüşpala, 1925'de de Şeyh Said Ayaklanmasının bastırılmasında görev almıştır. Ordu içinde neredeyse 40 yıllık hizmetlerinin ardından Üçüncü Ordu Komutanlığını yürüttüğü esnada 27 Mayıs ihtilali patlak vermiştir.¹³⁰

Gümüşpala'nın darbe lideri Cemal Madanoğlunu tehdit edip ihtilalin seyrini değiştirmesi olayı bir takım şaibelere maliktir. Nitekim Gümüşpala'nın darbeye karşı olmasına rağmen darbeciler tarafından nasıl Genelkurmay Başkanlığına atandığını sorgulayan Cüneyt Arcayürek, olayda mantık hatası olduğunu bu şekilde vurgulamıştır: *"İhtilal yönetimi, eğer Gümüşpala kendilerine direnmiş olsaydı, bir süre sonra Genelkurmay Başkanlığına atar mıydı?"*¹³¹ Gümüşpala 6 Haziran 1960 tarihinde Genelkurmay başkanlığına atanmış, yaklaşık 2 ay sonra Ağustos ayında emekliye ayrılmıştır.¹³² Adalet Partisi kurucularından Nuri Beşer durumla ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: *"Paşa 12 Ağustosta emekliye sevk edildi ve benim tespitime göre 12 gün evinden çıkmadı. Çünkü adamın sivil elbisesi yok: Hayatında sivil elbise*

¹²⁹ William Hale, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset**, Ahmet Fethi (çev.), İstanbul: Hil Yayınları, 1996, s. 90.

¹³⁰ Levent Odabaşı, "Ragıp Gümüşpala", Mete Kaan Kaynar(ed.) Türkiye'nin 1960'lı Yılları, (519-528) İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 519-521.

¹³¹ Cüneyt Arcayürek, **Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar 1960-1965**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1984, s. 211.

¹³² Levent Odabaşı, **a.g.e.**, s. 521.

giymemiş. 46 sene o üniformayı taşımış işte 12 gün eve kapanıp mevsimine göre iki elbise yaptırdı: biri kahverengi, biri gri.”¹³³

Gümüşpala ile beraber binlerce subay da emekli edilmiştir. Ordu içinde köktenci bir reform hareketinin ilk adımı olan bu emeklilikler çok sesliliğe vurulmuş bir darbe olarak yorumlanmıştır. Esasen bu reform hareketinin tarihi saikleri DP dönemine kadar uzanmaktaydı. Türkiye'nin NATO'ya üye olduğu 1952 yılından itibaren orduda bu denli bir reform hareketi ön görülmüş, fakat tepkilerden çekinildiğinden dolayı Menderes döneminde bir türlü uygulanamamıştır. Ancak 27 Mayısçıların böyle bir tepkiden korkusu yok gibi görünüyordu. Taki emekli ettikleri devrik Genelkurmay Başkanı Orgeneral Ragıp Gümüşpala'nın DP mirasına sahip çıkacak bir parti kurma teşebbüslerinin olduğunu öğrenene kadar. MBK'nın bu kararı nasıl karşılayacağı en büyük soru işaretlerinden biriydi. “*Askerler eski komutanlarına karşı bir mukavemet gösterecek miydi?*” sorusu sadece AP kurucuları için değil halk için de oldukça merak edilen bir husustu.¹³⁴ Bu soruların gölgesinde 11 Şubat 1961 günü Adalet Partisi resmen kurulmuştur.

Parti kurucuları arasında Ragıp Gümüşpala(Emeli Oreneral), Tahsin Demiray(Yapımcı), Şinasi Osma(Emekli Kurmay Albay), İhsan Önal(Tıp Doktoru), Ethem Menemencioğlu(Prof. Dr.), Mehmet Yorgancıoğlu (Tüccar), Muhtar Yazır (İktisatçı), Necmi Ökten (Emekli General), Cevdet Perin (Doç.Dr. Yazar), Emin Acar (Avukat) Kamuran Evliyaoğlu (Gazeteci) gibi isimler yer almıştır.¹³⁵

2.2.1.1. Adalet Partisi Program ve Tüzüğü

1961 yılının ilk aylarında hızlıca prensip maddelerini yayınlayan AP, siyasi ideolojisini demokrasinin ve insan haklarının üstünlüğü ilkesi ile kurmuştur.¹³⁶ 26 maddeden oluşan bu prensip maddelerinin dışında takip eden aylarda Adalet Partisi Tüzüğü yayınlanmıştır. Bu tüzük 1964 yılında hazırlanacak olan geniş programın özeti

¹³³ Mehmet Ali Birand, Can Düdar ve Bülent Çaplı, **Belgesel Kitaplar 12 Mart**, İstanbul: Can Yayınları, 2016, s. 23.

¹³⁴ Seher Demirtaş, “*Kuruluş Aşamasında Adalet Partisi'nin Fikri Yapısı (1961-1964)*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul Üniversitesi SBE, 2000), s. 55.

¹³⁵ Tanel Demirel, **Adalet Partisi İdeoloji ve Politika**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 29.

¹³⁶ Burada devlet ve halkın bütünleşmesi gerektiğinden söz edilerek, “*Hukuk Devleti'nin Gereği*” yerine getirilmesi amacı vurgulanmıştır. Adalet Partisi, **Program (Prensip Maddeleri)**, Ankara: Orijinal Matbaası, 1961, s. 3. Aynı programın farklı bir basımı için bkz. Adalet Partisi, **Program (Prensip Maddeleri)**, Ankara: Ege Matbaası, 1961.

mahiyetinde kalmıştır. Çünkü burada geçen mevzular 1964 programında detaylandırılarak aynen korunmuştur.¹³⁷

1961 yılında yayınlanan Adalet Partisinin ilk programında: “*Çağdaş Garp Medeniyeti Hukukuna ve İnsan Hakları Evrensel Beyannameinde ifadesini bulan zihniyete uygun bir cemiyet düzeni ve Hukuk Devletinin gereği gibi kurulması ve tekemmül ettirilmesi gayemizdir.*”(md.1). ifadesiyle genel bir çerçevede partinin prensipleri çizilmiştir.¹³⁸

Memleketi kalkındırıp muasır medeniyetler seviyesine ulaştırmak için “*Bütün amme hizmetlerinde ve her sahada ıslahatçılığın ön plâna*” alınacağı ve “*Millî Bünye ve Türk Hasletlerine uygun*” hareket edileceği (md.4) vurgulanmıştır.¹³⁹ Buradan hareketle AP’nin ilerlemeci tavrının “*Millî Bünye*” mizde yer alan olgularla tahakkuk edileceği anlaşılmaktadır.

Ekonomik bir takım çıkarımlar da ise; “*Çalışma sahasında vatandaşlara en geniş ölçüde pürüzsüz olarak açık tutulması ve iş hürriyetinin mutlak surette sağlanması lazımdır. Devletçilik şahsi teşebbüsün bittiği yerde başlar. Ancak zaruret hallerinde tatbik edilir. İktisadi kalkınmamız için yabancı sermayenin teşvikine taraftarız. Devletin zenginliğini milletin zenginliğinde görmekteyiz, bunun için ağır vergilere taraftar değiliz. Mevcutların da hafifletilmesini istiyoruz.*”(md.6)¹⁴⁰ ifadeleri ile liberal bir ekonomik programın tezahürleri göze çarpmaktadır.

Laiklik mevzusu AP’nin 1965 yılından sonra iktidarda iken en fazla eleştirildiği konulardan biri olmuştur. Bu programda laiklik ile ilgili; “*Laikliği, Din aleyhtarlığı şeklinde anlamıyoruz. Devletin laik olması, vatandaşların dinleri ile alakalarını kesmesi demek değildir. Her vatandaş, mensup olduğu din ve mezhebin ibadet şekillerini icraata serbesttir.*” (md.8)¹⁴¹ şeklinde bir değerlendirme yapılmıştır.

Adalet Partisi’nin merkez yapılanması, üyelik işlemleri, parti teşkilatları, disiplin işleri, seçimler ile ilgili hükümler detaylı olarak 1964 yılında yayınlanan Tüzük ve Program metninde yer almaktadır. Bu metnin ilk maddesi ise şöyledir; “*Türkiye*

¹³⁷ Adalet Partisi, **Tüzük (Ana Nizamname)**, İstanbul: Türkiye Basımevi, 1961. Adalet Partisi, **Tüzük ve Program (Prensip Maddeleri)**, Ankara: Doğu Matbaacılık ve Ticaret Limited Şirketi Matbaası, 1964.

¹³⁸ Adalet Partisi, **Program (Prensip Maddeleri)**, s. 3.

¹³⁹ Adalet Partisi, **Program (Prensip Maddeleri)**, s. 4.

¹⁴⁰ Adalet Partisi, **Program (Prensip Maddeleri)**, s. 5.

¹⁴¹ Adalet Partisi, **Program (Prensip Maddeleri)**, s. 5.

Cumhuriyeti Anayasası, İnsan Hakları Beyannamesi, Medeni Kanun ve Cemiyetler Kanunu esasları ve diğer kanunlar dâhilinde çalışmak üzere (ADALET PARTİSİ) adıyla bir siyasi parti kurulmuştur. Partinin merkezi ANKARA dadır.” ifadeleri yer almaktadır.¹⁴²

Parti içi münasebetin esaslarının anlatıldığı kısımda üyeler için; “*parti içinde ilk vazifeleri sevgi, hoşgörülük ve fedakârlık temellerine dayanan samimi bir fikir arkadaşlığı havası yaratıp yaşatmak olduğuna inanırlar.*” ifadesi yer almaktadır.¹⁴³ Parti içi ihtilafların önlenmesi açısından bu bölümün yazılmasının zaruri görüldüğü ve böyle bir madde ile başlanmasına dikkat edildiği anlaşılmaktadır.

2.2.2. 1961 Genel Seçimleri

AP'nin kurulması doğrudan DP tabanına hitap ediyordu. Birçok ilde DP'nin yerel teşkilatlarının mirası ile kısa sürede teşkilatlanmasını tamamlayan AP, halktan siyasi geçerliliği almış, MBK'nın ise dikkatini çekmiştir. MBK için AP'nin başında eski bir komutanın olması nisbeten bu yeni partinin geçerlilik kazanmasını sağlıyordu. Fakat 1961 genel seçimlerinde AP'nin beklenmedik oranda yüksek oy alması orduda bir takım cuntaların dikkatini çekmiş ve 27 Mayıs'ın başarıya ulaşamadığı yönünde yükselen sesler artmıştır.¹⁴⁴

15 Ekim 1961'de yapılan seçimlere CHP, AP, CKMP ve YTP katılmıştır. DP'nin mirasçısı olan sağ kanadı temsil eden AP, CKMP ve YTP'nin DP oylarını böleceği öngörülerek CHP'nin iktidara geleceğine kesin gözle bakılıyordu. AP'nin önemli isimlerinden Saadettin Bilgiç anılarında bu seçim ile ilgili YTP'nin teşkilatlandığı yerde AP'nin sembolik kaldığı, AP'nin teşkilatlandığı bölgelerde ise YTP'nin sembolik kalarak oyların fazla bölünmesine müsaade edilmediğini aktarmıştır.¹⁴⁵ Buna rağmen CHP iyimserdi. İnönü askerlerinde kısmi istemi altında iktidarı bekliyordu. Gazeteci Cüneyt Arcayürek olayla ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: “*Bu plan şöyle bir plan: tek başına gelince tabikii Meclis İsmet Paşayı Cumhurbaşkanı seçecek İsmet Paşa da*

¹⁴² Adalet Partisi, **Tüzük ve Program (Prensip Maddeleri)**, s. 3.

¹⁴³ Adalet Partisi, **Tüzük ve Program (Prensip Maddeleri)**, s. 5.

¹⁴⁴ Arsev Bektaş, **Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi CHP ve AP (1961-1980)**, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1993, s. 31.

¹⁴⁵ Saadettin Bilgiç, **Hatıralar**, Ankara: Boğaziçi Yayınları, 2002, s. 70.

Başbakanlığa o zamanlar çok gözde siyasetçi olan ve genel sekreterliğini yapan İsmail Rüştü Aksal'ı getirecek kadro hazır belki kabine de hazır.”¹⁴⁶

Bütün bu hesaplara rağmen seçim sonuçları beklentinin uzağında kaldı. 15 Ekim günü seçimlerden birinci sırada çıkan CHP oldu. Fakat tek başına iktidara gelebilecek bir çoğunluğu bulunmuyordu. CHP %36,7 oy oranı ile 173 milletvekili kazanırken AP %34,8 oy oranı ile 157 vekil seçmeyi başardı. Seçime giren diğer partiler CKMP %14,0 oy ile 54 milletvekili, YTP ise %13,7 oy ile 65 milletvekilini Meclise göndermeyi başarmıştır. Sonuç, AP için zafer denebilecek bir oy oranıydı. CHP için hayal kırıklığı YTP ve CKMP için ise ümit vericiydi. Bu aşamada akıllara gelen bir diğer soru ise askerler seçim sonuçlarına ne diyecekti? Bir grup, Albay Talat Aydemir liderliğinde 27 Mayıs'ın amacına ulaşmadığı, Demokratların yeniden iktidara geleceği endişesiyle tekrar bir cunta rejimi kurdu. Çünkü kendisini merkez sağın temsilcisi olarak gösteren AP, CKMP ve YTP'nin toplam oy oranları %61'i buluyordu. Halk DP'nin başına gelenlere karşı en ciddi tavrını bu seçimle ortaya koymuştur.¹⁴⁷

TBMM'nin açılmasına sayılı günler kala cumhurbaşkanlığına kimin seçileceği de merak konusuydu. AP sivil bir aday olarak Prof. Dr. Fuad Başgil'i köşke göndermenin hesapları içine girmiştir. CHP'nin adayı ise İsmet İnönü'dür, fakat oyları yeterli değildir. Bir diğer aday ise hâlâ köşkte bulunan Cemal Gürsel Paşa'dır. AP, YTP'yi ikna edebilirse Başgil'i köşke yollayabilir ve Başgil de hükümeti kurma görevini Gümüşpala'ya verebilirdi. Askerler köşke kendilerinden birinin gitmesini istiyorlardı, bu sebeple ordu içinde cunta yapılanmaları tetikteydi. AP'nin iktidara geleceği yönünde söylentilerin çıkması dahi ipleri germeye yetiyordu. 21 Ekim 1961 günü İstanbul'da Harp Akademisi'nde bir toplantı gerçekleştiren 10 general 28 albaydan oluşan ordu mensupları 27 Mayıs ihtilalinin yarım kaldığı, tekrar müdahale edilmesinin zaruri olduğu konusunda fikir birliğine varmışlardır. Tarihe 21 Ekim Protokolü olarak geçen kararlar Hale'nin deyimıyla “*Darbe Manifestosu*” Meclisin fesh edilmesi gerektiğine, bütün siyasi partilerin kapatılması ve MBK'nın feshedilmesini en önemlisi de 15 Ekim 1961 seçimlerinin iptal edilmesi gerektiğini içeriyordu.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Birand, Dündar, Çaplı, **12 Mart**, s. 22.

¹⁴⁷ Birand, Dündar, Çaplı, **12 Mart**, s. 24-25.

¹⁴⁸ Hale, **a.g.e.**, s. 132.

21 Ekim Protokolünden haberdar olan İsmet İnönü ise damadı Metin Toker aracılığı ile protokolü imzalayan en üst rütbeli kişi olan Korgeneral Refik Tulga'ya “25 Ekim günü seçilmiş bütün milletvekillerinin başında TBMM'ye gidecek ve onun açılışını yapacağım. Hiç kimse ve hiç bir şey bundan bana mani olacak kudrete sahip değildir.” mesajını iletmiştir. Toker, Tulga'ya İsmet İnönü'nün her hangi bir müdahale karşısında ordunun yanında olamayacağı aksine muhalif olacağını aktarmıştır.¹⁴⁹

21 Ekim Protokolünden daha sonra haberdar olan Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay, 23 Ekim günü Genelkurmay'da kuvvet komutanları ile beraber yaptığı toplantıda müdahalenin olmaması için bir dizi şartlar hazırlamışlardır. Cemal Gürsel'in Meclis tarafından Cumhurbaşkanı seçilmesi, ordudan emekli edilenlerin geri gelmemesi, 147'lilerin üniversitelere geri dönmemesi ve Yassıda tutuklularının affedilmemeleri. Bu şartların kabul edilmesi durumunda 21 Ekim protokolü yürürlüğe girmeyecek Meclis açılacaktır.¹⁵⁰

21 Ekim Protokolü ve Genelkurmay'da alınan kararları siyasi parti liderlerine tebliğ etmek için Cemal Gürsel, parti liderlerini ve bir grup askeri Çankaya Köşk'ünde ağırlamıştır. 24 Ekim 1961 günü CHP lideri İsmet İnönü, AP lideri Ragıp Gümüşpala, YTP lideri Ekrem Alican ve CKMP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı ile Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay ve beraberinde yirmiden fazla asker toplantı da hazır bulunmuştur.¹⁵¹ Neredeyse üç saat süren görüşmenin ardından askerlerin isteklerinin olduğu protokol siyasi parti liderleri tarafından imzalanarak Meclisin açılmasına karar verilmiştir. Protokole göre Meclis, Gürsel'i Cumhurbaşkanı seçecek ve başka aday gösterilmeyecektir. Ayrıca siyasi partiler yassıda tutukluları için şimdilik af kanunu çıkarmamayı taahhüt etmişlerdir.¹⁵²

2.2.3. Cumhuriyet Tarihinin İlk Koalisyon Hükümeti CHP ve AP Koalisyonu

15 Ekim'de yapılan seçimlerin ardından ülkede en önemli gündem maddesi “koalisyon” olmuştur. Türk kamuoyunun ve siyaset dünyasının ilk kez karşılaşacağı bu kavram uzun süre gündemde kalmaya devam edecektir. Cemal Gürsel'in Meclis tarafından Cumhurbaşkanı seçilmesi ile hükümeti kurma mesaisi de başlamıştır. Gürsel

¹⁴⁹ Metin Toker, “Türkiye'nin Kaderini Değiştiren Ekim'de 5 Gün”, *Milliyet Gazetesi*, 23.12.1999, s. 7.

¹⁵⁰ Şerafeetin Turan, *İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2003, s. 394.

¹⁵¹ *Cumhuriyet Gazetesi*, 25 Ekim 1961, s. 2.

¹⁵² *Milliyet Gazetesi*, 25.10.1961, s. 1.

bu görevi İsmet İnönü'ye vermişti ve esasen genel konjonktürde en iyimser tercih buydu. Cumhuriyet Senatosu'nda üstün olan parti AP idi. Buna karşılık çok az bir farkla TBMM'de birinci parti CHP idi. Kasım ayının başlarında başlayan hükümet krizi birçok farklı senaryonun gündeme gelmesi ile alevleniyordu. AP içinde eski DP'liler ile yeniler arasında koalisyona girme veya muhalefette kalma yolunda bir dizi sorun gazetelere yansımıştır.¹⁵³ Koalisyon içinde yer almak isteyen bazı AP'liler CHP ile bir koalisyona sıcak bakarken bir diğer grup sadece YTP veya sadece CKMP ile bir koalisyonu öngörmüştür.¹⁵⁴ AP'nin bu bölünmüş halinin gazetelere farklı akisleri de yansımaktaydı. Cumhuriyet gazetesinin iddiasına göre AP içindeki eski DP'liler kongre yapılmasını istiyor ve eğer kongre toplanmazsa “DP” kısaltması ile “Devrim Partisi” isminde yeni bir parti kurma tehdidinde bulunuyorlardı.¹⁵⁵ Aynı zamanda AP içinde bölünmenin çok net şekilde Mecliste de görüldüğünü aktaran gazete, “mütediler ve müfritler” olarak iki grubun ayrıştığını aktarıyordu.¹⁵⁶

Gazetelerde çıkan bu haberlere AP'nin tavrı gecikmemiştir. 7 Kasım 1961 günü Cumhuriyet gazetesine gönderilen tebliğde; “ Bazı gazetelerin partimiz içinde büyük ihtilaflar olduğunu yazmaları, ayrılmalarından tasfiyelerden, mutedil ve müfritlerden ve hatta yeni bir parti kurulacağından bahsetmeleri tamamıyla yanlış bir görüşün ifadesidir.” denilerek iddialar yalanlanmıştır. Yazının devamında; “...AP içinde ayırıcı herhangi bir ceryan olmadığı gibi bilakis bütün AP'liler parti program prensipleriyle Genel Başkanın etrafında mütesanit ve kuvvetli bir topluluk halinde” ifadeleri ile iddialara cevap verilmiştir.¹⁵⁷

Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, hükümet krizinin önlenmesi için siyasi parti liderlerine “Döner Kabine” usulü ile her partinin içinde yer alacağı ve dört partinin de sekiz ay ara ile hükümete geleceği bir koalisyon modeli önermiştir. Aynı gün CHP bu öneriyi reddetmiştir. Çünkü oy oranı en yüksek parti olan CHP'nin dördüncü sıradaki parti ile aynı oranda iktidarı paylaşması demokratik olarak kabul edilebilir değildi. Cumhurbaşkanı'nın teklifinden cesaret alan AP, CHP'yi saf dışı bırakacak bir hükümet modeli için aynı gün bir deklarasyon yayımlayarak YTP ve CKMP'yi hükümet kurmak

¹⁵³ Cumhuriyet Gazetesi, 03.11.1961, s. 5.

¹⁵⁴ Cumhuriyet Gazetesi, 04.11.1961, s. 1.

¹⁵⁵ Cumhuriyet Gazetesi, 01.11.1961, s. 1.

¹⁵⁶ Cumhuriyet Gazetesi, 03.11.1961, s. 5.

¹⁵⁷ Cumhuriyet Gazetesi, 07.11.1961, s. 5.

için davet etmiştir.¹⁵⁸ Ragıp Gümüşpala, CKMP lideri Osman Bölükbaşı'nı ziyaret ederek koalisyonla destek vermesini istemiş, fakat Bölükbaşı hiçbir koalisyonla sıcak bakmadıklarını belirterek reddetmiştir.¹⁵⁹ YTP Başkanı Ekrem Alican ise AP ile kurulacak bir koalisyonun zayıf olacağını öne sürerek koalisyonun kapılarını kapatmıştır. AP için iktidara giden yolda CHP'den başka çalınacak kapı kalmamıştır. Bir manada buna mecbur kalmıştır.¹⁶⁰

10 Kasım'da Gürsel'in parti liderleri ile yaptığı görüşmenin ardından hükümeti kurma görevinin İnönü'ye verildiği açıklanmıştır.¹⁶¹ Bu karar askerler tarafından da olumlu karşılanmıştır. YTP ve CKMP'nin iktidarı istemediklerini daha önce duyurmaları ile koalisyonda tek seçenek CHP-AP koalisyonuydu. AP içinde bu iş birliğini istemeyenleri ikna eden Gümüşpala, koalisyon ortağı olarak CHP ile anlaşmıştır. Cumhuriyet tarihinin ilk koalisyon hükümeti böylece kurulmuş, Başbakan İsmet İnönü olmuştur.¹⁶²

İlk koalisyon hükümetinde her iki partiden birer Başbakan Yardımcısı yer almış, bakanlıklar ise yarı yarıya paylaşılmıştır. İnönü'nün bütün ısrarlarına rağmen Gümüşpala Başbakan Yardımcılığına geçmemiştir. Gümüşpala'nın CHP gündemine girdiği gibi bir varsayımın dillendirilmemesi için bunu yaptığı vurgulanmıştır. Hükümet programının hazırlanması için CHP ve AP yoğun mesai harcamıştır. Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlılık kararlı bir şekilde vurgulanırken ordu çevrelerinin memnun edilmesi sağlanmış “*Atatürk Devrimi*” yerine “*Atatürk İslahatları*” denerek AP'lilerin tepkisinin önüne geçilmek istenmiştir.¹⁶³

Diğer taraftan 27 Mayıs ihtilalinin başarıya ulaşmadığını düşünen askerler Harp Okulu Komutanı Kurmay Albay Talat Aydemir öncülüğünde yeni bir müdahale için 22 Şubat 1962 günü düğmeye basmıştır. Hava Kuvvetleri Komutanlığı'ndan umduğu desteği göremeyen Aydemir, İnönü ve Sunay'dan gelen baskılarla emekli edilmek şartı

¹⁵⁸ *Milliyet Gazetesi*, 08.11.1961, s. 5.

¹⁵⁹ *Milliyet Gazetesi*, 10.11.1961, s. 3.

¹⁶⁰ Nedim Yalansız, *Türkiye'de Koalisyon Hükümetleri (1961-2002)*, İstanbul: Buke Yayınları, 2006, s. 38.

¹⁶¹ *Cumhuriyet Gazetesi*, 10.11.1961, s. 1.

¹⁶² Turan, *a.g.e.*, s. 397.

¹⁶³ Suna Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1976, s. 181-182-183.

ile müdahaleden vazgeçirilmiştir. Fakat bu darbecilerin affı mevzu Meclise gelince CHP-AP koalisyonunda bir takım olayların fitili ateşlenmiş oldu.¹⁶⁴

22 Şubat'ın ardından 27 Mayıs aleyhine kamuoyunda bir yasak getirilmiş ve ordunun kışkırtılmasının önüne geçilmek istenmiştir. “*Anayasa Nizamını Milli Güvenlik ve Huzuru Bozan Bazı Fiiller Hakkında Kanun*” ile 27 Mayıs darbesinin suistimal edilmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu sayede ordunun daha fazla kışkırtılması engellenmek istenmiştir.¹⁶⁵

Meclis 23 Şubat günü toplandığında dört siyasi parti hep birlikte başta Cumhurbaşkanı ve demokrasiden taraf olan ordu mensupları olmak üzere 22 Şubat hareketlerinin karşısında olan herkese takdirlerini sunmuşlardır.¹⁶⁶ İsmet İnönü'nün Talat Ayemir ve beraberindekilerin emekli edilecek Af Kanunu ile ceza almamalarının gündeme gelmesi AP'lilerin Yassıda tutuklularına af istemi ile karşılanmış ve koalisyonun ipleri kopma noktasına gelmiştir. Talat Aydemir, farkında olmadan politik bir kriz oluşturmayı başarmıştır.¹⁶⁷

30 Mayıs 1962'ye kadar devam eden Af Kanunu ile ilgili görüşmeler, komisyon raporları, tasarıları bir netice vermekten uzak kalmıştır. Bu sebeple 31 Mayıs günü İsmet İnönü istifa etmiştir. Cumhuriyet tarihinin ilk koalisyon böylece son bularak dağılmıştır. Af Kanunu meselesine ilaveten ekonomik ayrılıklar da koalisyonun dağılmasının bir diğer nedeniydi.¹⁶⁸

2.2.4. 1965 Genel Seçimleri Öncesi Adalet Partisi

1963 yılının 17 Kasım günü Türkiye'de 27 Mayıs'ın ardından yerel idarenin sivilleşmesi için ilk seçimin yapılmasına karar verilmiştir. AP, 67 ilin tamamında bu seçimlere katılma kararı almıştır. Ragıp Gümüşpala yurdun dört bir köşesini gezip seçmenleri ile buluşurken CHP'de İnönü seçim için Gümüşpala kadar bir hazırlık

¹⁶⁴ Birand, Dündar, Çaplı, **12 Mart**, s. 66-67.

¹⁶⁵ **T.C. Resmi Gazete**, S. 11053, 07.03.1962, s. 6837-6838.

¹⁶⁶ “22 Şubat 1962 gününün olaylarında, Cumhuriyet ve Vatana ettikleri sadakat yeminlerini yerine getirerek, Türk Milletinin tarihî bir faciadan bir kere daha ve tanrının izniyle, kurtulup, kendine çizdiği demokratik hürriyet içinde hızla kalkınma programı yolunda ilerlemesini sağlayan, başta Sayın Cumhurbaşkanı, Hükümet Başkanı ve üyelerine ve Kahraman Türk Silâhli Kuvvetlerinin bütün vatansever tutumlu komutan, subay, astsubay ve erlerine ve Türk zabıta kuvvetlerine ve bu yolda emeği geçmiş bütün vatansever vatandaşlara Millet Meclisinin derin takdir, şükran ve güven duygularının iletilmesine Genel Kurulun 23/2/1962 tarihli birleşiminde oybirliği ile karar verilmiştir.” T.C. Resmi Gazete, S. 11045, 26.02.1962, s. 6729.

¹⁶⁷ Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, s. 217. Dündar, Birand, Çaplı, **12 Mart**, s. 88.

¹⁶⁸ Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s. 287.

yapmamıştı. CHP'nin iktidar sorumluluğu belki de bu propagandaları engelliyordu. AP bu noktada muhalefet olmanın avantajlarını sonuna kadar kullanıyordu. Bu çaba seçim sonuçlarına da yansımıştı. AP, 500 belediyeyi %45,39 oy oranıyla kazanırken, CHP, 337 belediyeyi oyların %35,66'sını alarak kazanabilmiştir. AP'nin oy oranındaki yükseliş şüphesiz Gümüşpala'nın meydanlardaki konuşmalarına bağlıydı. 17 Kasım seçimleri mahalli idareleri sivil yöneticilere vermekle kalmadı, bir anlamda iktidar kapısını da AP'ye aralamıştır.¹⁶⁹

AP, yerel seçimlerdeki zaferinin ardından 1965 genel seçimlerine hazırlanmaya başlamıştır. Fakat Mecliste koalisyonun bozulmasıyla CHP cumhuriyet tarihinin ilk azınlık hükümetini kurmuştu. Diğer taraftan 6 Haziran 1964 günü beklenmedik bir ölüm AP tarihinde kritik bir dönemin başlangıcı olmuştur. Genel Başkan Ragıp Gümüşpala hayatını kaybetmiştir.¹⁷⁰ Bu durum yeni lider tartışmalarını beraberinde getirmiştir. 27 Mayıs sürecinden sonra Türk demokrasisinin önemli unsurlarından biri olan Gümüşpala, ordu ile siyaset arasında geçen yaşamında geçiş dönemini idare etmeyi başarmış bir isim olmuştur.¹⁷¹ AP'de liderlik yarışında iki isim yer almıştır. Bu kişiler DP'li Sait Bilgiç'in kardeşi, AP'nin kuruluşunda da önemli bir rol üstlenmiş olan Dr. Saadettin Bilgiç ve genç bir mühendis olan Süleyman Demirel'dir.¹⁷²

Süleyman Demirel, Mart 1963'te eski Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Kayseri Cezaevi'nden tahliyesinin ardından AP Genel Merkez binasının basılması sırasında partiye küsmüş ve ayrılmıştı. O dönem Demirel, Genel İdare Kurulu Üyesi olarak AP'de görevliydi. Bilgiç'in aktardığına göre Demirel, Bilgiç'in babasına “*Amca biz partiyi kapatmaya karar verdik. Elli sene daha bu memlekette demokrasi olmaz.*” demişti.¹⁷³ Parti ile ilişkilerini kestikten sonra Amerikalı Morrison Knudsen isimli inşaat firmasında çeşitli projelerde çalışmaya başlamıştır. İyi para kazanıp, inşaat sektörü de yükselme fırsatını gören Demirel, siyasetle arasına mesafe koymuştur.¹⁷⁴

Gümüşpala'nın ölümü üzerine Saadettin Bilgiç, Mehmet Turgutş, Ferruh Bozbeyli, İdris Yamantürk ve Cevdet Önder'den müteşekkil AP heyeti Demirel'e

¹⁶⁹ Halit Kaya, “*Adalet Partisi ve Ragıp Gümüşpala (1961-1965)*”,(Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2014), s. 165-168.

¹⁷⁰ Birand, Dünder, Çaplı, **12 Mart**, s. 127.

¹⁷¹ Demirel, **a.g.e.**, s. 36.

¹⁷² Birand, Dünder, Çaplı, **12 Mart**, s. 129-130.

¹⁷³ Bilgiç, **a.g.e.**, s. 110.

¹⁷⁴ Murat Arslan, **Süleyman Demirel**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, s. 63.

giderek genel başkanlık teklif etmiştir. Fakat Demirel bu teklifi reddetmiştir. Yerel seçimler öncesi benzer bir heyet yine kendisine gelerek İstanbul Belediye Başkanlığını önermiş ama Demirel bunu da reddetmiştir. Ferruh Bozbeyli, Demirel'e Genel Başkanlık teklifini onaylamasıyla seçimlerin kazanılmasının ardından artan işlerle Saadettin Bilgiç'in ilgilenmesini tavsiye etmişse de Demirel bunun üzerine "*İttihat Terakki de böyle yaptı. Hükümet partinin elinde oyuncak oldu.*" cevabını vermiştir.¹⁷⁵ İlk etapta olumsuz cevap alınmasıyla AP Genel Başkan Vekilliğine Bilgiç seçilmiştir. Fakat parti içinde Demirel'e olan istek son bulmamıştır. Mehmet Turgut, Demirel'e yönelik ısrarı şu şekilde dile getirmiştir: "*Süleyman Bey Menderes'in umum müdürlüğünü yapmış. Bu devleti bizden daha iyi bilir. Diyoruz. Bir de Süleyman Bey ile temasımız az olduğu için hergün temasta olduğumuz arkadaşların kusurlarını görüyorduk, Süleyman Bey'in kusurlarını görmüyorduk. Yani bilinenin bilinmeyenden ucuz olması gibi bazı yerleri kendi arkadaşlarımıza layık görmüyorduk. Ama Süleyman Bey'e layık görüyorduk.*"¹⁷⁶

Israrlar sonucunda babası ve eşi ile görüşen Demirel, AP'nin teklifini kabul etmiştir. Bu noktada partinin yüzü olarak görünen Saadettin Bilgiç kendisine destek toplamıştır. Bilgiç, Orhan Süersan'ın parti genel başkanlığına aday olmadığı için kendisine kızdığını aktarır ve aday olmaya karar verdiğini açıklar.¹⁷⁷ Kongrede bir diğer aday ise eski Hava Kuvvetleri Komutanı Tekin Arıburun olmuştur. Fakat hem parti içinde hem de kamuoyunda seçilme olasılığı düşük görünüyordu. Tekin Arıburun'un eşi ise DP eski milletvekiliydi ve seçilmesi için gerekli manevi alt yapı münasipti. Fakat olağanüstü bir siyasi dönem yaşanıyordu.¹⁷⁸

27 Kasım 1964 günü AP, II. Genel Kongresi toplanmıştır. Süleyman Demirel Türk siyaset sahnesine üst perdeden bu kongre sonucunda katılmıştır. 1679 toplam oydan 1072'sini alan Demirel, ezici bir farkla AP Genel Başkanlığına seçilmiştir. En yakın rakibi Saadettin Bilgiç 552, Tekin Arıburun ise 39 oy alabilmiştir. AP içinde "*entelektüeller ve yeniler*" Demirel'i desteklemişlerdir.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Arslan, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁷⁶ Birand, Dündar, Çaplı, **12 Mart**, s. 129.

¹⁷⁷ Bilgiç, **a.g.e.**, s. 126.

¹⁷⁸ Arcayürek, **a.g.e.**, s. 336.

¹⁷⁹ Bektaş, **a.g.e.**, s. 153.

13 Şubat 1965 günü TBMM’de bütçe görüşmeleri yapılmaktaydı, AP lideri Süleyman Demirel, muhalefet liderlerini organize ederek lobideki yerini alarak, çıkacak sonucu beklemeye koyulmuştur. Demirel’in hesapları tutmuş ve hükümet Mecliste güven oyu alamayarak düşürülmüştür. İsmet İnönü, demokrasiye olan güveninin tezahürü ile alkışlar arasında görevini bırakmıştır. Artık Türkiye’de genel seçim havası hâkim olmaya başlamıştır. 1965 Genel Seçimleri ile Türkiye’de yeni bir dönemin perdesi aralanmıştır.¹⁸⁰



¹⁸⁰ Ayşegül Komsuoğlu, “Muhalefette Adalet Partisi: Siyasette Bir Denge Arayışı”, **Türkiye’de Siyasal Muhalefet**, Derleyen: Ayşegül Komsuoğlu, İstanbul: Bengi Yayınları, 2008, s. 272-273.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1965 GENEL SEÇİMLERİ VE İKTİDAR MUHALEFET İLİŞKİLERİ

(1965-1969)

3.1. GENEL SEÇİM SONUÇLARI VE MUHALEFET PARTİLERİ

10 Ekim 1965 seçimleri öncesi kurulan geçici hükümette AP de yer almıştır. Demirel'in buradaki amacı süratle seçimlere gidip iyi bir netice elde etmektir. 1961 yılında getirilen D'Hondt Seçim Sistemi ile “her bir seçim çevresi için toplam oyların sandalyelere bölünmesi” usulü kabul edilmiştir. Fakat D'Hondt sistemi yerine Milli Bakiye Sistemi'nin getirilmesi 1965 Genel Seçimlerini farklı bir yönden etkilemekteydi. Milli Bakiye Sistemi seçim bölgesinden birinci parti olarak çıkan partiye o bölgenin bütün vekillerini kazanma şansı veriyordu. Ayrıca düşük oyla fazla milletvekili, fazla oyla da az sayıda milletvekili çıkmasına sebep oluyordu. Bu sistem küçük partilerin TBMM içinde sandalye kazanmasını sağlamaktaydı. Milli Bakiye Sistemi'nin oluşturduğu bu ortamda Türkiye İşçi Partisi %3 oy alarak 15 milletvekili ile Mecliste temsil hakkı bulmuştur.¹⁸¹

TİP'in Mecliste temsil hakkı kazanması siyasi ve sosyal olayların başlangıcı olarak ifade edilmiştir. 1961 Anayasası'nın getirdiği serbest faaliyetler ortamı Türkiye'de her türlü siyasi, ekonomik, sosyal meselelerin açıkça ifade edilmesine ve tartışılmasına zemin hazırlamıştır. 1965 seçimleri ile siyasi arenada göze çarpan üç parti AP, CHP ve TİP'dir. AP, “sağa dönük orta” CHP, “ortanın solu” temsili siyasi partiler olmuştur. Bu ideolojik kalıplar Türkiye'nin yakın geleceğine damga vurmuştur. Seçimlerde MP, YTP ve CKMP de yer almıştır. Fakat bu partilerin genel konjonktürde konumları üst düzeyde değildi. YTP 1965 Genel Seçimleri ile DP mirasını AP'ye tümüyle kaptırmıştır. Alparslan Türkeş'in CKMP'si ise askeri bağlantıları ile Türkiye'de merkez sağın temsilcisi konumuna gelmiştir. MP bu üç parti içinde en iyi konumdaki partiydi ama siyasi arenada TİP kadar önemli bir imajı yoktur.¹⁸²

¹⁸¹ Burak Cop, *Türkiye'de Seçim Sistemleri*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 2018, s. 139 ve 172.

¹⁸² Bahri Savcı, “1965 Milletvekilleri Seçimleri Üzerine Bir Analiz”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 20, Sayı 4, (1965), s. 185-186.

13.676.753 seçmenin bulunduğu oylamada 9.516.035 seçmen oy kullanırken, seçime katılım oranı %71,3 oranında gerçekleşmiştir.¹⁸³ Seçim sonuçlarına göre AP oyların %52,9'unu alarak tek başına iktidara yürümüştür. Esasen bu beklenen bir sonuçtu. Asıl beklenmeyen ise CHP'nin geçen seçimde aldığı oyları bile koruyamamış olmasıydı. %28,7 oy oranı ile 134 sandalye kazanan CHP anamuhalefet konumunda yer almıştır. MP %6,3, YTP %3,7, TİP %3, CKMP ise %2,2 oranında oy almıştır. Bu sonuçlar içinde şaşırtıcı olan bir diğer mevzu, Türkiye İşçi Partisi'nin Mecliste temsil hakkı kazanmış olmasıydı.¹⁸⁴ Bu oranlar ile AP 240, CHP 134, MP 31, YTP 19, TİP 15, CKMP 11 milletvekili ile TBMM'de temsil hakkı elde etmiştir. Seçimlerden bir yıl sonra Başbakan Süleyman Demirel, İl Kongresinde yaptığı konuşmasında “*çeşitli manialara rağmen*” AP'nin iktidara geldiğini vurgulamıştır.¹⁸⁵

3.1.1. Cumhuriyet Halk Partisi

Milli Mücadele'nin kazanılmasında, cumhuriyetin kuruluşu ve inkılâpların hayata geçirilmesinde ülke ile kaderi beraber olan CHP'nin temeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine dayanır. Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin çoğu ittihatçılardan oluşmaktaydı. Dolayısıyla CHP'nin kökeninde İttihat Terakki'nin izlerini görmek mümkündür. 9 Eylül 1923 günü Mustafa Kemal tarafından Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, “*Halk Fırkası*” adıyla partileştirilmiştir.¹⁸⁶ 10 Kasım 1924 günü ise “*Cumhuriyet Halk Partisi*” adını almıştır. Bu adı 15 Eylül 1981'de parti ordu tarafından kapatılana dek taşıyacaktır.¹⁸⁷

CHP, ülkenin kuruluşundan 1950 yılına kadar 27 yıllık iktidarı boyunca Atatürk'ün modernleşme çizgisini esas alan bir yönetim modeli oluşturmuştur. Özellikle II. Dünya Savaşı'nın ardından değişen siyasi koşullar ile Türkiye'de demokratik bir sistemin inşası desteklenmiştir. Fakat CHP, yeni düzen içinde iktidarından da olmuştur. 1950-1960 yılları içinde muhalefet bloğunda kalan CHP, 27 Mayıs'ın getirdiği ortamda koalisyon ortakları ile ülke yönetiminde söz sahibi olmaya başlamıştır. Esasen İsmet İnönü'nün bu dönemde üstlendiği liderlik faaliyetleri Türkiye'nin demokratikleşme

¹⁸³ TÜİK, *Milletvekilleri Genel Seçimleri 1923-2007*, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu, 2008, s. 5.

¹⁸⁴ Erol Tuncer ve Necati Danacı, *Çok Partili Dönemde Seçimler ve Seçim Sistemleri*, Ankara: TESAV Yayınları, 2003, s. 36.

¹⁸⁵ BCA, (10.10.1966), 03001, 16 87 16.

¹⁸⁶ Bektaş, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁸⁷ Ayşe Güneş Ayata, *CHP Örgüt ve İdeoloji*, İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2010, s. 63.

adımlarında önemli dinamikleri teşkil etmiştir. 1965 yılına gelindiğinde ise parti içinde yeni yapılanmalar görünmüştür.¹⁸⁸

3.1.1.1. 1965 Genel Seçimleri ve CHP

1965 Seçimlerine muhalefet partisi olarak giren CHP içinde iktidardan ve iç dinamiklerden kaynaklanan bir takım yapılanmalar mevcuttu. Tam anlamıyla bir yıpranma olarak bu süreci anlamlandırmaya çalışmak doğru olmayabilir. Çünkü CHP içinde bunu yıpranma olarak değil, yeniden yükseliş olarak gören kimseler de bulunuyordu. CHP, 1961-1965 yıllarındaki koalisyon hükümetleri döneminde de özgürlükçü ve demokratik ilkelere bağlılığı vurgulamıştır. Türk siyaset düşüncesinde “sol” kavramının ortaya iyice çıkmasıyla CHP, bu solu kendine uyarılmanın gerekliliğini savunmuştur. Bunu istemeyenler ise CHP içinde sancılı serüvenlerin başlangıcının sinyalini 1965 yılında vermiştir. CHP’nin yeni siyasi kavgası “*Ortanın Solu*” sloganıyla yükselmiştir. Türkiye’de solun yeni adresi Türkiye İşçi Partisi’ydi. CHP içinde onlarda ayrı olduklarını vurgulamak gerektiğine inananlar vardır. Ortanın Solu kavramı ise ülkedeki sağ partiler için CHP’nin solculuğunu itirafı şeklinde yorumlanmıştır. O günlerde meydanlarda “*Ortanın Solu Moskova Yolu*” sloganı kitlelerin ağzına dolanmıştır. Seçim arifesinde halkın bu tepkisini dindirebilmek için CHP’nin önlemlerini Bülent Ecevit şöyle ifade etmiştir: “*O arada bu sol kavramının o kadar kötü bir şey olmadığını anlatmak için parti üst kademesinde çok ilginç önerilerde geliyordu. Diyorlardı ki “Halka şunu söyletelim. Kalbimiz vücudumuzun sol tarafındadır. Eğer sol çok kötü bir şey olsa kalbimiz solda olmaz, sağda olurdu.” Veya “Bizim milletimiz ata çok meraklıdır. Ata binerken evvela sol ayak üzengiye basılır. Bunu anlatalım.” Tabii bunlarla halkı ikna etmek mümkün değildi.*”¹⁸⁹

CHP, artık sosyal demokrat bir parti olduğunu iyiden iyiye hissettirmiştir. Ne sağ ne de sol bir parti olarak anılmak istemeyen CHP, “*kendisini Ortanın Soluna*” konumlandırmıştır.¹⁹⁰ Bu noktada ortanın solunun kominizm ile karıştırılmaması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁹¹ Bunun en büyük kanıtı CHP 1965 Milletvekili Genel Seçimleri Seçim Bildirgesinde bulunmaktadır. Bildiride Türkiye’nin ilerlemesindeki

¹⁸⁸ Hakkı Uyar, *İki Darbe Arasında CHP 1960-1971*, İstanbul: Doğan Kitap, 2017, s. 173.

¹⁸⁹ Birand, Dündar, Çaplı, *12 Mart*, s. 149.

¹⁹⁰ Uyar, *a.g.e.*, s. 181.

¹⁹¹ Altuğ Koç, “*CHP’de Ortanın Solu Söylemi ve 1965 Seçimlerinde Yansımaları*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2011), s. 119.

temel hedefin Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik ve Devrimcilik ilkelerine bağlı olmaktan geçtiği vurgulanmıştır.¹⁹² Ayrıca ilkelerin tek tek parti amaçlarına uygun olarak yorumlandığı kısımda, devletçilik ile ilgili “*Bizim Devletçiliğimiz herkes için, insanlık hassasiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesini sağlamak amacını güden sosyal bir karakter taşır.*” söylemi ile ortanın solu kavramının dayandığı sosyal demokrat anlayışa atıf yapılmıştır.¹⁹³

1965 Genel Seçimlerine bu atmosferde giren CHP, bir önceki seçim sonucunu bile koruyamamıştır. %28,7 oy ve 134 milletvekili ile Mecliste anamuhalefet konumunda yer almış, fakat bu sonuç parti içi anlaşmazlıkların fitilini alevlendirmiştir. Gerek “*Ortanın Solu*” kavramının halk üzerinde yarattığı baskı ve sağ kanadın bu baskıyı çok iyi kullanmasıyla, gerek 27 Mayıs sonrası oluşan koalisyon hükümetlerinde yer almasıyla kötü yönetimden CHP sorumlu tutulmuştur.¹⁹⁴

3.1.2. Millet Partisi

Türkiye’de çok partili demokratik bir rejime geçildiği 1946 yılında DP bünyesindeki anlaşmazlıklar ve partiden ihraçlar sonucunda 1948 yılında kurulan MP “*milliyetçi-muhafazakar*” bir portre çizmiştir.¹⁹⁵ Kuruluşunda Fevzi Çakmak’tan da destek alan partinin genel başkanı ise Osman Bölükbaşı olmuştur. 1950 Genel Seçimlerinde örgütlenmesini tamamlayamayan MP sadece 1 milletveki çıkarabilmiştir. Osman Bölükbaşı parti ile özdeşleşen yegane isimdi. Esasen bir “*toprak ağası*” olmasına rağmen iyi bir eğitim almış ve bu eğitimin etkisini meydanlardaki konuşmalarına yansıtmıştır.¹⁹⁶

1953 yılında MP içinde Hilafet ve Mecelle isimli bir takım gruplaşmaların olduğu ülke gündemine düşmüştür. Yapılan soruşturmalar ve MP genel merkezlerine baskınlar düzenlenmesinin ardından Ankara Beşinci Sulh Ceza Mahkemesi, MP’yi Cemiyetler Kanununun 33. Maddesi ile geçici olarak 8 Temmuz 1953 günü kapatmıştır. Bunun

¹⁹² CHP, **1965 Milletvekilleri Genel Seçimleri Seçim Bildirgesi**, Ankara: Rüzgarlı Matbaa, 1965, s. 10.

¹⁹³ CHP, **1965 Milletvekilleri Genel Seçimleri Seçim Bildirgesi**, s. 26.

¹⁹⁴ Ayata, **a.g.e.**, s. 82-83.

¹⁹⁵ Alihan Limoncuoğlu, “Türkiye’de Üçüncü Yolun Başı; Millet Partisi”, **Akademik Hassasiyet Dergisi**, Cilt 5, Sayı 10, (2018), s. 148.

¹⁹⁶ Adem Çaylak, “*Türk Siyasi Hayatında Osman Bölükbaşı*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2004), s. 58-59.

üzerine Osman Bölükbaşı Adnan Menderes için “*Dikdatör Mecliste açıkladığı niyetini vasıta yaparak taahhuk etmiştir.*” ifadelerini kullanmıştır.¹⁹⁷

Parti kapatılması onaylandığında Millet Partililer yeni bir parti teşekkülü için harekete geçmiştir. 10 Şubat 1954 günü “*Cumhuriyetçi Millet Partisi*” adıyla örgütlenildi.¹⁹⁸ Parti Genel Başkanlığına Ahmet Tahtakılıç, Genel Başkan Yardımcılığına Sadık Aldoğan getirilmiştir. 2 Mayıs 1954 Genel Seçimlerinde CMP, 5 milletvekili çıkarırken, Parti Grup Başkanlığına Osman Bölükbaşı seçilmiştir.¹⁹⁹ 16 Ekim 1958 günü CMP ile Türkiye Köylü Partisi birleşerek Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisini kurmuştur. Parti Genel Başkanlığına Osman Bölükbaşı seçilmiştir. 1961 Genel Seçimlerinde en çok oyu alan üçüncü parti seçilen CKMP 54 milletvekili çıkarmıştır. Fakat partinin koalisyon hükümetlerinde yer alıp almaması ile ilgili çıkan tartışmanın ardından Osman Bölükbaşı koalisyona katılmamayı savunmuş ve bunun üzerine partiden istifa etmiştir. Parti Genel Başkanlığına ise Ahmet Oğuz seçilmiştir. Osman Bölükbaşı ise 28 arkadaşı ile birlikte 13 Haziran 1962 günü MP’yi tekrar kurmuştur. DP içinden MP olarak ayrılan parti önce kapatılıp tekrar kurulduğunda CMP adını almış, TKP ile birleşerek CKMP adını almıştır. Nihayetinde siyasete girdiği isim ile Osman Bölükbaşı önderliğinde 1962 yılında tekrar siyasete girmiştir.²⁰⁰

3.1.2.1. 1965 Genel Seçimleri ve MP

MP, 10 Ekim Genel Seçimlerinde Osman Bölükbaşı’nın önderliğinde bir propaganda faaliyeti yürütmüştür. Bölükbaşı, siyasi kariyerinden aldığı tecrübe ile radyodan ve miting meydanlarından hem CHP hem de AP yönetimine yüklenmiştir. Aktif siyaset hayatında politik aktörleri iyi analiz ederek partisini en iyi üçüncü parti konumuna taşımayı başarmıştır. Meydanlarda MP’lilerin kullandığı sloganların bazıları şunlar olmuştur: “*Önce Vatan, sonra parti. Allahsız kominizme karşıyız, komünizmin ne solundayız ne sağındayız, sadece onun karşısındayız. Vantandaş konma daldan dala, bağla kaderini kartala.*” partinin sembolü kartaldır.²⁰¹

¹⁹⁷ Adnan Ferruh Pancaroğlu, “*Yakın Tarihimizde Millet Partisi Olgusu (1948-1977)*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi SBE, 2006), s. 48-49.

¹⁹⁸ Partinin Kurucuları: Osman Bölükbaşı, Ertuğrul Akça, Sadık Aldoğan, Fuat Arna, Suphi Batur, Lütfi Bornovalı, Abdurrahman Boyacıgiller, Ahmet Tahtakılıç, Ahmet Oğuz, Enver Kök, Saadet Kaçar, Cemal Işık ve Mehmet Ali Derman olmuştur. Pancaroğlu, **a.g.t.**, s. 53.

¹⁹⁹ Pancaroğlu, **a.g.t.**, s. 54-57.

²⁰⁰ Selçuk Koca, “*Altmışlı Yılların Siyasal Partileri*”, Mete Kaan Kaynar (ed.), **a.g.e.**, (845-863), s. 856.

²⁰¹ Çaylak, **a.g.t.**, s. 562.

Ayrıca MP, bir seçim beyannamesi hazırlayarak partinin sloganlarından olan “önce vatan, sonra parti” düsturu ile beyannameye başlamıştır. 28 sayfalık seçim beyannamesinde MP, sürdürülebilir ekonomik modelin liberal bir anlayış ile inşa edilebileceğini savunmuştur. “İktisadi ve içtimai cephesiyle geniş bir zirai reformun gerçekleştirilmesi” zorunlu görülerek bu büyük bir reformun bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Sosyo-politik açıdan yapılacak reformlarla yoksulluğun ortadan kalkacağını vurgulayarak, komünizmin karşısında olduklarını belirtmiştir. Beynamede sola olduğu kadar sağa da uzak olduğunu belirten MP, faşist ve komünist her türlü totaliter rejimin karşısında olduğunu belirtmiştir. Hatta MP, diğer partileri komünizme karşı birlikte mücadele etmeye çağırmıştır.²⁰²

10 Ekim 1965 günü yapılan seçimlerle MP %6,26 oy oranı ile 31 milletvekili kazanarak üçüncü parti konumuna yükselmiştir. Seçimlerdeki başarının başlıca mimarı ise Osman Bölükbaşı olmuştur. Türk siyaseti içindeki tecrübesi ile partisini 1961 Genel Seçimlerinde olduğu gibi tekrar üçüncü parti olarak²⁰³ TBMM’ye göndermiştir.²⁰⁴

3.1.3. Yeni Türkiye Partisi

27 Mayıs sürecinin ardından DP’nin kapatılması çok büyük bir oy potansiyelinin farkına varılmasıyla eski demokrat çizgisinde bulunan isimlerin teşebbüsü ile YTP kurulmuştur. Partinin ismine “Hür Demokrat Parti” ismi uygun görülmüş fakat MBK’nın “Demokrat” isminin geçtiği herhangi bir partiye izin vermeyeceğinin bilinmesiyle geri adım atılmıştır. Hür ifadesi daha önce benzer kadronun DP içinden ayrılıp kurduları Hürriyet Partisine benzediği için uygun görülmemiştir. Çünkü DP’liler HP’ye sempati duymuyorlardı. Karar kılınan isim ise “Yeni Türkiye Partisi” olmuştur. 13 Şubat 1961 tarihinde parti kuruluş beyannamesi Ankara Valisine sunuldu ve parti o gün resmen kuruldu. Partinin kurucu lideri ise MBK’nın Maliye Bakanlığı görevini üstlenen ve 45 gün önce istifa eden Ekrem Alican’dır. Alican, partinin kurulduğu gün yapılan seçimle genel başkanlığa seçilmiş, Raif Aybar ise II. Başkan olmuştur.²⁰⁵

²⁰² Millet Partisi, **Seçim Bildirgesi 1965**, Ankara: San Matbaası, 1965, s. 5-17.

²⁰³ MP, Afyon, Amasya, Balıkesir, Bolu, Çankırı, Çorum, Denizli, Edirne, Erzurum, Giresun, İçel, Kütahya, Manisa, Maraş, Nevşehir, Niğde, Samsun, Sinop, Sivas, Trabzon, Yozgat, Zonguldak, Kastamonu, Kayseri, Kırşehir (1’er), İstanbul, Konya (2’şer), Ankara’da ise üç milletvekili çıkarmıştır. Çaylak, **a.g.t.**, s. 566.

²⁰⁴ Cop, **a.g.e.**, s. 170.

²⁰⁵ Gül Tuğba Taşpınar Dağcı, “Ekrem Alican’ın Siyasi Hayatı”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi AİTE, 2003), s. 47-48.

DP oylarının mirasçısı olarak kurulan YTP, AP'nin aksine askeri yönetimden destek görmekteydi. Ekrem Alican'ın askeri yönetim kabinesinde yer alan bir isim olması bu desteğin en belirgin dayanaklarından biriydi. Parti kurucuları, Prof. Dr. Aydın Yalçın, Hikmet Belbez, İrfan Aksu, Raif Aybar, Hasan Kangal, Sırrı Ötkem ve Dr. Esat Eğilmez'dir. Parti üyeleri ise Ali İhsan Çelikkan, Emil Galip Sandalcı, İhsan Hamit Tigrel, Rıfat Özten, Yüksel Menderes, Dr. Yusuf Azizoglu, Cemal Tarlan, Recai İskenderoğlu, Fahreddin Kerim Gökay, Sadık Perinçek ve Hayri Mumcuoğlu gibi isimlerdir. YTP programı siyasal ve ekonomik açıdan liberal bir nitelik içermektedir.²⁰⁶

DP'nin mirasçısı olma yolunda ilerleyen YTP, 1961 seçimleri öncesi ümitliydi. Fakat Kayseri'de cezaevinde tutuklu bulunan Celal Bayar'ın DP mirasçısı olarak AP'yi işaret etmesiyle YTP'nin oy oranında ciddi düşüşe neden olmuştur. Meydanlarda "Adalet" parolası ile propaganda yapan AP, YTP'den daha etkin bir propaganda yaparak 1961 Genel Seçimlerinde büyük bir fark atmıştır. DP'nin oylarına olan ilgisi %13,7 oranında kalarak hayal kırıklığına sebep olmuştur. Bu noktadaki pozisyonu AP'ye kaptıran YTP, 65 milletvekili ile temsil hakkı elde etmiştir. 25 Haziran 1962 tarihinde İnönü Başbakanlığında kurulan II. Koalisyon Hükümetinde 6 bakan ile yer almıştır. Ekrem Alican bu dönemde Başbakan Yardımcısı ve Devlet Bakanlığı görevlerinde bulunmuştur. Fakat ara seçimlerde oy oranlarının düşmesi ile YTP koalisyondan çekilmiştir. 20 Şubat 1965'de AP'li Suat Hayri Ürgüplü başkanlığındaki kabinede de yer alan YTP, 4 bakan ile temsil edilmiştir.²⁰⁷

3.1.3.1. 1965 Genel Seçimleri ve YTP

1965 Genel seçimlerinde temkinli bir program izleyen YTP'nin seçim beyannamesinde bir takım başlıklar göze çarpmaktadır. Bu başlıkları Milliyet gazetesi köşesinde Tarık Zafer Tunaya sıralamıştır. YTP'ye göre ekonomik kalkınmada devletin rolü emredici değil, yol gösterici olmalıdır. Dolayısıyla liberal bir ekonomik anlayış hakim olup, özel teşebbüsün desteklenmesi gerektiği vurgulanmıştır. "Ferdî teşebbüslerin başarı ile çalışabilecek sahalarda, devlet, ona rakip olmak şöyle dursun, para, maliye ve yatırım politikaları ile ona yardımcı olmak mecburiyetindedir." Özel sermaye dışında yabancı teşebbüslere de programında yer veren YTP, yabancı

²⁰⁶ Meltem Şahin, "27 Mayıs Darbesi'nin Meşruiyetini Sağlamaya Çalışan Öncü Gazetesinin YTP ve TİP Çizgisindeki Değişimi", *Erciyes İletişim Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, (2019), s. 750.

²⁰⁷ Selçuk Koca, "Altmışlı Yılların Siyasal Partileri", Kaynar, **a.g.e.**, s. 857.

sermayenin önüne geçilecek her türlü kanuna muhalif olunması gerektiğini vurgulamıştır. Toprak reformu konusunda topraksız köylülere devlete ait boş arazilerin tahsis edilerek tarıma kazandırılması gerektiği belirtilmiştir.²⁰⁸

YTP seçimlerde %3,7 oranında oy alarak ancak 19 milletvekili çıkarabilmiştir. DP'nin mirası hususunda üstünlüğün tamamen AP'ye geçtiği bu seçim sonuçları ile tamamen tescillenmiştir.²⁰⁹

3.1.4. Türkiye İşçi Partisi

61 Anayasasının serbest faaliyet ortamında sosyal bir geçerlilik arayışı içine giren işçi sınıfının partisi TİP, 60'lı yılların ikinci yarısına damga vuracak olan bir siyasi teşekküldür. Türkiye'de 1920 yılından beri örtülü bir biçimde varlığını devam ettiren Türkiye Komünist Partisinin modern bir uzantı olarak varlığını sürdürecektir. 60'lı yıllar dünya genelinde soğuk savaşın hız kazandığı, komünist ve emperyalist güçlerin rekabetine sahne oluyordu. Avrupa'da belli başlı sosyalist partiler parlamentolarda güçlü temsiller edinmiş durumdaydı. Bu siyasi atmosferde Türkiye'de TİP'in kurulması ve Mecliste temsil hakkı kazanması demokratik olarak meşru görülmüştür. Tüm dünyada sol güç kazanmış ve akisleri Türkiye'de de karşılık bulmuştur. Bu karşılığın siyasi adını ise işçi sendikaları öncülüğünde bir ekip koymuştur. TİP 13 Şubat 1961 tarihinde bu öncü 12 sendikacı tarafından kurulmuştur. Bu isimler şöyledir: “*Kemal Nebioğlu(garson, sendikacı), Saffet Göksüzöğlü(ilaç sanayi işçisi), Şaban Yıldız(sendikacı, tekstil işçisi), Rıza Kuas(lastik işçisi, sendikacı), Hüseyin Uslubaş(tütün şçisi, sendikacı), Kemal Türkler(maden işçisi). Avni Erakalın(sendikacı, tekstil işçisi), Adnan Arkın(şoför), Ahmet Muşlu(çikolata sanayi işçisi), İbrahim Güzelce(matbaa işçisi), Salih Özkarabay(matbaa işçisi), İbrahim Denizciler(nakliyat işçisi)*”²¹⁰

Parti kurulduğunda Genel Başkanlığına Avni Erakalın, ikinci başkanlığına ise Kemal Türkler getirilmiştir. Parti Genel Sekreterliği için de Şaban Yıldız görevlendirilmiştir. Fakat bir yıl sonra sıkı yönetim mahkemeleri tarafından kurucular göz altına alınmış ve partinin başına Mehmet Ali Aybar getirilmiştir. Esasen parti

²⁰⁸ Tanık Zafer Tunaya, “YTP Devleşiliğinde Esas Temel Özel Teşebbüstür”, **Milliyet Gazetesi**, 18 Eylül, 1965, s. 5.

²⁰⁹ Cop, **a.g.e.**, s. 170.

²¹⁰ Göze Çakır, “*Türkiye'de Birey, İdeoloji ve Parti İlişkisinde Sosyalist Gelenek: Türkiye İşçi Partisi Örneği*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuklu Üniversitesi SBE, 2011), s. 28.

Aybar'ın Genel Başkanlığa getirilmesiyle siyasi manada tekrar kurulmuş oluyordu. Önceki yönetimin siyasette pasif kalarak diğer illerde örgütlenmelerini bile gerçekleştirmemesinden dolayı TİP, Ekim 1961 Genel Seçimlerine dahi katılamamıştır. Aybar'ın partiye gelişiyile birçok entelektüel aydın partiye ilgi duymaya başlayarak sosyal geçerliliğini artırmıştır. Adnan Cemgil, Behice Boran, Yaşar Kemal, Kemal Sülker, Nihat Salgın, Nazife Cemgil, Fethi Naci gibi tanınmış isimler bu aydınlar arasındadır. Hatta parti içinde entelektüel simaların artmasıyla şehirlerdeki aydın insanlara yönelik politikalar güden CHP içinde oy kaybı endişesiyle “*Ortanın Solu*” sloganının bulunduğu ifade edilmektedir.²¹¹

Mehmet Ali Aybar'ın partiye gelişiyile ilk tüzük de hazırlanmıştır. Tüzük genel itibariyle ilkelerini işçi sınıflarının haklarını gözetmek üzere şekillendirmiştir. Bu kısa vadede toplum tarafından partinin geçerlilik kazanması için bir manevra olarak yorumlanmıştır. Tüzükte partinin karakter ve amacı “*TİP, yurt ve dünya olaylarını Türk işçi sınıfı ve emekçi halk yığınları açısından değerlendirir: onların menfaatlerini savunur: hak ve hürriyetlerinin gerçekleştirilmesi için mücadele eder.*” şeklinde ifade edilmiştir.²¹²

3.1.4.1. 1965 Genel Seçimleri ve TİP

Milli Bakiye Sisteminin en çok işe yaradığı partilerden biri de TİP olmuştur. TİP seçim kampanyasını tüzüğünde olduğu gibi işçi hakları üzerine bina etmiştir. Nermin Abadan Unat bu seçim çalışmalarını belli başlıklar altında ifade etmiştir. Unat'ın aktardığına göre; ağır sanayinin devletleştirilmesi, işçilerin haftada beş gün kırk saat çalışması köyden kente göçün durdurulması, madenler ve petrolün millete ait olduğu, işlenip millet için harcanması gerektiği, ticaretin ve bankacılık sektörünün devletleştirilmesi gerektiği, yabancı sermaye teşvik kanununun kaldırılması gerektiği gibi vaatler ile 1965 genel seçimlerine gidilmiştir.²¹³

Özel mülkiyet hakkını tanıyan TİP, köylülere kamu arazisinden toprak verileceğini ve büyük toprak sahiplerinin halkı sömürmesinin önüne geçilecek bir

²¹¹ Anıl Varel, “Altmışlı Yıllar Türkiye’inde Sınıf ve Siyaset: Meşruiyet Savaşımı, Siyasal Yükselişi ve İç Bölünmeleri ile TİP”, Kaynar, **a.g.e.**, s. 401-402.

²¹² TİP, **Türkiye İşçi Partisi Tüzüğü**, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1962, s. 5.

²¹³ Nermin Abadan Unat, **Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1966, s. 242.

Toprak Reformu'nu hayata geçirmeyi vadetmiştir. Özel mülkiyetin ancak kamu yararı için sınırlandırılabilceği de vurgulanmıştır.²¹⁴

TİP bu kampanyası ile Milli Bakiye Sisteminin sağladığı kolaylıkla Meclise girmeyi başarmıştır. 276.101 oy alan TİP toplam oyların %3'ünü almayı başarmıştır. Bu sonuçla 15 milletvekili ile TBMM'de temsil hakkı elde eden parti, XIII. Dönemde hem iktidar hem de diğer muhalefet partileri ile rekabet içinde olmuştur.²¹⁵

3.1.5. Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi

Cumhuriyetçi Millet Partisi ile Türkiye Köylü Partisi'nin 16 Ekim 1958 tarihinde birleşmesi ile kurulan CKMP'nin Genel Başkanlığına Osman Bölükbaşı seçilmiştir. Bölükbaşı 1961 Genel Seçimlerinin ardından İnönü ile koalisyon görüşmelerinin partiyeye uymadığı gerekçesi ile partisinden ayrılarak MP'yi tekrar kurmuştur. Bu tarihten itibaren Genel Başkanlığa Ahmet Oğuz seçilmiştir. Oğuz liderliğinde CKMP, İnönü koalisyonuna katılarak iktidar olmuştur. Fakat koalisyonda olmanın oy oranlarını düşürdüğü gerekçesi ile 27 Kasım 1963 günü CKMP koalisyondan ayrılarak hükümetin düşmesine sebep olmuştur.²¹⁶ Aynı dönem Alparslan Türkeş ve beraberindekiler partiyeye girmiştir. Alparslan Türkeş, 1 Ağustos 1965'de düzenlenen büyük kongre ile genel başkan seçilmiştir.²¹⁷ Türkeş, 27 Mayıs darbesinde etkin bir şekilde rol almıştır. Radyodan darbe bildirisini okuyan Türkeş, daha sonra tasfiye edilerek uzaklaştırılmıştır.²¹⁸

CKMP, 1961 Genel Seçimlerinin de Osman Bölükbaşı liderliğinde 54 milletvekili çıkarmayı başarmıştır. Fakat Bölükbaşı'nın partiden ayrılması partide liderlik sorununu ortaya çıkarmıştır. Alparslan Türkeş'in partiyeye gelişi parti ideolojisinin de değişime uğramasına neden olmuştur. Milliyetçi antikomünizm çizgisinin yegâne ve en hararetli savunucusu CKMP olmuştur. Türkiye'de merkez sağ denince Türkeş'li CKMP başat bir unsur olarak göze çarpmaya başlamıştır.²¹⁹

²¹⁴ Unat, **a.g.e.**, s. 243.

²¹⁵ Tuncer ve Danacı, **a.g.e.**, s. 36.

²¹⁶ Ayşegül Komsuoğlu, "Muhalefette Adalet Partisi: Siyasette Bir Denge Arayışı", Komsuoğlu, **a.g.e.**, s. 266.

²¹⁷ Ferit Salim Sanlı, "Alparslan Türkeş ve Arkadaşlarının Aktif Siyasete Girişinin Türk Kamuoyundaki Akisleri", **Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, (2019), s. 38.

²¹⁸ Selçuk Koca, "Altmışlı Yılların Siyasal Partileri", Kaynar, **a.g.e.**, s. 856.

²¹⁹ Mehmet Akif Okur, Kürşat Gür, "Amerikan Belgelerinde Alparslan Türkeş Kurgular ve Gerçekler, **Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, (2019), s. 68.

3.1.5.1. 1965 Genel Seçimleri ve CKMP

10 Ekim seçimleri CKMP için hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. Parti liderliğinden ayrılıp kendi partisini kuran Osman Bölükbaşı'ndan çok daha az oy alan CKMP, hem 1961'in gerisinde kalmış, hem de TİP'in gerisinde kalarak büyük bir şaşkınlık yaşamıştır. Esasen Bölükbaşı'nın partinin eski oylarını alabileceği öngörülen bir durumdu. Fakat TİP'in CKMP'den fazla oy almış olması asıl şaşılacak durum olmuştur. %2,2'lik oy oranı ile sadece 11 milletvekili ile Mecliste temsil hakkı kazanabilmiştir. Bu noktada Milli Bakiye Sistemi'nin CKMP'ye de yaradığını söylemek yanlış olmaz. Parti Genel Başkanı Alparslan Türkeş seçim sonuçlarını değerlendirdiği konuşmasında “yeterli mali imkana ve zamana” sahip olmadıklarını belirterek mevcut oy oranının küçümsenmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca CKMP'nin kendisini göstereceği asıl seçimlerin 1969 Genel Seçimleri olacağını belirtmiştir.²²⁰

Parti tarafından yayınlanan 1965 Seçim Bildirgesi, genel dünya durumu, devlet ve milletimizin durumu şeklinde değerlendirmeler ile başlamıştır. Dünya durumu ile ilgili yapılan değerlendirme de her geçen gün artan bir değişim çağının içinde bulunduğu vurgulanmıştır. Mevcut çağın atom, “kitlevi makinalı üretim” ve füze çağı olduğu bildirilerek savaş tehditlerinin her zaman var olduğu belirtilmiştir. Türkiye'nin bu durumla baş edebilecek siyasi ve askeri gücünün olmaması ise eleştirilmiştir. Ekonomik ve teknolojik ilerlememiz dünyaya kıyasla geridedir. Dolayısıyla “Türkiye geri kalmış bir ülkedir.” vurgusu yapılmıştır.²²¹

Geri kalmışlığın giderilmesinin temel şartı ekonomik ilerleme olarak görülmüştür. Bu noktada milli kalkınma planı hazırlanılarak kısa sürede ekonominin toparlanabileceği mesajı verilmiştir.²²² İdeolojik olarak Türk Milliyetçiliğinin savunucusu olduklarını aktaran CKMP, “Türk Milliyetçiliğini Türk Milletine, kültürüne, devletine, sevgi bağlılık ve hizmet ülküsü olarak tanıyoruz.” ifadesi ile bunu seçim bildirgesinde belirtmiştir.²²³

CKMP, AP iktidarına olumlu yaklaşmıştır. Siyasi rekabet içinde olduğu aktör ise TİP olmuştur. TİP özelinde ideolojik olarak komünizm ile mücadele partinin başat

²²⁰ Ferit Salim Sanlı, **Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisinden Milliyetçi Hareket Partisine Tarihi Süreç, İdeoloji ve Politika (1960-1969)**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019, s. 359.

²²¹ CKMP, **1965 Seçim Bildirisi**, Ankara: TBMM Kütüphanesi, 1965, s. 4-5.

²²² CKMP, **1965 Seçim Bildirisi**, s. 16-17.

²²³ CKMP, **1965 Seçim Bildirisi**, s. 11.

amacıydı, denebilir. Türk Milliyetçiliğin temelinde yatan milli muhafazakâr siyaset görüşü CKMP'nin sağ siyasette ateşli bir savunucu olmasını sağlamıştır.²²⁴

3.1.6. Seçim Dışında Oluşan Muhalefet: Güven Partisi

CHP'nin “*Ortanın Solu*” sloganıyla 1965 seçimlerinden kan kaybederek çıkması üzerine parti içindeki milliyetçi kanat CHP'den istifa etme kararı almıştır. Bu istifalarda başı çeken isim Turhan Feyzioğlu olmuştur. Feyzioğlu ve beraberindekiler 12 Mayıs 1967 günü İçişleri Bakanı Faruk Sükan'a resmi başvuruda bulunarak “*Güven Partisi*”ni resmen kurmuşlardır. CHP'den istifa eden toplam 52 senatör ve milletvekilinin 45'i GP'de kurucu üye olarak yer almıştır. Kendilerini Milliyetçi, Atatürk İlke ve İnkılaplarına bağlı bir parti olarak lanse eden GP'nin Genel Başkanlığına ise Turhan Feyzioğlu seçilmiştir. AP ve CHP'nin ardından 29 Milletvekili, 16 Senatör ile temsil gücü bakımından 3. Parti olan GP'nin amblemi ise “*Koç*” olarak seçilmiştir. Turhan Feyzioğlu, koçun kafa kafaya mücadele ettiği partisinin de bu şiar üzerine mücadele edeceğine atıfta bulunarak koç işaretinin seçildiğini belirtmiştir.²²⁵

Parti programında temel görüşler ile partinin hedefleri ve Türk demokrasisinde edinmek istediği konumu görmekteyiz. Atatürk Milliyetçiliği ve Halkçılık partinin genel görüşlerinin temelinde yatmaktadır. Bu durum şöyle açıklanmıştır: “*Partimiz bir sınıf ve zümre partisi değil, milletimizin hürriyet ve sosyal adalet içinde hızla kalkınmasını isteyen ve görüşlerimizi paylaşan her yurttaşa açık bir “Milli Parti”dir.*”²²⁶ Burada “*Milli Parti*” kavramının üzerinde durulmalıdır. CHP'nin “*Ortanın Solu*” ile milliyetçilik ve halkçılık ilkelerinden vazgeçtiği, GP'nin ise bu kavramları vurgulayarak CHP'ye tepki gösterdiği anlaşılmaktadır. Böylece CHP'nin asıl anlayışını terkettiği, GP'nin bu anlayışı sürdürmek için kurulduğu görülmektedir. Yani GP “*Ortanın Solu*” kavramından önceki CHP anlayışını sürdürmektedir.²²⁷

GP palemento içinde doğmuş bir partidir. “*Ortanın Solu*” kavramının olmadığı bir CHP olarak partiyi konumlandırmak yanlış olmaz. Fakat CHP ile ters düştüğü birçok konu vardır. AP iktidarı ile birlikte hareket ettiği politikalar daha fazladır. Meclis içinde TİP aleyhine ağır eleştirilerde bulunmuşlardır. İktidar ile ilişkilerini rasyonel düzeyde

²²⁴ Ahmad, **Demokrasi Sürecinde...**, s. 247.

²²⁵ Gürcan Bozkır, “*Türk Siyasal Hayatında Güven Partisi-Milli Güven Partisi-Cumhuriyetçi Güven Partisi (1967-1980)*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi Dokuz Eylül Üniversitesi AİTE, 1996), s. 60-66.

²²⁶ GP, **Güven Partisi Programı**, Ankara: Ajans Türk Matbaası, 1967, s. 3.

²²⁷ Bozkır, **a.g.t.**, s. 67.

olumlu tutan AP, diğer partiler tarafından seçimle gelmediği, halkın onayını almadığı gibi konularda eleştirilmiştir. Bu noktada en büyük desteği iktidardan almıştır.²²⁸

3.2. ADALET PARTİSİ FAALİYETLERİ VE MUHALEFET İLİŞKİLERİ

Seçimlerden zaferle ayrılan AP, cumhuriyet tarihinin en kalabalık Meclisinde ve senatosunda ağır bir sorumluluk yüklenmiştir. Genç Başbakan Süleyman Demirel, parti dışında etkili konuşma becerileri ile senato üyeleri ve bürokratları idare edebilecek bir portre çizmiştir. Bu idare mekanizması bir anlamda gerekliydi, çünkü 27 Mayıs sonrası askerlerin demokrasiye olan müdahalesi bunu zorunlu kılıyordu. Demirel, üzerindeki sorumluluğu demokrasiden aldığı gücün etkisiyle iyi idare etmeyi başarmıştır. Fakat siyasi tarafların hiç olmadığı kadar fazla bulunduğu bu dönemde iktidar ve muhalefetin ilişkisi belirleyici bir rol oynamıştır.²²⁹

3.2.1. Siyasi ve Askeri Faaliyetler ile İktidar-Muhalefet İlişkileri

1966 yılında mevcut Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in 1960 yılından beri devam eden rahatsızlığı aniden kötüleşince, siyasi çevreler arasında cumhurbaşkanlığı krizi baş göstermeye başlamıştır. Gürsel, görev süresinin bitimine 1 yıl kala görevine devam edemeyeceği gerekçesi ile Cumhurbaşkanlığı görevine vekaleten Cumhuriyet Senatosu Başkanı İbrahim Atasagun atanmıştır. Türkiye'de yapılan tedavilerin sonuç vermemesi üzerine özel bir uçakla 2 Şubat 1966 günü Amerika'ya giden Gürsel²³⁰ 6 Şubat günü komaya girmiştir. Durumunun iyice kötüleşmesi üzerine 24 Mart gecesi Türkiye'ye getirilmesi kararı alınmıştır. Gürsel'in bitkisel hayata girmesi Cumhurbaşkanlığı makamının yerinin doldurulması gerektiği tartışmalarını doğurmuştur.²³¹ TBMM'nin 25 Mart 1966 tarihli birleşiminde Başbakan Süleyman Demirel, Gürsel'in GATA'ya nakledilmesi gerekçesini aktarmıştır. Cumhurbaşkanının 6 Şubat günü ani bir kalp krizi sonucu komaya girdiğini belirten Demirel, 45 gündür durumunda bir değişiklik olmadığını, Washington Walter Reed Hastanesinde durumunu değiştirecek bir tedavi yönteminin olmadığını ve Türkiye'ye getirilerek mevcut bakım koşullarının burada da

²²⁸ Gürçan Bozkır, "Türk Siyasal Hayatında Cumhuriyetçi Güven Partisi", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 6, Sayı 15, 2007, s. 281.

²²⁹ İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 340.

²³⁰ TİP milletvekilleri Gürsel'in ABD'ye gitmesine karşı çıkarak İsveç gibi bir ülkeye gönderilmesi gerektiğini savunmuşlardır. **Cumhuriyet Gazetesi**, 03.02.1966. s. 1.

²³¹ Selçuk Duman, **Türkiye Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanları ve Siyasi Hayattaki Yerleri**, Ankara: Berikan Yayınları, 2010, s. 319-322.

sağlanacağını vurgulamıştır. Ayrıca Gürsel'in durumunun her an üzücü bir olayla sonuçlanabileceğini belirterek, iyileşmesinin mümkün görünmediğini aktarmıştır.²³²

Demirel'in bilgilendirmesinin ardından 27 Mayıs ihtilalini gerçekleştiren eski MBK'lı senato üyeleri, Gürsel ölmeden yerine bir Cumhurbaşkanı'nın seçilmesine karşı çıkmışlardır. Mesele Cumhurbaşkanlığı gibi kritik bir mevzu olduğundan ordu siyasi çevrelerden daha hareketli olmuştur. Eski komutanlarına karşı bir "vefa" göstergesi olarak henüz hayatta iken yeni birinin seçilmesini uygun görmemişlerdir. Gürsel'in rahatsızlandığı 2 Şubat gününden itibaren Cumhurbaşkanlığına vekâleten bakan Cumhuriyet Senatosu Başkanı AP'li İbrahim Atasagun²³³ da görevde istenmiyordu. Eski MBK üyelerinin istediği Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ın önce Senato'ya kontenjan senatörü olarak girmesi ve Gürsel ölene dek vekâleten Cumhurbaşkanlığı görevini yapmasını istemişlerdir.²³⁴

Dönemin Meclis Başkanı Ferruh Bozbeyli, Cumhurbaşkanlığı krizinin İnönü ve Demirel'in anlaşması sonucu çözülebildiğini belirtmiştir. Bozbeyli, İnönü ile arasında geçen diyalogu aktararak, iktidar ve muhalefet liderlerinin uzlaşısı sonucu sorunun çözüldüğünü anlatmıştır. İnönü'nün Bozbeyli'ye "bu cumhurbaşkanı işini kim halledecek" sorusu üzerine "Gürsel'in görevini yerine getiremeyeceğini" gösteren bir sağlık raporunun TBMM tarafından kabul edilmesi üzerine yeni Cumhurbaşkanı seçme yolunun açılacağı cevabını vermiştir. İnönü bunun üzerine "benden sana destek git Demirel'le konuş" cevabını vermiş ve yeni bir Cumhurbaşkanı seçmek için girişimler başlamıştır. 26 Mart tarihinde Cumhurbaşkanı Gürsel'in sağlık sorunları nedeni ile görevini yerine getiremeyeceğini gösteren rapor oluşturulmuştur. Rapor, TBMM'nin 28 Mart 1966 tarihli 5. Birleşiminde okunmuştur.²³⁵

Rapor şöyledir:

"Gülhane Askerî Tıp Akademisi Komutanlığı

²³² TBMM, **Tutanak Dergisi**, 1. Dönem, 5. Yasama Yılı, 5. Cilt, 4. Birleşim, 25.03.1966, s. 22-24.

²³³ Cumhuriyet Senatosu Başkanı İbrahim Atasagun'un Cumhurbaşkanlığına vekâleten atanması ile ilgili bakınız: Cumhuriyet Senatosu, **Tutanak Dergisi**, 1. Dönem, 5. Yasama Yılı, 32. Cilt, 40. Birleşim, (03.02.1966), s. 236.

²³⁴ Hikmet Özdemir, **Atatürk'ten Günümüze Cumhurbaşkanı Seçimleri**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007, s. 193.

²³⁵ Menderes Çınar, **Türk Parlamento Tarihi TBMM – XIII. Dönem (1965-1969) I. Cilt**, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2011, s. 221.

Ankara Komutan Sekreterliği: 2030 - 66 Rapor Başbakanlığın Özlük ve Yazı İşleri 2442 sayı ve 26 Mart 1966 tarihli yazıları üzerine toplanan Sağlık Kurulu aşağıdaki kararı almıştır:

Sayın Cumhurbaşkanımız Cemal Gürsel 26 Mart 1966 günü tedavide buldukları Amerika Birleşik Devletlerinden yurda avdet buyurmuşlar ve saat 06.55 te tedavilerine tahsis edilen Gülhane Askeri Tıp Akademisine yatırılmışlardır. Evvelce hazırlanan program gereğince, Türkiye'de ilk konsültasyonu yapan Sağlık Kurulu üyelerine ek olarak, Gülhane Askeri Tıp Akademisi profesörlerinin tamamı ile, Ankara Hastanesi Sağlık Kurulu üyelerinin katıldıkları ilk müşterek toplantıda evvelâ Cumhurbaşkanı Başhekimî Tabip Alb. Prof. Lûtfi Vural'ın hastalık hakkındaki verdiği izahat dinlenilmiş ve hastanın WalterReed Hastanesinde tutulan sağlık dosyası ve verilen son rapor incelenmiş, müteakiben hasta bütün üyeler tarafından görölerek gereken uzmanlarca muayenesi yapılmıştır. Hastanın şimdiki muayenesinde: 1. Evvelce müteaddit raporlarda açıklanmış olan hayati belirtiler yolculuk sırasında herhangi bir değişikliğe uğramamıştır. 2. Sabah saat 08.00 da yapılan muayene esnasında beden ısısı 36,9, arteriyel kan basıncı 126/64 mm. Hg, nabız sayısı dakikada 102, solunum sayısı dakikada 32 dir. (Solunum Cheyne -Stokes tipindedir) 3. Hastada genel Arteriyoskleroz ve buna bağlı serebralbaziler arterin müteaddittrombozları neticesi 47 gündən beri devam ettiği bildirilen derin komanın halen daha da ilerlediği tesbit edilmiştir. 4. Yukarda kaydedilen belirtiler ve hastalığın geçirdiği safhalar göz önünde tutularak, serebral anatomik harabiyetin geri dönmesi, bugünkü tıp anlamlarına göre düşünülemez. Netice olarak: Komadan çıkmaları bir an için düşünülse dahi kendilerinin Devlet Başkanlığı görevini ifaya devam buyurmalarına tıbben imkân bulunmadığını bildirir oy birliği ile alınmış müşterek kurul raporudur.

Ek: Konsültan hekimlerin imza listesi (ikinci ve üçüncü sayfa olarak eklenmiştir.) Müşterek Sağlık Kurulu Başkan Dr. Ayanoğlu Necmi, Üye Dr. Adasal Rasim, Üye Dr. Akabay Nevzat, Üye Dr. Akaydın Emin, Üye Dr. Aker Osman, Üye Dr. Akyar Mehmet, Üye Dr. Algun Talât, Üye Dr. Ara Abidin, Üye Dr. Atay Hakkı, Üye Dr. Artunkal Nihat, Üye Dr. Balkan Orhan, Üye Dr. Barlas Nazmi, Üye Dr. Eken Necdet, Üye Dr. Berksan Necip, Üye Dr. Bostancıoğlu Saim, Üye Dr. Bozkaya Necdet, Üye Dr. Dinđer Haydar, Üye Dr. Doğulu Selâhattin, Üye Dr. Ege Rıdvan, Üye Dr. Ertimur Kâmuran, Üye Dr. Gürhan Necmi, Üye Dr. Gürün Sami, Üye Dr. Kemahlı Hasan, Üye Dr. Koçaş Hami,

Üye Dr. Okkan Sadık, Üye Dr. Özergüt Muzaffer, Üye Dr. Palabıyıkoglu Ercüment, Üye Dr. Peker Celâl, Üye Dr. Rollas Hüseyin Zinnur, Üye Dr. Sanel Fahir, Üye Dr. Sayar Selâhattin, Üye Dr. Sargın Orhan, Üye Dr. Sevüktekin Aziz, Üye Dr. Sökmen Cavit, Üye Dr. Tezok Fethi, Üye Dr. Tanyeri Abdülkadir, Üye Dr. Vural Lütü Mühür ve imza Op. Prof. Dr. Necmi Ayanoglu General (1936-12) Gülhane Askerî Tıp Aka. Komutanı İnci Hariciye Kliniği Direktörü."²³⁶

Raporun okunmasının ardından TBMM ve Cumhuriyet Senatosu Birleşik Ortak Oturum Başkanı Ferruh Bozbeyle, Cumhurbaşkanı seçimine gidilmesini oylamaya sunmuş ve seçime gidilmesi kabul edilmiştir. İktidar ve muhalefet arasında Cumhurbaşkanı'nın kim olacağı hususunda genel kanı Cevdet Sunay olmuştur. Nitekim AP, CHP, TİP ve YTP grupları Meclis ve senato üyeleri Sunay isminde mutabık kalmıştır. Öte yandan Senato içinde bulunan eski ordu mensupları da Sunay'ın seçilmesine taraf olmuştur. Bu noktada tüm taraflardan ayrılarak kendi adayını belirleyen CKMP ile aday göstermeyerek eski Genelkurmay Başkanı'nın aday olmasına tepki gösteren MP, oturumun diğer taraflarından farklı tutum sergilemiştir. Osman Bölükbaşı, Genelkurmay Başkanı'nın Cumhurbaşkanı seçilmesini demokrasiye aykırı olarak yorumlamıştır. Bunun olması ile mevcut Genelkurmay Başkanları müstakbel Cumhurbaşkanı gibi davranacak ve demokrasi zarar görecektir görüşünü savunmuştur. Aynı görüşü dillendiren Alparslan Türkeş, kendi aday olarak tepkisini göstermiştir. 28 Mart 1966 günü yapılan gizli oylamada 532 üyenin 461'inin oyunu alan Cevdet Sunay Türkiye'nin 5. Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Oylamada diğer aday Alparslan Türkeş 11 oy alırken, 47 oy ise boş çıkmıştır. Aday gösterilmemelerine rağmen Ali Fuad Başgil, İsmet İnönü, Celal Ertuğ, Kasım Gülek, Saadettin Bilgiç ve Osman Turan'a birer oy, Turhan Dilliğil'e 2 oy çıkmıştır.²³⁷ Oylamada adı olmayan ve kendisine oy dahi çıkmayan Celal Bayar için Yeni İstanbul Gazetesi ilk sayfadan 5 oy çıktığını okuyucularına bildirmiştir.²³⁸

AP döneminde muhalefet ilişkilerinde sorun olan bir diğer konu ise eski DP'lilerin affı konusudur. 1962 yılında Albay Talat Aydemir ve arkadaşlarının affedilmesinin ardından DP'lilerin affı söz konusu olmuş, tartışmaların ardından gelinen

²³⁶ TBMM, **Tutanak Dergisi**, 1. Dönem, 5. Yasama Yılı, 5. Cilt, 5. Birleşim (28.03.1966), s. 33-34.

²³⁷ Menderes Çınar, **Türk Parlamento Tarihi TBMM – XIII. Dönem (1965-1969) Cilt I**, s. 225.

²³⁸ **Yeni İstanbul Gazetesi**, 29.03. 1966, s. 1.

noktada AP-CHP koalisyonu dağılmıştı. Takip eden koalisyonda CHP-YTP ve CKMP 18 Ekim 1962'de Resmi Gazetede yayınlanan DP'lilerin mahkûmiyetinden 4 yıllık indirimi öngören af yarasını çıkarmıştır. Bu yasa sebebiyle Ankara'da AP Genel Merkezi taşlanmış ordu içinde kendilerine “*Milli Devrim Ordusu*” diyen gruplar bildiriler dağıtarak yasayı protesto etmişlerdir. Farklı grupların da karşıt bildirimlerine sahne olunan dönemde 1963 yılında başka bir af kanunu çıkarılmış fakat DP'liler bu yasanın dışında tutulmuştur. Aynı yıl Celal Bayar'ın sağlık sorunları nedeniyle tahliye edilmesi ve Ankara'da büyük bir kalabalık tarafından karşılanması üzerine jetler alçak uçuş yapmıştır. AP Genel Merkezinin tekrar taşlandığı ve linç girişimlerinden son anda kurtulanların haberleri basına yansımıştır. Bu denli önemli ve hassas bir konunun AP'nin tek başına iktidar olduğu bir dönem de yeniden gündeme gelmesi kaçınılmazdır. Çünkü AP seçim kampanyasında “*memleket gerçeklerine, menfaat ve ihtiyaçlarına*” uygun bir af çıkarılacağını vaat etmiştir. AP'nin bu vaadi bazı partilerden destek görürken bazılarının tepkisini çekmiştir. Fakat, burada tepkisi en çok merak edilen ordu içindeki yapılanmalar olmuştur. Nitekim ordu tepkisini göstermede gecikmemiştir. Aralık 1965'de Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Tural, Milli Savunma Bakanı Ahmet Topaloğlu'na bir mektup yazarak DP'lilerin salıverilmesine karşı olduğunu belirtmiştir. “*Tural Mektubu*” olarak dönemi meşgul eden mektup, AP iktidarının meşruiyetini sorgulamaya açıyordu. Senato'da bulunan eski MBK üyeleri de bu tasarıya karşı olduklarını belirtiyordu. Af konusu AP için saygınlık meselesine dönüşmüştür. Fakat bir türlü netice elde edilememesi Celal Bayar'ı da kızdırmıştır.²³⁹

Aralık 1965 tarihinden Temmuz 1966 tarihine kadar birçok af kanun tasarısı Meclis gündemine gelmiştir. DP'lilerin siyasi haklarına dair meselelerde bu oturumlarda Meclis içinde tartışılmıştır. 11 Temmuz 1966 Af Kanunu Yasa Tasarısı üzerine Mecliste bir dizi hararetli konuşma yapılmıştır. Konu ile ilgili ilk söz hakkı alan MP Milletvekili Fehmi Cumalıoğlu olmuştur. Cumalıoğlu yaptığı konuşmada, Af Yasası'nın çıkarılmasında temel hedef halkın “*huzur ve sükûnuna*” fayda sağlamak olduğunu vurgulayarak bu yasanın toplum için huzurdan çok nefreti körükleyeceğini iddia etmiştir. Af tasarısına “*siyasi kurnazlık vesikası*” yakıştırmaları yapan Cumalıoğlu, “*27 Mayıs'ı ret ve inkâr eden bir zihniyetle hazırlanmıştır.*” hükümetin asıl hedefinin “*Anayasayı ihlal suçundan*” Yassıada'da tutuklu olan mahkûmların bütün

²³⁹ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde...*, s. 246.

cezalarının affedilerek, bunların en yüksek dereceli devlet memurluklarına getirilmesinin önü açılmaya çalışılıyor, diyerek tasarıya karşı çıkmıştır. Ayrıca mevcut tasarıda bahriyelilerinde af kapsamına alınması gerektiğini savunmuştur.²⁴⁰

Cumalioğlu'nun ardından söz alan CHP Milletvekili Mustafa Uyar, CHP olarak çıkarılacak af yasasına karşı olmadıklarını belirterek, memleketin içinde bulunduğu şartlar ölçüsünde ihtiyaçlara göre bir yasa hazırlanması gerektiğini vurgulamıştır. AP iktidarı ile hangi suçların af kapsamına alınacağı konusunda ayrı düşündüklerinin altını çizen Uyar, af tasarısının memleket şartlarına ve ihtiyaçlarına uygun olmadığı görüşündeydi. AP iktidarının 27 Mayıs ihtilalinin ruhuna ve laiklik ilkesinin karşısında yer aldığı en büyük kanıtı olarak bu yasa tasarısı gösterilmiştir. AP'nin siyasi bir manevra aracı olarak bu yasa tasarısını kullanarak, 27 Mayıs ihtilalinin meşruluğuna gölge düşüreceği konusunda itirazlarını belirtmiştir. Uyar'a göre: *"Bu tasarı ile asıl yapılmak istenen şey Yüksek Adalet Divanınca mahkûm edilmiş olanların hepsini TBMM ve hükümet üyeliği ve siyasi parti üyeliği dışında bütün kamu haklarından faydalandırmaktadır. Binaenaleyh, Sayın Cumhurbaşkanının tasarrufu ile bu meselenin sona ermiş bulunduğunu ileri sürmek ve bu konunun yüce huzurumuzda tartışılmasını böylelikle önlemeye yeltenmek, kimseyi aldatmaması gereken bir taktikten ibarettir."*²⁴¹ Uyar'ın ardından söz alan TİP Milletvekili Yunus Koçak, tasarının Türkiye için gerekli olduğunu bildirerek şöyle devam etmiştir: *"Önümüzdeki tasarımı bir art niyetin eseri olarak değerlendirmek istememekteyiz. Türkiye'de 27 Mayıs 1960 hareketi geniş bir suçlu şebekesinin yakasına yapışmıştır. Önümüzdeki af tasarısı bu suçluları öteki siyasi suçlulardan itina ile ayırarak ele alınmakta ve bunların cezalarının bütün hukuki neticeleri ile birlikte affedilmeleri cihetine gidilmiş bulunmaktadır. Burada affi istenen siyasi suçlular 27 Mayıs 1960'a kadar bir eylemi yürütmüş olan kişilerdir. Bu eylem nedir? Tarih felsefesi açısından bakınca, Yassıada hükümlülerinin suçu hukuk devleti anlayışını hiçe saymış, demokrasiyi boş bir kalıp haline getirerek bir oy avcılığı şeklinde ve halk zararına olarak uygulanmış ve milli bağımsızlığımız, egemenlik haklarımız ile bağdaşmayan bir politika yürütmüş olmalıdır ki bu eylem hukuki ifadesini TCK'nin 146. Maddesinde bulmuştur."*²⁴² Koçak, konuşmasının devamında 21 Mayıs suçlularının da af kapsamına alınmaları gerektiğini belirtmiştir. 20 Mayıs 1963 tarihinde

²⁴⁰ TBMM, **Tutanak Dergisi**, 2. Dönem, 1. Yasama Yılı, 7. Cilt, 108. Birleşim (11.07.1966), s. 571-574.

²⁴¹ TBMM, **a.g.t.d.**, (11.07.1966), s. 575.

²⁴² TBMM, **a.g.t.d.**, (11.07.1966), s. 584.

Talat Aydemir komutasındaki Harp Okulu öğrencilerinin affin kapsamına alınmasıyla, fikir suçlarının da af kapsamına dâhil edilmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Af yasasının 27 Mayıs öncesine geri dönecek bir restorasyon çabası olarak değerlendirilmesinin yanlış olduğunu söyleyen Koçak, AP hükümetinin DP'nin devamı olduğunu inkar etmediğini 5 yıldan beri af konusunda çeşitli gelişmelerinde bulunduğunu, af yasasının çıkması halinde Anayasal zorunluluklar çerçevesinde eskiye dönmenin önüne geçilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca tasarının tutarsız yanının da olduğunu söyleyen Koçak, tasarının kabul edilmesi ile 21 Mayıs suçlarının da faydalanacağı eski DP'liler ile Harbiyelilerin birbirinin karşı kutupları olduklarını ikisine de af gelmesinin tutarsızlık olacağını belirtmiştir.²⁴³

DP'nin siyasi devamı iddiasındaki YTP Grubu adına ise Kasım Küfrevi söz almıştır. Küfrevi, tasarının milletin kardeşlik ve beraberlik arzusuna göre yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini aktarmıştır. Siyasi arenada AP ile aynı safta görünseler dahi bu affin gerçek amacının dışında politik kaygılar ile çıkarılmak istediğini belirtmiştir. Tasarıda eşitsizlik olduğunu ve huzuru sağlamakta muvaffak olmayacağını sözlerine ekleyen Küfrevi, affin kapsam alanının genişletilmesi 21 Mayıs tutuklularının da kapsama alınması gerektiğini söylemiştir. Küfrevi'ye göre *“bu tasarı siyasi bir karaktere sahiptir. Metin, ürkek bir ruh haletinin ve titrek bir kalemin mahsulüdür. Tasarı da bu haliyle basit bir eşitsizlik mevcuttur ve huzursuzluğu tamamıyla bertaraf etmesi mümkün değildir.”* sözleri ile YTP tasarının komisyona devredilmesini öngören öneriyi hazırlamıştır.²⁴⁴

İktidar adına AP Grubundan söz alan İçel Milletvekili Mazhar Arıkan olmuştur. Arıkan, af tasarısının maddelerini teferruatları ile açıklayarak af kapsamına alınacak kişilerin tutuklulukları ve af kapsamında hangi haklardan yararlanacakları ile ilgili bilgiler vermiştir. Ayrıca tasarının 5. Maddesinin siyasi bir hüviyeti olduğu 21 Mayıs suçluları için 6. Madde müebbet hapse çarptırılanlara veya ölüm cezası verilenlere cezai indirim yapılması hususunda bilgi verilmiştir. Arıkan'a göre af yargı tasarrufu değildi. *“Bir yargı tasarrufu olmadığı içindir ki yüce Meclisler ve devlet başkanı affi çıkarırlarken mahkemelerin vazifeleri dâhiline giren, hususiyle suçluluk meselesini veya*

²⁴³ TBMM, **a.g.t.d.**, (11.07.1966), s. 585.

²⁴⁴ TBMM, **a.g.t.d.**, (11.07.1966), s. 590.

mahkûmiyetin haklı olup olmadığını tetkikten katiyetle içtinap ederler ve etmelidirler.”²⁴⁵

Af tasarısı ile ilgili son sözü Adalet Bakanı Hasan Dinçer almıştır. Dinçer 27 Mayıs’ın getirilerine asla gölge düşürmek niyetinde olmadıklarını belirterek söze başlamıştır. 27 Mayıs memleketin bugünkü nizamını almada başat rol oynamıştır. Anayasanın bu nizam üzerine inşa edildiğini vurgulamıştır. Yüksek Adalet Divanının yargılamaları sonucu toplam 463 kişi mahkûm edilmiştir. Bunun 263’ü 78 sayılı af kanununa tabii tutulmuştur. Eğer 27 Mayıs’a gölge düşürmek manasına gelen yeni bir yasa tasarısı tartışılıyorsa ve 27 Mayıs’a gölge düşürülüyorsa bu daha önceden gerçekleşmiştir. CHP, YTP ve CKMP koalisyonuna atıf yapan Dinçer, 2018 sayılı af kanunu ile 96 mahkûmun daha faydalandığını belirtmiştir. Ayrıca af meselesinin gündeme yeni gelen bir mesele olmadığını belirten bakan, koalisyonlar döneminde birçok kez tartışıldığının altını çizmiştir. Tasarının siyasi kurnazlık vesikası olduğunu söyleyenlere karşı Dinçer: *“Bir gerçeğin vesikasıdır, bir başka türlü tesire, teşhise ve ifadeye müsait değildir. Bu af sadece millet adına büyük Meclisimizin göstereceği bir atıfetin ifadesidir.”* demiştir.²⁴⁶ Bakan Dinçer, Tural Mektubu ile ilgili sözlerinde, Tural Mektubu denen mektubun Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Tural’ın Milli Savunma Bakanı Ahmet Topaloğlu’na vazife icabı ile yazdığı bir mektuptan ibaret olduğu belirtilmiştir. Dinçer’e göre, *“Tural Mektubuna ne hükümete ne Meclislere herhangi bir şekilde baskı edasını ifade edecek en küçük bir noktayı ihtiva etmemektedir.”*²⁴⁷

21 Mayıs olayını kapsamayı muhalefetin verdiği tepkilere ise Dinçer, 21 Mayıs olayı ile ilgili 22 kişinin müebbet hapis cezasına çarptırıldığını kaydederek bu cezaların 24 yıl hapis cezasına indirileceğinin yasa taslağında yer aldığını belirtmiştir. Aynı oturumda Dinçer’in ardından söz hakkı alan CHP Milletvekili Turhan Feyzioğlu, tasarıyla af kapsamına alınacakların memur olma ve siyasi haklarının iade edilmesi gibi mevzuların bulunduğunu, bu noktada Adalet Bakanının açıklamalarını yeterli bulmadığını ifade etmiştir.²⁴⁸

²⁴⁵ TBMM, **a.g.t.d.**, (11.07.1966), s. 590-591.

²⁴⁶ TBMM, **a.g.t.d.**, (11.07.1966), s. 596-597.

²⁴⁷ TBMM, **a.g.t.d.**, (11.07.1966), s. 597.

²⁴⁸ TBMM, **a.g.t.d.**, (11.07.1966), s. 598-610.

Takip eden günlerde bu konu ile ilgili birçok görüşme ve tartışma yapılmıştır. 12 Temmuz 1966 günü 109. Birleşim, 13 Temmuz günü 110. Birleşim, 15 Temmuz günü 111. Birleşim, 16 Temmuz 112. Birleşim ve 18 Temmuz 113. Birleşimlerde Af Yasa Tasarısı ile ilgili maddeler görüşülmüştür. 113. Birleşimde AP adına söz hakkı alan Kars Milletvekili Abbas Ali Çetin, AP'nin af tasarısını “*seçim vaatleri neticesinde*” gündeme getirdiğini belirterek CHP ve TİP'in memleketin durumuna göre bir yasa çıkarmak niyetinde olmadıklarını söylemiştir. CKMP adına söz hakkı alan Afyonkarahisar Milletvekili Muzaffer Özdağ ise CKMP için yasa teklifinin adil olmadığını vurgulamıştır. YTP adına konuşan Ekinci ise vatandaşa karşı işlenen suçların af kapsamına alınması fakat devlete karşı işlenen suçların kapsama girmemesinin haklı bir nedeni olmadığını savunarak tasarıda eksik yönler olduğunu belirtmiştir.²⁴⁹

Af Yasa Tasarısı 19 Temmuz günü 114. Birleşimde kabul edilmiştir. Fakat kabul süresi oldukça uzun ve meşakkatli olmuştur. Öyleki, 114. Birleşim 10 saat sürmüştü ve bu sürecin sonunda 217 Milletvekilinin desteği ile tasarı kabul edilmiştir. Meclisin onayının ardından Cumhuriyet Senatosuna giden tasarı Senatoda iki değişiklik yapılarak kabul edilmiştir. Senato, 21 Mayıs olaylarında müebbet hapse çarptırılan cezanın 15 yıla düşürülmesine ve döviz kaçakçılığında hüküm giyenlerin cezalarından 6 ay indirimini öngören maddeyi yasa tasarısından çıkarmıştır. 3 Ağustos günü değişiklik ile beraber tasarının tekrar Meclise gelmesi ile 123. Birleşimde muhalefet partileri CHP, CKMP, TİP, YTP ve MP 21 Mayıs olaylarından dolayı yapılan ceza indirimini yetersiz bularak, Anayasaya aykırı olduğunu savunmuştur. Yassıada tutukluları ile 21 Mayıs olaylarından hüküm giyenlerin farklı cezai indirimlere tabii tutulmasının af yasasına aykırı olduğunu vurgulamışlardır.²⁵⁰

Adalet Bakanı Konya Milletvekili Hasan Dinçer muhalefetin tepkilerine cevap vermek için söz hakkı almış ve yasanın sadece Yassıada mahkûmları düşünülerek hazırlanmadığını savunmuştur.²⁵¹

Senato tarafından değiştirilen diğer maddeninde kabul edilmesi ile af yasası resmen onaylanmıştır. Yassıada hükümlüleri yani 27 Mayıs sürecinde suçlu bulunup

²⁴⁹ TBMM, **Tutanak Dergisi**, 2. Dönem, 1. Yasama Yılı, 8. Cilt, 113. Birleşim, (18.07.1966) s. 81-85.

²⁵⁰ TBMM, **Tutanak Dergisi**, 2. Dönem, 1. Yasama Yılı, 8. Cilt, 123. Birleşim, (03.08.1966) s. 890-894.

²⁵¹ TBMM, **a.g.t.d.**, (03.08.1966), s. 897.

cezaya çarptırılanlar serbest kalmıştır. Hürriyetlerine kavuşmalarına rağmen eski DP'lilerin siyasi haklarının mevzusu da iktidar ve muhalefet arasında çok tartışılan olaylardan bir olmuştur. AP hükümeti 1969 Genel Seçimleri öncesi eski DP'lilerin siyasi haklarının iadesi konusunda AP 4. Büyük Kongresinde parti yönetimine görev vermiştir. Siyasi yasakların kaldırılması için CHP'nin desteğine ihtiyacı olan AP bu desteği görmüştür. 1969 seçimlerinde AP'nin elinden önemli bir kozu almayı hedefleyen CHP lideri İsmet İnönü parti içinden bazı istifalar ve tepkilere rağmen siyasi hakların iadesi konusunda AP'den taraf olmuştur. Ancak 15 Mayıs 1969 günü teklifin Mecliste kabul edilmesinin ardından Türk Silahlı Kuvvetleri buna karşı çıktığını göstermiş ve Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay dahi "*Anayasa değişir ve huzursuzluk çıkarsa istifa ederim.*" demiştir. 19 Mayıs günü Ankara'da "*Anayasayı Koruma Mitingi*" adında kalabalık toplanmıştır. Ankara emniyeti önünde toplanan tanklar teklifin komisyona geri çekilmesi ile askeri birimlerine geri dönmüştür. Böylece DP'lilerin siyasi hakları mevzusu AP'nin birinci iktidar döneminde sonuçsuz kalmıştır.²⁵²

İktidar ve muhalefet arasında tartışılan ve ilişkilerin belirlendiği bir diğer konu ise seçim sisteminin değiştirilmesi olmuştur. Bu konuda Meclis gündemine gelen ilk tasarı 27 Aralık 1965 tarihliydi. Fakat 264 maddeden oluşan bu tasarı 7 Ocak 1966 günü geri çekilmiştir. 13 Ocak 1966 tarihinde sunulan seçim kanunu tasarısı 2 Mart 1966 günü gerçekleştirilen 60. Birleşimde tartışılmaya başlanmıştır. Milli Bakiye sistemini kaldırmayı ön gören yasa tasarısı kaydedildiği seçmen bütünlüğünün dışında bulunan seçmenlerin de oy kullanabilmesine fırsat veren maddeyi içermektedir.²⁵³

AP Milli Bakiye sisteminin bir partinin tek başına iktidara gelmesinin mümkün olmadığı gerekçesini savunmuştur.²⁵⁴ Fakat 1965 seçimlerinde tek başına iktidar olmayı başarmıştır. İktidara gelince seçim beyannamesinde yer alan konuyu gündeme getirmek istemektedir. Muhalefet içinden özellikle CHP ve TİP bu değişikliğe karşı çıkmıştır. Esasen Milli Bakiye Sisteminin küçük partilere Meclis kapısını açıyor olması TİP'in tepkisini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Öte yandan CHP, AP'nin 1969 seçimlerinde 1965 seçimlerine oranla daha az oy alma ihtimaline karşı iktidar yolunu kapatmak için

²⁵² Menderes Çınar, *Türk Parlamento Tarihi TBMM – XIII. Dönem (1965-1969) Cilt II*, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2011, s. 579-580.

²⁵³ Çınar, *Türk Parlamento Tarihi TBMM – XIII. Dönem (1965-1969) Cilt II*, s. 601.

²⁵⁴ Adalet Partisi, *1965 Seçim Beyannamesi*, s. 6.

tasarıya karşı çıkmıştır. Muhalefetin engellemelerine karşı TBMM gündemine seçim sisteminin değiştirilmesi tasarısı gelmiştir. Meclis 1 Mart 1968 günü toplanan 56. Birleşimde seçim kanununun değiştirilmesini ön gören tasarıyı kabul etmiştir.²⁵⁵

CHP ve TİP Milletvekilleri Meclis kararının ardından Genel Kurul'u terk ederek tepkilerini göstermişlerdir. CHP Genel Başkanı İnönü “*bu çeşit vicdan hürriyeti anlayışı memleketi vatandaş çatışmasına götürmektedir. Endişe ediyoruz.*” değerlendirmesini yapmıştır. Başbakan Süleyman Demirel ise “*CHP Milli Bakiyeyi küçük partilerin koltuk değneği halinde kullanarak memleketi koalisyonla idare etmek için getirmiştir.*” açıklamasını yapmıştır. TİP adına konuşan Mehmet Ali Aybar kanunun geri alınması gerektiğini belirterek, demokrasinin içine düştüğü durumun sorumlusunun AP iktidarına ait olduğunu belirtmiştir. CKMP, YTP ve GP'nin de muhalefetlerine karşı Milli Bakiye'nin kaldırılıp, D'hont Sisteminin getirilmesinde muhalefetin genel endişelerini şu şekilde aktarmak mümkündür; Milli Bakiye Sisteminin kaldırılıp D'hont Sisteminin getirilmesi ile büyük partilerin Meclise üye getirme kat sayısı artacaktır. Nispeten daha küçük olan muhalefet partilerinin Meclise girme şansı azalmıştır, dolayısıyla muhalefetin tasfiyesi söz konusudur. Büyük partilerin tek başına iktidar olma kat sayısı oldukça yükselecektir. Tüm bu endişelerin temelinde demokrasinin zayıf olacağından endişe edilmiştir. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın kanunu veto etmesi yönünde yapılan baskının sonuçsuz kalması ile kanun onaylanmıştır. Fakat TİP Anayasa Mahkemesine başvurarak, seçim kanununun değişmesini öngören yasanın iptalini talep etmiştir. Seçim Sistemi Kanunu dışında CHP'nin AP iktidarına karşı idare politikaları, irtica ile mücadele, pahalılık gibi konularda ağır muhalefeti görülmektedir. TİP ise petrol, doğu sorunu, yabancı sermaye konusu, dış politikada ABD ile olan ilişkiler konusunda muhalefetini devam ettirmiştir.²⁵⁶

İktidar ve muhalefetin ilişkilerinin incelendiği siyasi faaliyetlerden biri de Siyasi Partiler Kanununun 74. Maddesinin değiştirilmesi olmuştur. 74. Madde gerekli şartları sağlayan siyasi partilerin devlet yardımı almasını öngören hükümleri içermektedir. Bir siyasi partinin devlet yardımı alabilmesi için önceki milletvekili seçimlerinde en az %5 oy alması gerekmektedir. %5-10 oy alan partilere; 500 bin, %11-20 oranında oy alan

²⁵⁵ TBMM, **Tutanak Dergisi**, 2. Dönem, 1. Yasama Yılı, 27. Cilt, 56. Birleşim (01.03.1968), s. 86-107.

²⁵⁶ Elif Uzun Sümercan, “*I. Dönem Demirel Hükümetinin Siyasi Faaliyetleri 1965-1969*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi Gazi Üniversitesi SBE, 2009), s. 82-84.

partilere; 1 Milyon, %21-30 oranında oy alan partilere; 2 Milyon, %31-40 oranında alanlara; 2,5 Milyon, %41-50 oranında oy alan partilere ise 3,5 Milyon liralık devlet yardımı verilmektedir.²⁵⁷

74. Maddede seçime katılma şartının GP gibi mümkün olmayan, fakat seçilmiş Milletvekillerinin katılımıyla Mecliste grup kurmayı başaran partilerinde devlet yardımından faydalanmasına yönelik değişiklik olmuştur. Bitlis Milletvekili Zarife Koçak ve 29 arkadaşı 23 Ocak 1968 günü bu değişikliği içeren yasa teklifini sunmuşlardır.²⁵⁸ Geçici komisyonun teklifi 2 Şubat günü kabul etmesinin ardından 12 Şubat günü 39. Birleşimde tasarının maddeleri Genel Kurul'da müzakere edilmiştir. Müzakerelerde ilk sözü CHP adına Nevşehir Milletvekili Selahattin Hakkı Esatoğlu almıştır. Esatoğlu teklifi gündeme getiren isimlerin 20'sinin AP, 8'inin ise GP mensubu olduğunu belirterek bazı ana ilkelerin yasalara aykırı olduğunu savunmuştur. Halktan oy almayan siyasi partilerin devlet yardımı almasının iç tüzüğe ve siyasi partiler yasasına aykırı olduğunu iddia etmiştir. Küçük partileri koruma bahanesi ile teklifi destekleyen AP'nin samimi olmadığını, zira Milli Bakiye Sisteminin kaldırılmasıyla küçük partilerin seçilme şansının zorlaştırıldığını hatırlatmıştır. YTP adına söz alan Hakkâri Milletvekili Ali Karahan, Mecliste bulunan bütün siyasi partilerin devlet yardımı alması gerektiğini belirterek kendilerinin 1 buçuk yıl önce aynı teklifi içeren tasarımı komisyona sunduklarını hatırlatmıştır. TİP adına konuşan Kars Milletvekili Adil Kurtel: "*Anayasa dışı tutum ve davranışlarında iktidara çanak tutan ve bugüne kadar iktidarın dümen suyunda giden GP'ye her yıl bütçeden 500 bin lira*" vermek için maddelerin hazırlandığını iddia etmiştir. Bunun Anayasa'nın 12. Maddesine aykırı olduğunu savunarak Alman Anayasa Mahkemesinin kararına atıf yaparak siyasi partilerin devlet yardımı almaması gerektiğini vurgulamıştır. GP adına söz alan Ankara Milletvekili Emin Paksüt doğal olarak teklifin lehine konuşmuştur. Siyasi partilerin devlet yardımı almasının tamamen kaldırılması durumunda teklifin geri çekilmesinden yana olduklarını belirten Paksüt, GP'ye "*Suni Parti*" denmesinin CHP ve TİP'in ağız birliği olarak yorumlamıştır. "*Anayasa düzeni içinde, bu anayasayı yıkmak isteyenlerin karşısında azimli bir çaba sarf eden*" GP gibi bir partinin Türk Milletinden para almasının normal olduğunu savunarak teklifin GP aleyhine çıkarıldığı iddialarının maddelere göre yanlış

²⁵⁷ Çınar, *Türk Parlamento Tarihi TBMM – XIII. Dönem (1965-1969)*, Cilt II, s. 706.

²⁵⁸ TBMM, *Tutanak Dergisi*, 2. Dönem, 2. Yasama Yılı, 3. Cilt, 24. Birleşim (23.01.1968), s. 620.

olduğunu iddia etmiştir. Paksüt zamanında seçimle değil Meclis içinden doğan MP'nin hazineden yardım aldığını hatırlatmıştır. CHP adına 2. söz hakkını alan Giresun Milletvekili Kudret Bostuer, AP'nin bir yandan Milli Bakiyeyi kaldırmak isteyerek çok partili Meclis sisteminden haz etmediğini göstermesi, diğer taraftan GP'nin devlet yardımı almasını istemesinin tutarsızlık olduğunu savunmuştur. Ayrıca siyasi partilerin özünde halkın desteğini sandıkta hissetmenin yattığını belirten Bostuer, teklifin siyasi parametrelere uygun olmadığını savunmuştur. CHP adına 3. kez söz hakkı alan Ordu Milletvekili Ferda Güley, daha önce MP'ye yapılan yardımın bir defaya mahsus olduğunu belirterek, GP'nin devlet yardımı alması için halkla yüzleşmesi yani seçime gidilmesi gerektiğini savunmuştur. Bir partinin devlet yardımı almasının ana şartının seçime katılım ile sağlanabileceğini belirtmiştir. Bunun ardından Genel Kurul'da CHP, GP ve TİP Milletvekilleri arasında sert konuşmalar yaşanmıştır. Komisyon Başkanı Abdurrahman Güler ise söz hakkı alarak teklifin iç tüzüğe aykırı olmadığını ve sadece GP adına çıkarılmadığının altını çizmiştir.²⁵⁹

Tartışmaların ardından Zarife Koçak ve 29 arkadaşının teklifi 216 oy ile kabul edilmiştir.²⁶⁰ Teklif Cumhuriyet Senatosu ve Cumhurbaşkanlığı onaylarının ardından Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.²⁶¹ Fakat TİP'in Anayasa Mahkemesine başvurarak Kanunun Anayasaya aykırı olduğu yönündeki itirazı mahkeme tarafından kabul edilince Siyasi Partiler Kanununun 74. Maddesinde yapılan değişiklik kararı iptal edilmiştir. Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararına ilişkin açıklaması ise şöyledir:

“Devlet yardımı bakımından siyasî partiler arasında ayırım yapılmasına gidildi mi, değişmez nesnel ölçüler bulma güçlüğü veya bu türlü ölçülerden kaçınma eğilimi; zamana ve ihtiyaca göre yeni ölçüler bulup getirme çabası kendini gösterebilir. Milletvekili genel seçimlerine girmemiş siyasî partilerin Devlet yardımından yararlanabilmesi için 648 sayılı Kanunun geçici 4. maddesinin ikinci fıkrasında Millet Meclisinde grupları bulunması koşulu benimsendiği halde 1017 sayılı Kanunda bu ilke bir yana bırakılmış ve yardımdan yararlanabilecek siyasi partinin Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tamsayısının en az yüzde beşine sahip olması ve il ve ilçe merkezlerinin en

²⁵⁹ TBMM, **Tutanak Dergisi**, 2. Dönem, 3. Yasama Yılı, 24. Cilt, 39. Birleşim (12.02.1968), s. 394-404.

²⁶⁰ TBMM, **Tutanak Dergisi**, 2. Dönem, 3. Yasama Yılı, 24. Cilt, 40. Birleşim (14.02.1968), s. 464.

²⁶¹ **T.C. Resmi Gazete**, Sayı 12839, Kanun No: 1017, 29.02.1968, s. 2.

az üçte birinde parti yönetim kurulunu kurmuş bulunması zorunluluğu hükme bağlanarak ortaya yeni bir ilke çıkarılmıştır. Hele nesnel ve değişmez olmayan böyle ölçüler Türkiye Büyük Millet Meclisinde oyçokluğunu elde tutan topluluğun dilediği, biçimde belirli bir siyasî partiyi kayırma veya güç duruma düşürme yahut bu iki ereği birden gerçekleştirme olanağının sağlanmasına yol açar ve Devlet yardımını keyfilige doğru yöneltir. Böyle bir durumun ise siyasî partiler arasında genel olarak ayırım gözetmeyen Anayasa'ya aykırılığı ortadadır. Dâva konusu 1017 sayılı Kanunun 1. maddesinde öngörülen ve beş yüz bin liradan başlayarak üç milyon beş yüz bin liraya kadar yükselebilen yardım parasının ne gibi esaslara göre bu miktarlar üzerinden saptandığı ne metinde ne de gerekçede belli edilmediğinden söz konusu aşamalandırmadan doğan ayırımın haklı nedenlere dayandığı belli olmadığı gibi, bu paraların harcanma biçimi ve yerleri de belirli koşullara bağlanmış değildir. Şu durumuyla partilerin herhangi bir ihtiyacına serbestçe tahsis edilebilecek olan Devlet yardımı ileride kanun değiştirmeleriyle bugünküün beş on katına da çıkarılabilir. Yukarıda da açıklandığı üzere siyasî partilere Devletçe yardım edilmesinin Anayasa 'ya aykırı olmaması bu paraların kamu giderleri arasında yer alabilmesine bağlıdır. Bu da ancak yardım paralarının siyasî partilerin kamu yararına olan faaliyetlerine harcanması ile sağlanabilir. Siyasî partilerin çeşitli işleri ve giderleri vardır. Bunların hepsinde kamu yararı bulmak mümkün değildir. 1. madde ise, herhangi bir sınırlamaya yer vermediği için. Devlet yardımının siyasî partilerin kamu yararına olmayan iş ve hizmetlerine harcanması olanağı ve olasılığını taşımaktadır. Dâva konusu hükmün bu yönüyle de, Anayasa'ya uygunluğu düşünülemez.”²⁶²

Bu arada Adalet Partisi iktidarında askeri meseleler siyaset gündeminde geniş yer bulmamıştır. 27 Mayıs'ın gölgesinde siyaset yapan Meclis bu hassas konudan kaçınmıştır. Cumhurbaşkanlığı sorununda olduğu gibi memleket için önemli konularda ordu hareketli olabiliyordu. Bu tavır hem iktidarı hem de muhalefeti daha temkinli adımlar atmaya yönlendirmiştir. 1965-1969 yılları arası askeri konular ile ilgili tartışılan nadir konulardan biri TSK Personel Yasası Tasarısı olmuştur. Esasen bu tasarıda AP iktidarı döneminde çıkmamış, ilk olarak 1962 yılında Subay Terfi Yasası olarak hazırlanmıştır. 1963,1965 ve 1966 yıllarında değişikliğe uğrayan yasa kapsamının çok geniş olmasından ve Milli Savunma, Maliye, Plan Komisyonlarını ilgilendirdiğinden

²⁶² Çınar, *Türk Parlamento Tarihi TBMM – XIII. Dönem (1965-1969) Cilt II*, s. 711-712.

yasalaşması gecikmiştir. 211+16 maddeden oluşan tasarı 20 Nisan 1967 günü de 89. Birleşimde tüm maddeleri müzakere edilmeye başlanmıştır. İlk sözü alan MP grubu adına Balıkesir Milletvekili Mesut Ozanüstü olmuştur. TSK ile ilgili dağınık mevzuatın tek bir yasada ele alınmasına ve modern idare sistemine göre düzenleniyor olmasını olumlu karşıladığını belirten Ozanüstü, tasarının dört konuda yetersiz olduğunu savunmuştur.

1. Kıdem tazminatının kaldırılması

2. Tasarının değerlendirme süreçlerinin subjektif oluşu

3. Kurmay Subay, askeri Hakim ve Hekimlerin ayrı değerlendirilmeyip tek bir sınıf altında yer almaları

4. Tasarı çok büyük bir mali yük barındırmaktadır

şeklinde ifade etmiştir. TİP adına söz hakkı alan Adana Milletvekili Ali Karcı, Askeri okulların tasarı dışında bırakılmasıyla sadece parası olanların bu okullarda okuyabileceğini, dolayısıyla Türk Ordusunun “*Halk Ordusu*” olma özelliğinin zarar göreceğini belirtmiştir. Milli Savunma Bakanı Ahmet Topaloğlu ise söz hakkı olarak Türk Ordusunun Karcı’nın ifade ettiği şekli ile “*Halk Ordusu*” olmadığını, “*Türk Milletinin, Türk Devletinin, Türk Hükümetinin Ordusu*” olduğunu belirtmiştir.²⁶³

21 Nisan 1967 günü 90. Birleşimde devam eden müzakerelerde söz hakkı alan CHP Balıkesir Milletvekili Süreyya Koç ise TSK ile mütalaa edilerek hazırlanan tasarının sağladığı yenilikler bakımından önemli olduğunu vurgulamıştır. Bazı maddelerin düzenlenmesinde kendi fikirleri olduğunu belirten Koç, tasarıyı hazırlayanlara teşekkür ederek konuşmasını sonlandırmıştır. AP grubu adına söz hakkı alan Erzurum Milletvekili Cevat Önder, tasarı “*ordumuz için hayırlı neticeler doğuracaktır.*” diyerek dağınık mevzuatı toparlayacak olmasının mükemmel olduğunu belirtmiştir. Türk Ordusuna “*Halk Ordusu*” benzetmesinin yanlış olduğu, ordumuzun “*Milli Ordu*” Millet Ordusu olduğunu belirtmiştir. YTP grubu adına söz hakkı alan Kars Milletvekili Cengiz Ekinci, dağınıklığı gidermesi maaş hadlerinin düzenlenmesi, erken terfi imkânlarının sağlanması gibi olumlu özelliklerinin yanında tasarının ciddi eleştirileri olduğunu vurgulamıştır. Tasarıya karşı olmadıklarını, destek vereceklerini

²⁶³ TBMM, **Tutanak Dergisi**, 2. Dönem, 2. Yasama Yılı, 16. Cilt, 89. Birleşim (20.04.1967), s. 318-324.

belirten Ekinci eksik gördükleri yerleri maddelerin müzakereleri sırasında dile getireceklerini belirtmiştir. AP Edirne Milletvekili Nazmi Özoğuz, şahsı adına söz hakkı olarak “*Halk Ordusu*” kavramını eleştirip TİP aleyhinde konuşma yapmıştır. TİP adına Yunus Koçak’ın “Halk Ordusu” kavramını savunması, CHP Samsun Milletvekili İlyas Kılıç’ın meseleye dâhil olması müzakereleri tıkamıştır.²⁶⁴

Görüşmeler 24 Nisan 1967 tarihli 104. Birleşimde tamamlanabilmiştir. Bu tarihten sonra tek tek maddeler üzerinden görüşmelere başlanmıştır. 121. Birleşimde (19 Haziran 1967 de) maddelerin görüşmeleri sonlanmıştır. Nihayetinde 21 Haziran günü 122. Birleşimde tasarı oylama ile kabul edilmiştir. Maddelerin fazla olması ve Meclis içinde çıkan bir takım olaylar neticesinde tasarı toplam 22 birleşimde müzakere edilmiştir.²⁶⁵ Oylamaya katılan 264 Milletvekilinden 251’i kabul, 7’si ret oyu verirken 6 kişi ise çekimser oy vermiştir.²⁶⁶

3.2.2. Eğitim ve Sosyal Faaliyetler ile İktidar-Muhalefet İlişkileri

Adalet Partisi’nin hükümet programında yer alan “*Milli eğitim politikamızın temeli; vatandaşın bir kül halinde kalkına bilmesine, maddi ve manevi hayatını teçhiz ederek ve milli şuuru hâkim kılarak yetişmesine yardım etmektedir.*” ifadeleri iktidarın eğitim politikasını göstermektedir. Burada dikkati çeken “*manevi hayat*” vurgusu olmuştur. Bu din eğitiminin daha da yaygınlaşmasının istendiği anlamına gelmekteydi. Ayrıca programda İmam Hatip okullarından mezun olan öğrencilerin üniversitelere girmesinin yolunun açılacağı vurgulanmıştır. “*İmam Hatip Okulları, mesleki, orta ve teknik okul mezunlarına Yüksek Öğretim imkânlarını açık tutarak kabiliyetlerini geliştirmelerini sağlayacağız.*” ifadeleri eğitimde muhafazakâr çizgi takip edileceğinin bir diğer göstergesi olmuştur.²⁶⁷ Muhalefet Partileri ise eğitim politikalarında bir dizi farklılığı içermektedir. CHP, bilim ve kültür seviyesinin yüksek tutulduğu modernist bir eğitim görüşünü savunmuştur. CHP için eğitimde temel ilke; vatanın bütünlüğü, Atatürk ilkelerine bağlılık, demokratik hak ve gerekliliklerine riayet eden bir eğitim anlayışıydı. İlköğretimin yaygınlaştırılması ortaöğretim ve liselerin eğitim niteliği açısından güçlendirilmesi gerektiği CHP parti programında “*Milli Eğitim Meseleleri*” başlığı

²⁶⁴ TBMM, **Tutanak Dergisi**, 2. Dönem, 2. Yasama Yılı, 16. Cilt, 90. Birleşim (21.04.1967), s. 345-363.

²⁶⁵ Bu Birleşimler sırasıyla; 89, 90, 91, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 104, 105, 107, 109, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 119, 120 ve 121. birleşimlerdir.

²⁶⁶ TBMM, **Tutanak Dergisi**, 2. Dönem, 2. Yasama Yılı, 16. Cilt, 122. Birleşim (21.06.1967), s. 156.

²⁶⁷ İsmail Kaplan, **Türkiye’de Milli Eğitim İdeolojisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 234.

altında verilmiştir. Ayrıca mesleki, teknik eğitimin yaygınlaştırılması gerektiği belirtilmiştir. YTP Türkiye'nin ileri batı toplumunun uygar bir parçası olarak değerlendirmesi gerektiğini ve buna uygun laik bir eğitim modelinin uygulanması gerektiğini savunur. Atatürk ilkelerine bağlı ilerlemeci, modernist eğitim modelinin yaşam boyu süren bir iş olduğu vurgulanır.²⁶⁸ TİP ise programında eğitim politikasının amacını “*eğitimin amacı, sadece bilgili kişiler değil aynı zamanda olaylara objektif ve akılcı ölçülerle değerlendirebilen kişiler yetiştirebilmektir.*” cümleleri ile belirtmiştir. TİP'e göre “*eğitim ile kişiye görüş bağımsızlığı, sosyal dayanışma anlayışı ve tam bir yurttaş olabilmek için gerekli yetkinlik kazandırılmalıdır.*” TİP aynı zamanda eğitimin ücretsiz olması, laikleştirilmesi, fırsat eşitliğinin sağlanması, bilim ve üniversitelerin özerk ve özgür olması gibi başlıklarda eğitime bakmaktadır. Ayrıca halkın da eğitime ihtiyacı olduğunun altı çizilerek halk akademileri açılması gerektiği vurgulanmıştır.²⁶⁹

TİP Milletvekillerinin İmam Hatip Okullarının laiklik ilkesine aykırı faaliyetleri olduğu gerekçesi ile eleştirilerde bulunmuştur. Devletin eğitimde adaleti sağlaması için burs, yatılı okul gibi faaliyetleri artırması gerektiği ile ilgili Mecliste konuşmalar yapılmıştır. Ayrıca hükümetin okul yapmak yerine *müteahhit zengin* ettiği gibi iddialarla muhalefet yapmıştır. TİP'in eğitime ilişkin görüşleri sol/sosyalist yayımlar tarafından kabul görecce desteklenmiştir.²⁷⁰

İktidar ve muhalefetin eğitim projelerinde temel anlamda farklılıkları bulunsa da hem fikir oldukları birtakım kanunlar mevcuttur. Bunlardan biri de Hacettepe Üniversitesi'nin kuruluş yasasıdır. Hacettepe Üniversitesi Ankara Üniversitesine bağlı Hacettepe Tıp ve Sağlık Bilimleri Fakültesin özerk, ayrı bir üniversiteye dönüştürülmesi ile kurulmuştur. Hacettepe Tıp ve Sağlık Bilimleri Fakültesi'nin Ankara Üniversitesi Yönetimini ve eğitim normlarını aksatacak ölçüde büyümüştür. Ayrıca Hacettepe'nin çalışma ve yönetimi Ankara Üniversitesinden farklıdır. Ankara Üniversitesi bünyesinden 60 öğretim üyesinin 1965 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesine gönderilmesi Hacettepe'nin de bağımsız bir üniversite olmasının önünü açmıştır. Çünkü Ankara'da yetişen öğretim üyelerinin Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yeni kurulacak üniversitelerin öğretim üyesi ihtiyacını karşılayabilecektir. Esasen Hacettepe

²⁶⁸ Kaplan, **a.g.e.**, s. 274-280.

²⁶⁹ Kaplan, **a.g.e.**, s. 297.

²⁷⁰ Güven Gürkan Öztan, “Adalet Partisi İktidarında Solun Eğitim Meselesine Bakışı (1965-1971)”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt 44, Sayı 1, (2020), s. 17.

Üniversitesi'nin kurulmasının ana hedefi budur. 15 Mayıs 1967 tarihinde yasa tasarısı Meclis komisyonuna sunulmuştur. Komisyon kurulacak üniversitenin fakültesinin yurdun çeşitli bölgelerinde kurulmasını isteyerek yasanın çıkmasına olumlu katkı yapmıştır. 21 Haziran 1967 tarihli 122. Birleşimde yeterli çoğunluk Mecliste sağlanarak oylama yapılmıştır. 270 Milletvekilinden 262'sinin kabul oyu ile Hacettepe Üniversitesi'nin kurulmasının önü açılmıştır.²⁷¹ Üniversitenin kurulmasına ilişkin yasanın Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmasının ardından 892. Kanun No ile 8 Temmuz 1967 tarihli resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.²⁷²

Meclis kürsüsünden Hacettepe Üniversitesinin kurulmasına ilişkin yapılan konuşmalarda partiler arası uzlaşma olduğundan sorunsuz oturumlar yapılmıştır. 119-120 ve 121. Birleşimlerde konu ile ilgili konuşmalar yapılmıştır. 122. Birleşimde ise oylama yapılmıştır. Konu ile ilgili ilk sözü AP grubu adına Ankara Milletvekili Recai Ergüder almıştır. Ergüder Hacettepe Tıp ve Sağlık Bilimleri Fakültesinin verdiği Tıp eğitiminin kalitesinden söz ederek uluslararası alanda elde ettiği saygın konumundan bahsetmiştir. İngiltere Kraliyet Komisyonu tıp eğitimini artırmak için Hacettepe'de de incelemelerde bulunarak uygulanan usullerin İngiltere'de de uygulanacağını bildirmiştir. Aynı komisyonda yer alan Glasgow Üniversitesi Dekanı Charles Fleming'in "*Hacettepe Tıp Fakültesinde gördüklerim inanılmayacak derece de muvaffakiyet veren neticeler olmuştur.*" dediğini aktarmıştır. Dolayısıyla kurulacak olan üniversite ile "*bir müessesenin süratle gelişmesine ve tekâmülünü*" sağlayacaklarını ifade etmiştir.²⁷³

MP grubu adına söz hakkı alan Afyonkarahisar milletvekili Mustafa Akalın, görünürde var olan Hacettepe Üniversitesi'nin tabelasının yeni asılacak olmasından memnun olduklarını belirtmiştir. Ayrıca Akalın açılacak üniversitenin fakültelerinin büyük şehirler dışında küçük şehirlerde de açılacak olmasının memnuniyet verecek olmasını vurgulamıştır. Bu bölgelerin az gelişmiş şehirler olduğunu ve üniversite fakültelerinin buralarda açılmasıyla kalkınmaya da yardımcı olacaklarını vurgulamıştır.²⁷⁴ TİP adına söz hakkı alan Diyarbakır Milletvekili Tarık Ziya Ekinci de

²⁷¹ Çınar, **Türk Parlamento Tarihi TBMM – XIII. Dönem (1965-1969) Cilt II**, s. 671-672.

²⁷² **T.C. Resmi Gazete**, Sayı 12642, 08.07.1967, s. 2.

²⁷³ TBMM, **Tutanak Dergisi**, 2. Dönem, 2. Yasama Yılı, 18. Cilt, 119. Birleşim (15.06.1967), s. 590-592.

²⁷⁴ TBMM, **a.g.t.d.**, s. 594-595.

yeni bir üniversite açılmasının doğru bir adım olduğunu fakat aynı şehirde birden fazla üniversitenin bulunmasından rahatsız olduklarını belirtmiştir. Açılacak üniversitelerin Diyarbakır, Adana, Edirne, Eskişehir gibi şehirlerde yer alması gerektiğini vurgulamıştır. İkinci, başarılı olan her fakültenin üniversiteye dönüştürülmesine sıcak bakmayarak TİP adına tasarının komisyon tarafında geri çekilmesi gerektiğini ifade etmiştir.²⁷⁵

Tasarının 120 ve 121. Birleşimlerde 16+5 maddeden oluşan tam metni tek tek mütalaa edilmiştir. TİP milletvekilleri dışında tasarıya karşı çıkan bir grup yoktur. TİP milletvekillerinden Behice Boran üniversitenin demokratik müdür ve dekanlık seçme hürriyetinden yoksun olması dolayısıyla Genel Kurul'da tasarıya karşı olduklarını belirtmiştir. YTP, CHP, GP, CKMP ve MP grupları tasarıya destek olmuş ve yasalaşması sağlanmıştır. GP adına söz hakkı alan Burdur Milletvekili Fethi Çelikbaş, tasarımı Türkiye'nin yetmiş insan gücüne katkı sağladığı için destekleyeceklerini ifade etmiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Hacettepe Üniversitesi'nin kurulması kanunu 122. Birleşiminde yapılan oylama ile kabul edilerek yasallaşmıştır.²⁷⁶

Eğitim politikasında Yatılı Bölge Okullarına ağırlık veren AP hükümeti 1965 yılında 3750 olan Yatılı Bölge Okulu sayısını 1970 yılında 18.000'e çıkarmıştır. Bu sayıya paralel olarak okullaşma oranı %77 seviyesinden %92 seviyesine çıkmıştır.²⁷⁷ AP hükümetinde ortaöğretim kurumlarının sayısı da artmıştır. 1964-1965 yıllarında 762 olan ortaokul sayısı 1714'e çıkarılmıştır. Öğrenci sayısı ise %133 artmıştır. 1965 yılında 164 adet lise bulunurken AP döneminde bu sayı 422'ye çıkmıştır. Öğretmen sayısı bu okullaşmalara paralel olarak 10.026'dan 19.500'e çıkmıştır. Mesleki ve teknik okullaşma ile ilgili AP hükümeti 1965 yılında 112 olan okul sayısını 138'e çıkarmıştır. 16 yeni öğretmen okulu ve 3 eğitim enstitüsü açılmıştır. AP hükümeti boyunca TİP ile aralarında soruna dönüşen İmam Hatip Okulu sayısı ise 1965'de 26 iken, 73'e çıkarılmıştır.²⁷⁸

AP hükümeti 60'lı yılların artan siyasi olgusu "sol" hareketler üzerine de bir takım sansürler getirmeye çalışmıştır. 61 Anayasası'nın sağladığı özgür düşünce alanı

²⁷⁵ TBMM, **a.g.t.d.**, s. 595-596.

²⁷⁶ Çınar, **Türk Parlamento Tarihi TBMM – XIII. Dönem (1965-1969) Cilt II**, s. 674-675.

²⁷⁷ AP, **Millet Hizmetinde Adalet Partisi 1965-1971**, Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları, Ankara: Ak Yıldız Matbaası, 1972, s. 54- 55.

²⁷⁸ Sümercan, **a.g.t.**, s. 199-200.

ışığında birçok sol yayın grubu oluşmuş ve yasak olan kitaplar tercüme edilip basılmaya başlamıştır. Bu kitapların ve sol düşüncenin savunuculuğunu yapan dergilerde yayın alanlarını giderek genişletmiştir. AP hükümeti ülkede huzur bozan yayınlara çeki düzen vermek adına “*Anayasa Nizamına Kaşı İşlenen Fiillerin Önlenmesi Hakkında Kanun*” tasarısını 14 Şubat 1969 tarihinde Meclise getirmiştir. Tasarıya göre milletin birliği ve bütünlüğünü bozmaya yönelik her türlü haber, düşünce, karikatür gibi basın faaliyetlerini yaparak sınıf mücadelesi, din, ırk ya da bölgeselliğe dayalı kutupsallaştırma eylemlerinde bulunanlar beş yıldan on yıla kadar hapis cezasına çarptırılabilir. Fakat hem basın hem de üniversite çevreleri bu tasarımı çok sert bir şekilde eleştirmiştir. Bazı hukukçular bu tasarının ülkeyi polis devletine götürebileceği kanısıyla Anayasaya aykırı olarak yorumlamışlardır. Muhalefet cephesinde CHP ve TİP tasarıya ağır eleştiriler getirmişlerdir. Tasarıyı bahane eden göstericilerin sokak olaylarından AP hükümeti sorumlu tutulmuştur. Demirel konu ile ilgili yaptığı değerlendirmede tasarının ana hedefinin huzur ve güven ortamını tesis etmek olduğunu vurgulamıştır. Artan kamuoyu tepkisinin ardından tasarı 28 Nisan 1969 günü yeniden düzenlenmek üzere Meclisten geri alınmıştır.²⁷⁹

Türkiye’de 1950 yılından itibaren artarak devam eden gecekondulaşma olgusu toplumun birçok kesimini ilgilendiren bir sorun olarak görülmüştür.²⁸⁰ AP iktidarında da bu sorun devam etmiştir. 30 Temmuz 1966 tarihinde resmi gazete de yayınlanarak yürürlüğe giren “*Gecekondu Yapılanmasının Engellenmesi ve Islahı Konusunda Kanun*” tasarısı yeni gecekonduların yapılmasını engellemenin yanında mevcut gecekonduların yıkılmasını öngörmekteydi. Kanunun TBMM gündemine gelmesiyle iktidar ve muhalefet arasında bir takım görüş birliği ile görüş farklılıklarının olduğu görülmektedir. 24 Mart 1966 tarihli 72. Birleşimde muhalefet partileri adına yapılan konuşmalardan bu ilişkilerin seyrini tayin etmek mümkün olacaktır. Aynı gün konu ile ilgili ilk söz alan kişi MP Milletvekili Hüseyin Balan olmuştur. Balan, toplumun büyük bir kısmını ilgilendiren tasarı için “*milletin bir ana davası yalnız imar ve iskân yönünden ele alınmış bulunmaktadır. Gecekondu sakinlerinin menşeleri tetkik edilirse bunların ekseriyetinin geçim sıkıntısı ve işsizlik yüzünden baba, dede yurdunu terk edip iş bulmak için büyük şehirlere, onlarca işveren bölgelere göç eden köylüler, işsiz bölge ve şehir*

²⁷⁹ Ertan Yıldız, “XIII. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi (1965-1969)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi AİİTE, 2006), s. 101-102.

²⁸⁰ Orhan Türkoğan, *İstanbul Gecekondu Kimliği*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006, s. 17.

sakinleri olduğunu görürüz.” değerlendirmesini yaparak tasarının eksik olduğunu vurgulamıştır. Balan’a göre şehir planlaması olarak meseleye bakmak yerine toplumun neden bu yollara tevessül ettiğinin anlaşılması ve önüne geçilmesi gerekmektedir. CHP adına söz hakkı alan Reşit Ülker ise CHP olarak kanunun arkasında olduklarını belirtmiştir. Gecekondu konusunun Türkiye’nin en önemli sorunlarından olduğunu vurgulayan Ülker, sorunun çözümü için “konut meselesini bir bütün olarak” ele almak mecburiyetinde olduklarını belirtmiştir. Aynı zamanda toprak reformunun da halledilmesi gerektiğini, aksi takdirde bu kanunun tam bir çözüm getiremeyeceğini savunmuştur. TİP adına söz hakkı alan Behice Hatko Boran ise gecekondu meselesinin kanun çıkarılarak çözülecek bir mesele olmadığını vurgulamıştır. Bu meselenin yegâne sebebinin şehirlerin büyümesi ve bunun sebebi ise sosyal gelişmişlik düzeyinin az olmasıyla açıklanabilir. Bunun çözüm yolunun “memleketi bugünkü geri, tarımsal ekonomik durumdan kurtarmaktır. En kısa zamanda süratle sanayileşmeye gitmek ve bu sanayileşmeyi öyle montaj sanayi tüketim sanayi gibi hafif kollara değil, gerçek temel sanayi koluna yöneltmek” ile mümkün olacağını belirtmiştir. Bu değerlendirmenin ardından Boran, TİP’in tasarı aleyhinde oy vereceğini vurgulamıştır. YTP Milletvekili Nihat Güler ise hali hazırda gecekondualarda yaşayan halkın mağdur edilmemesi için devletin birer mesken temin ederek gecekonduaları daha sonra yıkmak istemesinden memnun olduklarını ve bu tasarıya YTP olarak destek vereceklerini açıklamıştır. AP adına söz hakkı alan Muhittin Güven ise bu tasarının “memleketteki bir iskan hareketinin şehirler üzerine yığılmış olduğu bir ağırlığı muayyen bir çerçevede halletmek hususundaki tedbirleri ihtiva ettiğini” vurgulamıştır. Güven, çarpık kentleşmenin önüne geçmek istediklerini belirtmiştir.²⁸¹

Gecekondu Kanunu 72. Birleşimin ardından 7 Nisandaki 75. Birleşimde tasarının büyük bir bölümü uzlaşma ile kabul edilmiştir. Temmuz ayında ihtilafli olunan maddelerde görüş birliğinin sağlanmasının ardından Genel Kurul’da oylamaya geçilmiştir. Oylama sonucunda 348 Milletvekili oy kullanmıştır. 311 kişi kabul oyu verirken, 28 kişi reddetmiş, 9 kişi ise çekimser oy vermiştir. İktidar ve muhalefetin bu tasarıda görüş birliği içinde oldukları görülmüştür. Sadece TİP oylamanın aleyhinde oy vererek tasarının kabul edilmesi ile gecekondu meselesinin çözülemeyeceğini

²⁸¹ TBMM, **Tutanak Dergisi**, 2. Dönem, 1. Yasama Yılı, 5. Cilt, 72. Birleşim (24.03.1966), s. 569-585.

savunmuştur. ²⁸² Tasarı Meclisten geçip Senato onayı almasının ardından Cumhurbaşkanı tarafından tasdik edilerek yasalaşmıştır. Kanun 30 Temmuz 1966 tarihinde 775 sıra numarası ile resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.²⁸³

Gecekondu Kanunu'nun ardından iktidar ve muhalefetin gündeminde olan bir diğer mesele ise “*Arsa Ofisi Kanun Tasarısı*” olmuştur. I. Demirel hükümetinin son 15 yılda kırdan kente göçün artması, nüfusun hızlıca artması, sanayileşmede meydana gelen bir takım gelişmeler, devletin bir takım yatırımlar için ihtiyaç duyduğu arsalar için arsa politikalarını yürütecek bir kurumun oluşturulmak istenmesi gibi nedenlerle “*Arsa Ofisi*” konusu gündeme gelmiştir. Belediyelerin yetersiz maliyetten dolayı arsa politikalarıyla yeterince ilgilenememesi güçlü bir kurumun oluşturulmasıyla ülkede arsa politikalarının düzene kavuşacağı beklenmiştir. CHP konunun gündeme gelmesi ile destekleyeceğini bildirmiş ama “*Arsa Ofisi'nin*” daha güçlü bir mali desteğe sahip olması gerektiğini savunmuştur. MP ise konunun ülke için olumlu bir adım olacağını vurgulayarak tasarıya destek olmuştur. TİP ise gecekondu kanununda olduğu gibi burada da tasarıya karşı çıkmıştır. Güçlü bir tarım ve sanayi reformunun hayata geçirilmediği takdirde Arsa Ofisi'nin faydalı olamayacağını vurgulamıştır. AP ise arsa ofisinin kurulmasıyla şehirleşmeden tarım politikalarına kadar bir dizi konuda sorunların daha hızlı çözüleceğini savunmuştur. CKMP ve YTP'nin destek verdiği tasarı Mecliste birçok birleşimde defalarca çeşitli maddeleri müzakere edilerek gündeme gelmiştir. İktidarın muhalefeti ikna ederek kanunun çıkmasını başarması üzerine 2 Şubat 1969 günü Mecliste yapılan oylamada 241 kabul, 8 çekimser, 6 ret oyu ile tasarı Cumhuriyet Senatosuna gönderilmiştir.²⁸⁴

1966 yılında başlayan ve iktidar muhalefet ilişkilerine bakmayı gerektiren olaylardan biri de 19 Ağustos 1966 günü Varto'da meydana gelen 8,4 büyüklüğündeki depremdir. Depremin ardından başta İmar ve İskân Bakanı Haldun Menteşeoğlu, Sağlık Bakanı Dr. Edip Somunoğlu olmak üzere Başbakan Süleyman Demirel, Dâhiliye Vekili Faruk Sükan, Çalışma Vekili Ali Naili Erdem Varto'ya gitmişlerdir. Depremin yıkıcı varlığını yakından gören iktidar, yaraların sarılması için çalışmaya başlamıştır. Millet Meclisinin tatilde olmasından dolayı olağanüstü toplanma çağrısı yapan Erzurum AP

²⁸² Çınar, *Türk Parlamento Tarihi TBMM – XIII. Dönem (1965-1969) Cilt II*, s. 631.

²⁸³ *T.C. Resmi Gazete*, Sayı 12362, Kanun No: 775, 30.07.1966, s. 1-5.

²⁸⁴ Çınar, *Türk Parlamento Tarihi TBMM – XIII. Dönem (1965-1969) Cilt II*, s. 613-623.

Milletvekili Turhan Bilgin mevcut bütçe ile bölgeye yardım göndermenin mümkün olmadığını belirtmiştir. 22 Ağustos 1966 günü bakanlar kurulu tedbirleri görüşmek üzere toplanmıştır. Mecliste bulunan milletvekillerinin birer maaşını yardım olarak vermeleri ve Varto'nun Yunanistan sınırına yakın bir yere taşınması gündeme gelmiştir.²⁸⁵

Depremin üzerinden üç gün geçmesine rağmen henüz ulaşılamamış birçok dağ köyü bulunuyordu. Varto merkezde Cami, Hükümet Konağı ve Sinema binası yıkılmış fakat enkazların altında yüzlerce insan olduğu düşünülmüştür. Depremin olduğu saatte 200 çocuğun sinema binası içinde çocuk tiyatrosu izlediği bilgisi ulusal basında yer almıştır. Ayrıca günde en az elli artçı depremin yaşandığını halkın korkudan sokaklarda yattığı aktarılmıştır.²⁸⁶ Zor şartlara maruz kalan ve evleri yıkılan yüzlerce insanın göç etmekte olduğu, enkaz altında kalan kişilere ulaşılamadığından havasızlıktan yaşamlarını yitirdikleri haberleri gazetelere yansımıştır.²⁸⁷

25 Eylül 1966 günü Köy İşleri Bakanı Osman Sabit Avcı ve İskân Bakanı Haldun Menteseoğlu Vartolularla bir araya gelmiştir. Bakanlar halk tarafından protesto ile karşılaşınca ahaliye yapılacak 2000 liralık nakdi yardımın 2500 liraya çıktığını bildirmek durumunda kalmışlardır. Bölgede 13 gün inceleme yapan bakanların yapılmış olan yardımlara ilişkin basına yaptıkları açıklamada 21.050 çadır, 62.642 battaniye, 37.691 parça giyim eşyası, 1088 ton gıda dağıtıldığı belirtilmiştir. 1380 geçici barakanın inşa edildiği, 33.429 kereste, 92.000 ton çivi, 621 ton oluklu sac, 2.202.820 lira para yardımı yapıldığını anlatmışlardır. Muhalefetin yardımlar ile ilgili “*çeşitli şayiaların*” yayılmasına sebep olduğunu belirten Menteseoğlu, ahalinin durumunun istismar edildiği ve kendisinin halka söylemiş olduğunun belirtildiği “*kendinize uygun hükümet bulun*” sözünün kendisine ait olmadığını, bunun hükümet aleyhine yapılmaya çalışılan “*menfi propaganda*” olduğunu, bu konuyu incelemek üzere bir heyetin bölgeye gönderildiğini söylemiştir. Ayrıca bazı TİP Milletvekillerinin deprem bölgesine giderek halka “*Rusya sizin için 50 milyon lira yardım yaptı. Hükümetten neden istemiyorsunuz?*” şeklinde

²⁸⁵ Ersoy Zengin, “Cumhuriyet Döneminde (Muş) Varto’da Yaşanan Depremler (1946-1966)”, **Turkish Studies-History**, Cilt 15, Sayı 2, (2020), s. 801-802.

²⁸⁶ **Akşam Gazetesi**, 24.08.1966. s. 3

²⁸⁷ **Cumhuriyet Gazetesi**, 23.08.1966.

konuşmalar yaptıklarını belirten Menteseoğlu yurtçinden 23.719. 000 yurtdışından ise 2.848.000 lira yardım temin edildiğini açıklamıştır.²⁸⁸

5 Eylül 1966 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile depremzedelere yapılacak yardımlar belirlenmiştir. Depreme maruz kalan her aileye 5.000'er lirayı geçmemek üzere inşaat malzemesi ile arazi sağlanması, imar işleri için “*gereken 10 milyon liranın fonfan ayrılması*” kararı verilmiştir. Yapılacak olan bu yardımın 7269 sayılı kanuna göre İmar ve İskân Bakanlığınca tespit edilecek şartlar ölçüsünde dağıtılması uygun görülmüştür. Buna göre; buldukları bölgede kışı geçirmek isteyenlere baraka inşa edilecek, kışı İmar ve İskân Bakanlığının gösterdiği yerlerde geçirmek isteyenlere kira masrafları karşılanarak her aileye 500 lira nakdi yardım yapılarak taşınma masrafları verilecektir. Kışı kendi istedikleri yerlerde geçici olarak geçirmek isteyenlere ise 3500 lira nakdi yardım tahsis edilecektir.²⁸⁹

16 Kasım 1966 günü TBMM’de deprem ile ilgili yapılan iş ve hizmetler konusunda Meclis araştırmasına dair önerge üzerine konuşma yapan CHP lideri İsmet İnönü, Türkiye’nin deprem bölgesi olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca İnönü yaptığı açıklama ile AP hükümetinin yanında olduklarını bildirmiştir. Komisyonun kurulmasını ise bölge halkına moral olacağı için desteklemiştir. “*Buradaki her partiden teşekkür edecek bir komisyon felaket yerine gider, kıyamete kadar şikâyetler söylerler, onlar dinler, can kulağı ile dinler derhal alınabilecek tedbirler için hükümetin konuşmasını celbeder, daha sonra alınması lazım gelen tedbirleri hükümetin yaptıklarını bir araya getirerek faydalı bir şekilde hükümete yardımcı olacak bir eser meydana getirirler ilk güçlük buradadır. Şimdi bu vaziyette bir gensoru ile hükümeti deprem işlerinden dolayı hesaba ve mesuliyete geçirmek yersizdir, hatta haksızdır.*”²⁹⁰

16 Kasım 1966 günü Mecliste Deprem Araştırması Komisyonu kurulması için görüşmeler yoğun tempoda devam etmiştir. MP grubu adına söz alan Manisa Milletvekili Sami Binicioğlu, meselenin milli bir mesele olduğunu vurgulayarak Meclisin bu konu ile ilgili araştırma yapmasının zorunlu olduğunu ifade etmiştir. TİP adına Urfa Milletvekili Behice Hatko Boran Meclisin araştırma yapmasına destek olacaklarını ifade etmiş fakat kendi araştırma konularını sıralayarak bazı ön şartlar

²⁸⁸ Zengin, **a.g.m.**, s. 805.

²⁸⁹ BCA (05.09.1966) 301812, 198 62 15.

²⁹⁰ TBMM, **İsmet İnönü’nün TBMM’deki Konuşmaları 1920-1923 Üçüncü Cilt, (1961-1973)**, Ankara; TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1993, s. 347.

sunmuştur. Boran; deprem için iç veya dış destek ile toplanan yardımların yerinde harcanıp harcanmadığı, yardımların dağıtılmasında partililik yapıp yapılmadığı, yabancı ülkelerin yaptıkları yardımları propaganda amacıyla kullanıp kullanmadığı gibi birçok başlıkta araştırılmasının istendiği konuları belirtmiştir. YTP Grubu adına Bingöl Milletvekili Mehmet Emin Gündoğdu konuşmuştur. Gündoğdu, deprem bölgesini ziyaret ettiklerini ve alınması gereken önlemleri içeren raporun Başbakan, Meclis ve Senato Başkanları ile Cumhurbaşkanına sunduklarını belirterek Meclis Araştırma Komisyonunun kurulmasından taraf olduklarını belirtmiştir. AP adına İstanbul Milletvekili Muhittin Güven, Başbakan ve Bakanların bölgeyi felaketten hemen sonra ziyaret ettiklerini aktararak hükümetin seferber olduğunu ifade etmiştir. Hükümetin bu zamana kadar bölge için yaptıklarını sıralayan Güven, İmar ve İskân Bakanı Haldun Mentешеoğlu'nun hükümet aleyhinde yapılan açıklamalara cevap vereceğini vurgulamıştır.²⁹¹

Haldun Mentешеoğlu 7. Birleşimde yaptığı konuşmasında felaket bölgesine ilk günden beri acil intikal ederek hükümetin aldığı tedbirleri ve hasar tespit çalışmalarını anlatmıştır. Muhalefeti kastederek bazı grupların deprem felaketini istismar ettiklerini belirten Mentешеoğlu, bu kişilerin yardımların dağıtılması konusunda çalışan 2.500 elemanı haksız ithamlarla töhmet altına bırakıp morallerini bozarak 20.000 aileyi açığa bırakmak istediklerini iddia etmiştir. Bu olumsuz duruma rağmen 20.000 ailenin üç alternatif ile iskân edildiğini vurgulayan Mentешеoğlu, yapılan iskân faaliyetleri ve mali yardımlar ile ilgili detayları aktarmıştır.²⁹² Yapılan açıklamaların ardından “*Meclis Araştırma Komisyonu*” kurulmasına karar verilmiştir. 18 Kasım 1966 günü Deprem Araştırma Komisyonu kurulmasına ilişkin Resmi Gazete ilanı ise 26 Kasım 1966 günü yayınlanmıştır.²⁹³

16 Kasım 1966 günü Cumhuriyet Senatosu da deprem gündemi ile meşgul olmuştur. AP Senato heyeti parti yönetim kurulunun teklifi üzerine deprem bölgesine bir heyetin gönderilmesi kararını almıştır. Karara göre Sivas Senatörü Hulusi Söylemezoğlu'nun başkanlık edeceği heyette Afyon Senatörü Kazım Karaağaçlıoğlu, Manisa Senatörü Refik Ulusoy, Muğla Senatörü İlyas Karaöz ve Muş Senatörü İsa

²⁹¹ TBMM, *Tutanak Dergisi*, 2. Dönem 2. Yasama Yılı, 9. Cilt, 6. Birleşim (16.11.1966), s. 89-112.

²⁹² TBMM, *Tutanak Dergisi*, 2. Dönem 2. Yasama Yılı, 9. Cilt, 7. Birleşim (18.11.1966), s. 124-143.

²⁹³ *T.C. Resmi Gazete*, Sayı 12462, Kanun No: 224, 26.11.1966, s. 1.

Bingöl yer almıştır. 20 Kasım 1966 günü başlayan bölge gezisinin amaçları dört başlıkta belirtilmiştir. Felakete maruz kalan halkın yanında olup, acılarını paylaşmak, günlerdir devam eden bir takım “*sinsi propagandaları*” araştırıp AP grubuna konu ile ilgili malumat getirmek, hükümetin bölgede yapmış olduğu hizmetleri tetkik etmek, kış mevsimi bastırmadan ahalinin varsa eksiklerini tespit edip yetkililere bildirmek olarak açıklanmıştır. Gezi sonunda hazırlanan raporla hükümetin deprem politikası tüm yönleri ile incelenebilmektedir.²⁹⁴

Deprem yaraları kısa sürede sarılmaya çalışıldıysa da uzun süre hem yaralar taze kalmış hem de siyaset gündemi aynı konu ile meşgul olmaya devam etmiştir. 15.05.1959 tarihli 7269 sayılı “*Umumi Hayata Müessir Afetler Dolayısıyla Alınacak Tedbirlerle Yapılacak Yardımlara Dair Kanun*” bazı maddelerinin ihtiyaçlara uygun olarak değiştirilmesi için Meclis gündemine gelmiştir. İktidar ve muhalefet bu kanunun aciliyetini 19 Ağustos depreminde tecrübe etmişti. Bu sebeple İmar ve İskân Bakanı Haldun Menteşeoğlu’nun kanunun öncelikli görüşülmesini isteyen önergesi kabul edilmiştir. 18.03.1968 günü Meclisin 60. Birleşiminde konu gündeme gelmiştir. Tasarı afet durumunda vatandaşlara daha hızlı yardım götürmeyi kapsamaktadır. Ayrıca afetzedelerin acil barınma ve beslenme ihtiyaçlarını karşılamak için İmar ve İskân Bakanlığına baraka yapma, satın alma, kiralama yetkisi vermeyi içermektedir. Mevcut bir afet durumunda hızlı ve işlevsel bir müdahale gücü için gerekli yasal düzenleme bu tasarıda yer almıştır. CHP Trabzon Milletvekili İskender Hamdi Orhon, usul gereği söz hakkı alarak tasarı ile ilgili endişelerini bildirmiştir. Orhon bu tasarinin daha önce Meclisten geçtiğini fakat Cumhurbaşkanı’nın veto ettiğini hatırlatmıştır. Söz konusu vetonun gerekçeli raporunun sunulmadan yaklaşık 70 maddelik bir kanunun acele ile müzakere edilmesinin memlekete faydalı olamayacağını savunmuştur. Bunun üzerine AP Ankara Milletvekili ve Komisyon Başkanı Mustafa Kemal Yılmaz 7269 sayılı kanunun Büyük Millet Meclisinde kabulünün ardından Cumhuriyet senatosunda belli bir süre içinde görüşülmediğinden Cumhurbaşkanı’nca veto edilip tekrar TBMM gündemine geldiğini ve geçici komisyon kurulduğunu söylemiştir. GP adına söz alan Adnan Şenyurt ise afet bölgesinde yapılması gereken ilk işin hasar tespiti olduğunu vurgulayarak alınması gereken önlemlerde en önemli unsurun bu hasar tespit çalışmaları olacağını savunmuştur. Tasarı üzerinde isteklerinin bu hususa riayet edilmesi olduğunu

²⁹⁴ BCA (1966), 30100, 47 279 5.

belirterek sözlerini bitirmiştir. MP Grubu adına konuşan Sinop Milletvekili Hilmi İşgüzar ise tasarıya parti olarak destek vereceklerini belirterek afetlerden sonra değil önce de önlemler alabilecek yasal düzenlemelerin gerekliliklerini vurgulamıştır. CHP adına konuşan Gıyasettin Karaca ise 1959 yılında çıkarılan kanunun bugünün şartlarına uygun olmadığını vurgulayarak, afet sırasında hasar tespiti ve yasal görevlerin tartışılması gereken en önemli konular olduğunun altını çizmiştir. CHP olarak tasarıya karşı olmadıklarını da belirten Karaca, bazı maddelere açıklık getirilmesi gerektiğini savunmuştur. Karaca'nın ardından TİP adına konuşan Diyarbakır Milletvekili Tarık Ziya Ekinci Türkiye'nin jeopolitik konumu nedeniyle deprem bölgesinde olduğundan bahsederek sadece deprem değil diğer afetlerin de ülkemizde sıkça görüldüğünü belirterek alınabilecek ölmeler ile ilgili tavsiyelerini belirtmiştir. AP adına konuşan Kayseri Milletvekili Feyyaz Köksal ise tasarı ile beraber 7269 sayılı kanunun bütün afetleri kapsayan bir hüviyete kavuşacağını belirtmiştir. Köksal da Türkiye'nin sadece deprem değil çeşitli afetlerin de en çok meydana geldiği ülkelerden biri olduğunu vurgulayarak erken önlem mekanizmalarının gerekliliğinin altını çizmiştir. YTP grubu adına konuşan Nihat Diler ise 7269 sayılı kanunun ülke için gerekli olduğunu anlatmıştır ayrıca tasarının maddeleri üzerinde teker teker durulması gerektiğini vurgulayarak kendi görüşlerini aktaracaklarını belirtmiştir. 18 Mart 1968 günü başlayan bu görüşmeler²⁹⁵ 19 Haziran günü yapılan oylama ile sona ermiştir. Oylamada 272 katılımcıdan 263'ü kabul, 9'u ret oyu vermiştir.²⁹⁶

Doğu meselesi ile ilgili siyasi partilerin farklı görüşleri mevcuttur. CHP adına Bülent Ecevit bölgenin ihmal edildiği ve batı ile doğu arasında hizmet farklarının olduğunu vurgulamıştır. Bu sebeple yabancı güçlerin Türkiye'den daha fazla doğu bölgelerimize ilgi gösterdiğini belirtmiştir. MP adına konuşan Fehmi Cumalıoğlu ve Hasan Latif Sarıyüce, demir yollarının doğuda yeterli olmadığı, batıya verilen demir yolu malzemeleri ile doğuya gönderilenlerin farklı kalitede olduğunu iddia etmişlerdir. Ayrıca okullarda yetersiz derslik ve kitapların bulunmasından dolayı doğuda eğitim olanaklarının zayıf olduğunu belirtmişlerdir. YTP adına konuşan Nihat Diler ise doğu da yeterince yol olmamasından bahsetmiştir.²⁹⁷

²⁹⁵ TBMM, **Tutanak Dergisi**, 2. Dönem 2. Yasama Yılı, 27. Cilt, 60. Birleşim (18.03.1968), s. 239-261.

²⁹⁶ TBMM, **Tutanak Dergisi**, 2. Dönem 2. Yasama Yılı, 28. Cilt, 78. Birleşim (19.06.1968), s. 346.

²⁹⁷ BCA, (1968), 03001, 49 292 1.

3.2.3. Ekonomi ve Dış Politika Faaliyetleri ile İktidar - Muhalefet İlişkileri

AP döneminde ekonomi İsmet İnönü'nün Başbakan olduğu koalisyonlar döneminde başlattığı “*Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*” çerçevesinde ilerleme göstermiştir. Fiyat istikrarını ve para politikasının düzenlenmesini öngören plan, AP dönemine miras kalmıştır. Ekonominin kalkınmasındaki temel ölçeklerden biri de güçlü bir iktidar yapısının olmasından geçer. Karar alma mekanizması büyük ölçüde iktidarın gücüne bağlıdır. AP dönemi bu güç unsurlarını içinde barındırması bakımından ekonominin gelişimine açık bir dönem olmuştur. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı devreye alınarak ekonomik büyüme istikrarlı ve kalıcı hale getirilmeye çalışılmıştır. Nitekim öyle de olmuştur. 1965-1969 yılları arasında Ereğli Demir Çelik, Keban Barajı, Boğaz Köprüsü gibi icraatların yanında çok sayıda su bendi ve yeni baraj da inşa edilmiştir. Aynı dönem Türkiye’de enflasyon %5 kalkınma hızı %7 oranında seyretmiştir. Dünyanın gelişmiş ülkelerine kıyasla Türkiye, kalkınma hızında daha istikrarlı bir tablo çizmiştir. Artan nüfusu ile gıda ihtiyacı noktasında Türkiye, kendi kendine yetebilen nadir ülkelerden biri olmuştur.²⁹⁸

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planıyla AP, sanayiye öncelik vermiştir. Sanayinin gelişimi için gerekli devlet desteği ve yasal ortam hazırlanmıştır. Organize sanayi bölgelerinin kurulması, ihracatçı sanayi kollarının güçlenmesi için çalışmalar başlatılmıştır. Bu dönemde beyaz eşya üretiminin artmasıyla Türkiye’ye yabancı sermaye girişi olmuştur. Çok sayıda fabrika faaliyete geçmiş ve bu ürünler ihracat başarısı göstermiştir. Fakat fabrikaların teknolojik ihtiyaçları ithalata karşılanmıştır. Artan sanayi kollarının gelişmesi ile enerji ihtiyacı da artmıştır. Enerjinin ithalata giderilmesi başlarda olumsuz bir durum gibi görünmesede cari açığın büyümesine neden olarak ekonomiyi zora sokmuştur. Bu dış kaynaklı kredi alınmasına neden olarak ekonomik istikrarı tehdit edecek boyutlara gelme riskini doğurmuştur.²⁹⁹

AP dönemi ekonomik gelişmeler siyasi ve sosyal olayların gölgesinde kalmıştır. İktidar ve muhalefet partilerinin yıllık bütçe görüşmeleri sırasında Mecliste yaptıkları konuşmalar bile siyasi hesapların odağında gerçekleşmiştir. Ekonomik anlamda Beş Yıllık Kalkınma Planları, Bütçe Görüşmeleri, Sanayi Kuruluşları ile ilgili görüşmeler,

²⁹⁸ Hüseyin Çavuşoğlu, “Türk Siyasi Hayatında Merkez Sağ Çizgisinin Tarihi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 19, Sayı 2, (2009), s. 269.

²⁹⁹ Osman Tarım, “27 Mayıs’tan 12 Mart’a Adalet Partisi ve Türkiye”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2013), s. 61.

Merkez Bankası, Tütün Satışı gibi meselelerle iktidar ve muhalefet ilişkilerini incelemek mümkündür.³⁰⁰

Hükümetin 18.01.1969 tarihinde Meclis başkanlığına sunduğu Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu ile ilgili tasarısı mevcuttur. Tasarı ile ilgili 21.01.1969 tarihindeki 33. Birleşimde Ticaret, Maliye, Plan ve Bütçe komisyonlarından seçilecek altışar üyeden oluşan karma komisyonun kurulmasına karar verilmiştir. Komisyon tasarı üzerinde görüşmeleri tamamlayarak 6.2.1969 tarihinde bir rapor hazırlayarak Meclis başkanlığına sunmuştur. Tasarı Meclis Genel Kurulunda 91, 92, 95 ve 97. Birleşimlerde görüşülerek tamamlanmıştır. Hükümetin sunduğu Kanun Tasarısı'nın temel gerekçesi hukuki ve ekonomik olmak üzere iki başlıkta toplanmıştır. Hukuki olarak Merkez Bankası teşkilatının görev ve sorumluluklarına ilişkin yasal değişiklikler yapma ihtiyacı belirlenirken, ekonomik olarak para ve kredi politikalarında genel görev dağılımının farklı kurumların elinde olmasının ve merkez bankasının bu durumda sınırlı bir kontrol mekanizmasına maruz bırakıldığından dolayı düzenlemenin gerekli görüldüğü belirtilmiştir.³⁰¹

Tasarının görüşmelerinde ilk sözü AP adına Faik Kırbaçlı almıştır. 1930 yılının şartlarıyla hazırlanan kanunun günün şartları ölçüsünde revize edilmesinin önemini anlatan Kırbaçlı, planlı kalkınma programına geçen ülke için para politikaları ve piyasaya hakim bir merkez bankasının gerekli olduğunu vurgulamıştır. CHP adına konuşan Şefik İnan, tasarıyı mevcut kanunun bir uzantısı gibi görmüştür. Tasarıyla gelecek olan düzenlemelerin hukuk kurallarının bir derlemesi olduğunun altını çizen İnan, tasarıya destek vereceklerini açıklamıştır. Tasarı ile ilgili şahsı adına söz hakkı alan isimler olmuş fakat bu isimler tasarıda bir değişikliği ön görmeyip, usul hakkında itirazlarda bulunmuşlardır. Tasarı 28 Mayıs 1969 tarihli 99. Birleşimde 317 kabul, 21 ret, 2 çekimser oyla kabul edilerek Senato'ya gönderilmiştir.³⁰²

Türkiye'de beş farklı hükümetin iş başına geldiği ve iki darbe girişiminin engellendiği 1960-1965 yılları arasındaki istikrarsız dönemin ardından tek başına iktidar olan AP, koalisyon doktrinlerinin dışına çıkarak özgün bir Dış Politika yürütmeye gayret etmiştir. Bu gayret aslında batıdan özellikle ABD ve NATO ekseninden gelen art

³⁰⁰ Feridun Cemil Özcan, "Altmışlı Yıllarda Türkiye Ekonomisi", Mete Kaan Kaynar(ed.), **Türkiye'nin 1960'lı Yılları**, (179-204), İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 199-200.

³⁰¹ Çınar, **Türk Parlamento Tarihi TBMM – XIII. Dönem (1965-1969) Cilt II**, s. 787.

³⁰² Çınar, **Türk Parlamento Tarihi TBMM – XIII. Dönem (1965-1969) Cilt II**, s. 790-795.

arda olumsuz gelişmeler neticesinde şekillenmiştir. 1964 yılında ABD Başkanı Johnson'un İnönü'ye yazdığı mektubun 1966'da kamuoyunda duyulması, füze krizi, Kıbrıs Sorunu gibi konularda Türkiye'nin ulusal çıkarlarının göz ardı edilmesi, AP iktidarında tek yönlü dış politikadan, çok yönlü politikaya geçişi başlatmıştır. Bunu Demirel'in Dış İşleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in sözlerinde de görmek mümkündür. Çağlayangil anılarında: “*blok siyaseti bırakıp ulusal çıkarlarımız neyi gerektiriyorsa onu yapacaktık*” diyerek değişimi aktarmıştır. Demirel ise 3 Kasım 1965 tarihinde hükümet programını açıklarken Mecliste yaptığı konuşmada belli bir tarafa ait olmak, başka devletlerle ilişkiler kurmaya engel değildir. Tersine devletler arasındaki barış ortamını artırıp evrensel barışa katkı sunacağını belirtmiştir. Demirel bu konuşmada SSCB ve Varşova Paktı ülkeleri ile ilişki kurulabileceğinin sinyalini vermiştir. Muhalefet partileri ise genel olarak hükümetin bu tavrından memnun kalmıştır. CHP'nin Johnson Mektubu üzerinden ABD ile ilişkilerde soğuk olduğu aşikardır. MP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı ise Mecliste yaptığı bir konuşmasında Türkiye'nin NATO üyesi olmasının bağımsız politika geliştirmesine engel olmadığını, bağımsız politikalar izleyen NATO üyesi ülkeler gibi Türkiye'nin de kendi dış politikasını uygulayabileceğini vurgulamıştır. Türkiye'nin geçmişte Cezayir ve Tunus'a karşı Fransa'yı Süveş Krizine karşı Müslüman devletlerin karşında olan İngiltere, Fransa ve İsraili, Angola'ya karşı Portekizi, Bandung Konferansında mazlum devletler yerine sömürgeci devletleri desteklediğini; bunun sonucunda yalnız bırakılan zayıf devletlerin Türkiye'nin Kıbrıs konusunda haklı davasında karşısında oldukları fakat bu mazlumlara karşı desteklediğimiz müttefiklerimizin Kıbrıs konusunda Türkiye'nin haklılığına rağmen karşıt tarafta olduklarını aktarmıştır. TİP ise sol ideolojiye taraf olmasıyla ABD'ye bütünüyle karşıdır. 1965 Genel Seçimleri öncesi Türkiye'de bulunan Amerikan üsleri için “*İşgal altındaki topraklar*” olarak söz etmiş ve buralara Türk Polisi'nin giremediği, Türk Bayrağı'nın dalgalanmadığı gibi söylemler ile propagandalar yapmıştır.³⁰³

Mecliste dış münasebetler hakkında 1964 tarihli 378 sayılı kanunun değiştirilmesi ile ilgili müzakereler yapılmıştır. Değişiklik tasarısı CHP grubundan Kocaeli Milletvekili İsmet Aras ve Tokat Milletvekili İrfan Solmazer öncülüğünde sunulmuştur.

³⁰³ Mehmet Sebattullah Gülrenk, “*Adalet Partisi İktidarında (1965-1971) Türk Dış Politikasındaki Değişim: Ortadoğu Örneği*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi LEE, 2019), s. 49-50.

378 Sayılı Kanun dış Meclislerde Türkiye' nin belirleyeceği üyeleri ve bu üyelerin TBMM ile Cumhuriyet Senatosundan üyeler ile ortak seçilmesi gerektiği gibi düzenlemeleri içermektedir. Avrupa Konseyi, NATO, BM gibi uluslararası temsil organlarında Türkiye'yi temsil edecek yetkililerin görev ve sorumlulukları bu kanun tarafından tayin olunmaktadır. Anayasa Komisyonu'nun teklifi kabul etmesinin ardından Meclis genel kurulunda görüşmeler 27 Mart 1968 tarihinde 68. Birleşimde yapılmıştır. AP grubu adına konuşan Feyyaz Köksal, 1961 Anayasasının batı demokrasisini örnek olarak oluşturulmuş bir Anayasa olduğunu vurgulayarak 378 sayılı kanunun temayüllere açık olduğunu belirtmiştir. Ayrıca dış Meclislere seçilen bir üyenin ileride partisinden istifa etmesi dış Meclisten de istifası anlamına gelir. Köksal bunun için ayrı bir madde olmasını eleştirmiş, tasarının karşısında olmadıklarını belirtmiştir. TİP adına söz alan Diyarbakır Milletvekili Tarık Ziya Ekinci, NATO gibi dış kuruluşlarda Meclisin tümünün üye olmasından memnun olduklarını ve kanunun lehinde oy kullanacaklarını açıklamıştır. YTP adına söz alan Erzurum Milletvekili Nihat Diler partisinden istifa eden bir üyenin Meclisten istifa etmemesi durumunda sorunların ortaya çıkabileceğini belirterek, tasarının lehinde olduklarını açıklamıştır. CHP adına konuşan Çanakkale Milletvekili Şefik İnan, kanun teklifini halihazırda bulunan sistemi değiştirmedikçe değinerek zaten kullanılan sistemin resmileştirildiğini savunmuştur. Tüm maddeler üzerinde genel görüşmeler sonlandırıldığında teklif oylamaya sunulmuş ve kabul edilmiştir.³⁰⁴

Türkiye'nin imzaladığı uluslararası anlaşmalar hükümetin Meclise bir tasarı halinde sunması, komisyonlardan geçmesinin ardından (Dış İşleri Komisyonu her zaman bu komisyonlar arasında yer alır. İlgili konuya göre diğer komisyonlar belirlenir.) Genel Kurul görüşmeleri ile onaylanır. 1965-1969 yılları arasında 60 uluslararası anlaşma imzalanmıştır.³⁰⁵

İktidar ve muhalefeti incelediğimiz dönemde dış münasebetler ile ilgili en çok tartışılan konu Kıbrıs Meselesi olmuştur. Kıbrıs ile ilgili Meclis gündeminde neredeyse her ay tartışmalar, görüşmeler yapılmıştır. İktidar ve muhalefet partileri yeri geldiğinde

³⁰⁴ Çınar, *Türk Parlamento Tarihi TBMM – XIII. Dönem (1965-1969) Cilt II*, s. 786.

³⁰⁵ Çınar, *Türk Parlamento Tarihi TBMM – XIII. Dönem (1965-1969) Cilt II*, s. 806.

uzlaşmacı yeri geldiğinde tartışmacı üsluplar ile bu konu hakkında görüşlerini ortaya koymuşlardır.³⁰⁶

AP iktidarına gelene kadar Kıbrıs'ın genel durumuna baktığımızda; Kıbrıs Cumhuriyeti 1960 yılında ilan edilerek ortak Anayasa hazırlanmıştır. 1963 yılında Rum tarafı Anayasa'ya uymayacağını ilan etmiş ve Türklere karşı adada katliamlar yapılmaya başlanmıştır. 1964 yılında Türkiye'nin adaya müdahale kararı alması ABD başkanı Johnson'un mektubu ile askıya alınmıştır. 15 Ocak 1964 tarihinde İngiltere hükümeti Kıbrıs sorununu görüşmek için Yunanistan ve Türkiye'nin katılımıyla Londra Konferansı'nı düzenlemiştir. Konferanstan sonuç alınamaması üzerine BM Güvenlik Konseyi ABD ve İngiltere'nin çabaları ile toplanmış bu toplantı Yunanistan ve Türkiye tarafından da kabul edilmiştir. Türkiye'nin adada işlenen insanlık suçlarını göstermesi, Rum tarafının ise 1960 Anayasasının iptali yönündeki tartışmalardan sonuç alınamamıştır. BM barış gücünün adada EOKA terörüne karşı önlem alamaması, Türk tarafının önlem almasına neden olmuş ve adada istikrarsızlık artmıştır. Bu direnişler sırasında ne yazık ki birçok Türk şehit edilmiştir.³⁰⁷

Aralık 1965'de 28, 30, 31 ve 32. Birleşimlerin tamamında Kıbrıs Meselesi görüşülmüştür. Partilerin genel görüşlerini bu birleşimlerde görmek mümkündür. İktidar ve muhalefet ilişkilerinin en belirgin olduğu konulardan biri Kıbrıs Meselesi olmuştur. MP adına 28. Birleşimde söz hakkı alan Osman Bölükbaşı, Kıbrıs meselesini bir “*şeref, haysiyet ve beka*” meslesi olarak tanımlamıştır. Bölükbaşı'na göre dış politikada güçlü olmanın yolu kuvvetten geçmektedir. Kuvvet ise iç işlerinde “*birlik*” olmaktan geçer. Bu sebeple “*gelecek seçimleri değil gelecek nesilleri*” düşünerek “*vatan partililer için değil partiler vatan içindir.*” İlkesini şiar edinerek politika üretmek mecburiyetindeyiz, sözlerinin ardından, daha somut konulara değinmiştir. Meclis gündeminde dışpolitika konularının sarıh bir biçimde müzakere edilmediğini buna bağlı olarak hükümetin sürekli değişen politikasının “*milli politika sayılmayacağını*” Kıbrıs konusunda “*taksim, federal devlet ya da ilhakın mı*” milli politika olduğunu sormuştur. Türk dış politikasının BM, NATO, ABD ekseninde yoğunlaştığını anlatan Bölükbaşı, Cezayir ve

³⁰⁶ Mehmet Yahya Çiçekli “Türkiye Büyük Millet Meclisi XIII. Yasama Dönemi 1965-1969 ve Dış Politika: Dış Politikanın Parlamenter Denetimi ile TBMM'nin Dış İlişkileri” **Yasama Dergisi**, Sayı 27, 2014, s. 84-85.

³⁰⁷ Sebile Yıldız Aybak, “1950-1983 Yılları Arasında Kıbrıs Sorunu ve TBMM'deki Yankıları”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2017), s. 92-93.

Tunus'un bağımsızlığına karşı Bandung Konferansında sömürgeci güçleri destekleyerek batı yanlısı bir tutum izlendiğini bu ülkelerin BM kararında Kıbrıs konusunda Türkiye'nin aleyhinde tavır aldıklarını aktarmıştır. BM'nin varlık sebebinin aksine zulüm görenin değil zulmedenlerin lehinde olduğunu savunmuştur. Hükümetin iddia ettiği şekliyle Kıbrıs'a silahlı müdahale kapısının kapanmadığını belirterek “*silahlı müdahale yapamayacağımız kanaati yıkıldığı gün*” meselenin çözüleceğini iddia etmiştir.³⁰⁸

CKMP adına konuşan İsmail Hakkı Yılanlıoğlu, Kıbrıs Meselesini Osmanlı Devleti üzerinde büyük bir Yunan Devleti kurma girişiminin uzantısı olarak değerlendirmiştir. Genel olarak konuşmasında bugüne kadar uygulanan politikaları eleştirmiştir. Türklerin adada azınlık durumuna düşürüldüğünün izlendiği, İstanbul'da Makarios'u yetiştiren patrikhanenin kontrol edilemediği, Almanların vermek istemesine rağmen 12 adanın alınmak istenmediği gibi konularda diğer hükümetleri eleştirmiştir. Türkiye'nin 1955 Londra Konferansına kadar Kıbrıs diye bir meselesinin olmadığını aktaran Yılanlıoğlu, adaya askeri müdahaleye tereddüt edildiği sürece kanlı eylemlerin son bulmayacağını savunmuştur. Adanın bütünü için ise “*ya taksim ya ölüm*” politikasının yerinde olacağını belirtmiştir.³⁰⁹

TİP adına konuşan Mehmet Ali Aybar ise meselenin özünde emperyalizm ile iş birliğinin yattığını vurgulamıştır. Kıbrıs'ın Türkiye'ye yakınlığı, Ortadoğu ve Akdeniz Bölgesine olan stratejik konumu emperyalist ülkelerin burada çıkar hesapları yapmasına neden olmaktadır. Türkiye 1950-1960 yıllarında “*emperyalist ülkelere taviz verme*” politikasını izleyerek konunun İngiltere ve ABD tarafından çözümünü beklemiştir. Fakat bu ülkeler ekonomik ve kültürel anlamda Yunanistan ile daha yakındır. BM genel kurulunda Türkiye'nin yalnız bırakılması uluslararası alanda emperyalist devletlerin yanında görünmemizden dolayıdır. Türkiye 3. dünya ülkeleri yerine emperyalist devletlerin çıkarları doğrultusunda politikalar üreterek bu ülkelerin desteğini almaktan uzak kalmıştır. Türkiye yapılan müzakerelerde Makarios öncülüğündeki Kıbrıs hükümetini değil, doğrudan Yunanistan'ı muhatap alarak görüşmeleri sürdürmelidir. Aybar'a göre Kıbrıs'da kalıcı barış ortamının tesis edilebilmesi için bütün yabancı

³⁰⁸ TBMM, **Tutanak Dergisi**, 2. Dönem, 1.Yasama Yılı, 2. Cilt, 28. Birleşim (27.12.1965), s. 21-23.

³⁰⁹ TBMM, **a.g.t.d.**, (27.12.1965), s. 26.

üslerin kapatılması gerekmektedir. Ayrıca adada yaşayan Türk halkı için en ufak bir saldırının Türkiye tarafından savaş sebebi sayılması gerekmektedir.³¹⁰

CHP adına söz hakkı alan Nihat Erim ise AP hükümetini eleştirerek küresel politika ile ilgili kendi perspektifini yansıtan bir konuşma yapmıştır. SSCB'nin hiçbir zaman Kıbrıs'a müdahale niyetinde olmadığını batılı devletlerin bizim adaya askeri müdahale yapmamız durumunda sürekli SSCB kartını oynamaları gerçekçi değildir. İngiltere'nin Kıbrıs konusunda ABD'yi daha fazla ön plana sürerek geri planda kalması ve BM Genel Kurulunda "çekimser" oy vermesinin altında samimiyezsiz ve tutarsız tavrının yattığı ortadadır. Türkiye'nin adaya müdahale etmesi için NATO korumasından çıkmayı göze alması gerekir diyen Erim, bu noktada SSCB tehdidine karşı NATO korumasından mahrum kalma ile karşılaşabiliriz, değerlendirmesini yapmıştır. Olası bir çatışma anında savaşın Türk-Yunan savaşı olarak sınırlı kalmayacağını savunarak Johnson Mektubu'nun bu anlamda öneminden söz etmiştir. ENOSİS idealinin gerçekleşebilmesi için ABD'nin Türkiye'yi razı edecek bir tavır içine girmesi gerektiğini düşünen Erim, ABD'nin Türkiye'den vazgeçmek istemediğini iddia etmiştir. BM Genel Kurulunda bağlantısızların neden Türkiye'nin aleyhinde olduğu ile ilgili hükümeti eleştiren Erim, Türkiye'nin Kıbrıs politikasının SSCB ile konuşurken federasyon, ABD ile konuşurken Taksim olduğunu bu belirsizliğin ülke diplomatiğine zarar verdiğini aktarmıştır. BM'de Türkiye aleyhine çıkan kararın AP'nin politikadaki belirsizliğini yansıttığını savunmuştur.³¹¹

YTP adına söz hakkı alan Raif Aybar, meselenin barışçıl yollarla çözülmesini savunan hükümetin yanında olduklarını belirterek, gerektiği takdirde askeri müdahalenin de yanında olduklarını belirtmiştir. TİP'in iddialarının aksine Kıbrıs'ı tamamen kaybetme noktasında olmadıklarını aktaran Aybar, Yunanistan'ın ve Rumların Türkiye'nin dostluğunu kaybetmesi ile kayıplarının daha ağır olacağını ifade etmiştir. Aybar, kapalı bir ortamda hükümetin farklı konularda fikirlerimize başvurması halinde daha net beyanatlarda bulunabileceklerini belirtmiştir.³¹²

AP adına söz hakkı alan Talat Asal, Nihat Erim'in hükümet aleyhindeki iddiaları hakkında konuşmuştur. Asal, Kıbrıs konusunda kaybedilen bir şey varsa bunun tek

³¹⁰ TBMM, a.g.t.d., (27.12.1965), s. 32-35.

³¹¹ TBMM, a.g.t.d., (27.12.1965), s. 36-39.

³¹² TBMM, a.g.t.d., (27.12.1965), s. 43-44.

sorumlusunun CHP olduğunu iddia etmiştir. Asıl; henüz beş buçuk haftalık bir hükümeti basiretsizlikle suçlayarak bütün geçmiş hataları sırtına yüklemek doğru değildir. AP ile CHP arasında hükümetin ne zamandan beri sorumlu olduğuyula ilgili tartışma mevcuttur. CHP seçim öncesindeki koalisyon hükümetini de hesaba katarak 10 aylık bir hükümet olduğu konusunda çıkışlar yapmaktadır. Genel görüşmeler kapsamında bu konu zaman zaman gündeme gelmiştir.³¹³ 1943 yılında CHP’li Recep Peker’in “*Türkiye’nin haricindeki Türkler bizim için bir hatırai tarihiyeden ibarettir.*” Sözlerini aktararak ortada bir günah varsa “*günah CHP iktidarındadır.*” demiştir.³¹⁴

CKMP adına söz alan Alparslan Türkeş, hem hükümeti hem de İsmet İnönü’yü eleştiren bir konuşma yapmıştır. Türkeş’e göre Kıbrıs birlikte yaşamak isteyen ama buna zorlanan iki halkın yaratılmış suni bir devlet içindeki çatışmalarından ibarettir. Oradaki Türk halkının istikbali doğrudan Türkiye’nin meselesidir. Çünkü megalomania Türkiye’yi denizlerden uzak tutup, büyük Rum Devleti kurmayı amaçlayan emperyalist bir politikadır. Kıbrıs bu büyük amacın sadece bir ayağıdır. Bu bağlamda bu kadar önemli bir meseleyi genel görüşmeler altında konuşmamızı isteyen hükümet çözümden çok birbirimiz ile olan meseleleri tartışmamıza neden olarak hısımlarımızı memnun etmektedir. Kıbrıs ile ilgili meseleleri liderler toplantısında ele almanın doğru olacağını aktarmıştır. İnönü’nün Kıbrıs konusunda milli bir politikaya sahip olmadıkları yönündeki demeçlerini hatırlatarak, Kıbrıs konusunun kuvvet kullanmadan çözülebileceğine inanmadığını ifade etmiştir. Gazeteciler tarafından İnönü’ye “*çizmeyi çekecek misiniz?*” diye sorulan soruya “*çizmem yok, aklım var*” şeklinde cevap vermesini eleştirmiştir. Türkeş, büyük devlet korkusu olan liderlerin önemli kararlar almada zorlanacaklarını belirterek bekle gör politikası izlemeyerek proaktif bir tutum sergilenmesi gerektiğini aktarmıştır. ABD’ye rağmen adaya çıkarma yapılması durumunda gerekli müdahaleyi yaparak ABD’nin istemesi karşısında adayı terk edebileceğimizi fakat bu noktada Yunanlıların da geri çekilmesini şart koyarak sahada daha aktif olmamız gerektiğini savunmuştur.³¹⁵

İktidar ve muhalefet arasında Kıbrıs meselesi dış politikanın belirleyici unsurlarından biri olmuştur. CHP ve TİP çözüm için federasyonu savunurken, MP,

³¹³ Çınar, **Türk Parlamento Tarihi TBMM – XIII. Dönem (1965-1969) Cilt III**, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2011, s. 839.

³¹⁴ TBMM, **a.g.t.d.**, (27.12.1965), s. 50.

³¹⁵ TBMM, **Tutanak Dergisi**, 2. Dönem, 1. Yasama Yılı, 2. Cilt, 30. Birleşim (29.12.1965), s. 159-162.

CKMP ve YTP ise taksim yönünde görüşlerini sürdürmüştür. AP iktidarı boyunca muhalefetin bu konudaki eleştirilerine maruz kalmıştır. Kıbrıs meselesi o günlerde olduğu gibi bugünde hala tam bir çözüme kavuşmuş değildir.³¹⁶



³¹⁶ Müge Vatansever, “Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 12, Özel Sayı, (2010), s. 1526-1527.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1969 GENEL SEÇİMLERİ VE İKTİDAR MUHALEFET İLİŞKİLERİ

(12 EKİM 1969 - 12 MART 1971)

4.1. GENEL SEÇİMLERİN ANALİZİ VE MUHALEFET

12 Ekim 1969 seçimlerine giden süreç Türkiye’de halkın siyaset ile iç içe olmasının etkisiyle birçok olaya sahne olmuştur. Avrupa başta olmak üzere tüm dünyayı saran “68 kuşağı” olayları Türkiye’ye de sıçramıştır. Üniversitelerde başta “masum” istekler ve reformların yerine getirilmesi amacı ile başlayan olaylar, toplumsal kargaşaya dönüşmüştür. Özellikle “sol” içinden bazı grupların CHP ya da TİP tarafından temsil edilememesi solun sokaklara inmesine neden olmuştur.³¹⁷ Sağ içinden karşıt görüşlü grupların da sokağa inmesi ile Ankara ve İstanbul’da üniversiteler özelinde başlayan olaylar hızlıca halkın politize olmasına sebep olmuştur. 6 Ocak 1969 günü Ordadoğu Teknik Üniversitesinde Amerikan Büyükelçisi Robert Commer’in otomobilinin yakılması ülkedeki ABD karşıtlığının simgesi haline gelmiştir. Bir ay sonra 16 Şubat günü ise İstanbul’da hafızalara “Kanlı Pazar” olarak geçen ve binlerce öğrencinin meydanlarda birbirine girdiği olaylarda 2 kişi hayatını kaybetmiş onlarca kişi ise yaralanmıştır. ABD’ye karşı yapılan gösterileri Amerikan 6. Filosu’nun İstanbul’a demirlemesi alevlendirmiştir. Olayların perde arkasında toplumun politika ile iç içe gelmesi yatarken, 61 Anayasasının özgürlükçü havasının da etkisinin olduğunu söylemek yanlış olmaz. 1961 Anayasası hak ve özgürlükler noktasında vatandaşa sosyal, iktisadi ve siyasi haklar ile belli ödevler vererek özgürlükleri genişletmiştir.³¹⁸

1969 yılının mayıs ayında İsmet İnönü ve Celal Bayar’ın görüşmesi, siyaset sahnesinde bomba etkisi yaratmıştır. Yarım asırlık iki hasım eski düşmanlıkları bitirmek üzere İnönü’nün evinde bir araya gelmişlerdir. Görüşmenin yapıldığı 14 Mayıs günü Mecliste eski DP’lilerin siyasi haklarının iadesi konusunda CHP ve AP aynı safta yer almıştır. Bazı AP’liler İnönü’nün eski DP’lilere siyasi haklarını vererek, seçimlerde AP oylarının bölünmesini sağlamak istediğini iddia etmişlerdir. Oy birliği ile siyasi yasakların kalkmasına yönelik yasa değişikliği kabul edildiğinde 27 Mayıs’ın sorumlusu ordu harekete geçmiştir. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç,

³¹⁷ Tarım, a.g.t., s. 78.

³¹⁸ Şükrü Karatepe, **Darbeler ve Anayasalar**, Ankara: Binbir Yayınevi, 2017, s. 209.

Cumhurbaşkanı Sunay ile görüşerek af tasarısının geri çekilmesini istediklerini zira altlarını zapt edemediğini bildirmiştir.³¹⁹ Askerler, 19 Mayıs kutlamalarında Bayar ile görüştüğü için İnönü'ye selam vermeyerek tepkilerini göstermişlerdir. Ankara'da askerler sokaklara çıkmış ve alarmlar çalmıştır. Hareketliliğin NATO tatbikatı olduğu yönünde açıklamalar gelse de Demirel mesajı almıştır. 21 Mayıs günü AP'li milletvekillerinin teklifi ile Mecliste kabul edilen af tasarısı yine AP'li vekiller tarafından reddedilerek geri çekilmiştir. Süleyman Demirel “*Siyasi hakları vermek vazifemiz de orduyu rencide etmemek vazifemiz değil mi?*” diye sorarak grubunu ikna etmeyi başarmıştır.³²⁰ Fakat AP içinde DP'lilerin affını destekleyen grup kararı tepki ile karşılayarak AP'de bir bölünmenin sinyallerini yakmışlardır. Celal Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy ve Samet Ağaoğlu'nun eşi partiden istifa etmişlerdir.³²¹

Bu ortamda yapılan 12 Ekim 1969 Genel Seçimleri ile AP kısmi bir oy kaybı yaşamış olsa da seçim sitesinde “*nisbi temsil*” usulünün uygulanmasıyla tekrar iktidar olabilmıştır. 1965 Genel seçimlerinde %71,3 olan seçime katılım oranı %64,35'de kalmıştır. 1965'de %52,87 oy alan AP, 240 milletvekili kazanırken 1969 seçimlerinde %46,55 oy oranı ile 256 milletvekili kazanmıştır. 1965'de %28,75 ile 134 milletvekili kazanan CHP, %27,37 oy alarak 142 milletvekili kazanmıştır. Seçim sisteminin etkileri beklendiği gibi büyük partilerin az oy ile daha fazla temsil hakkı kazanmasına neden olmuştur. Küçük partilerin ise 1965 seçimlerinin aksine Mecliste temsil oranları düşmüştür. 1965 yılında %2,97 oy oranı ile 14 milletvekili kazanan TİP, %2,68 oy oranı ile sadece 2 milletvekili kazanabilmiştir. Aynı şekilde 1965'de %2 oy oranı ile 9 milletvekili kazanan CKMP, yeni adı ile Milliyetçi Hareket Partisi ile girdiği 1969 seçimlerinde %3,03 oy oranı ile 1 milletvekili çıkarabilmiştir. Oyların %73,92'sini alan AP ve CHP 399 milletvekili kazanırken, oyların %26,08'ini alan küçük partiler ve bağımsızlar 51 milletvekili kazanmıştır. GP %6,58 ile 15, MP %3,22 ile 6, Birlik Partisi %2,8 ile 8, YTP %2,18 ile 1 milletvekili kazanmışlardır. 450 milletvekilinin 445'i erkek, 5 tanesi ise kadın vekillerden oluşmuştur.³²² Sosyalist bir parti olan TİP'in temsil

³¹⁹ Erdal Yılmaz, “Türk Siyasal Tarihinde Askeri Müdahalelere Bir Örnek: Demokrat Partililere Siyasal Haklarının İadesi Meselesi ve 14-21 Mayıs 1969 Buhranı”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Cilt 16, Sayı 32, (2017), s. 42-45.

³²⁰ Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 7. Kitap İsmet Paşa'nın Son Yılları 1965-1973**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993, s. 142.

³²¹ Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, s. 287.

³²² Tarım, **a.g.t.**, s. 79.

sayısının azalmasıyla, propaganda alanı sokaklara taşmıştır. Tarık Ziya Ekinci propaganda konuşmasında artan pahalılık ve işçi haklarının yeterli olmadığı yönünde ateşli bir konuşma yapmıştır.³²³ İşçi ve öğrenci eylemlerine destek olmanın yanında demokratik yollar ile hakların aranması fikri seçim sonunda zayıflamıştır. Karşıt grupların da aleyhte gösterileri ülkeyi 12 Mart sürecine hızla götürmüştür.³²⁴

4.1.1. Hükümetin Kurulması ve Muhalefet

Seçimlerin ardında Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'dan hükümeti kurma görevini alan Süleyman Demirel, II. Demirel Hükümetini parti içi muhalefeti göz ardı ederek kurmuştur. DP'lilerin affı noktasında partide çıkan ikilik Demirel'in bu hamlesi ile farklı bir boyuta taşınmıştır. Kabine içinde Saadettin Bilgiç, Faruk Sükan, Yüksel Menderes gibi isimlerin yer almaması tepkilere neden olmuştur. Esasen Saadettin Bilgiç 1969 seçimlerinde İstanbul'da AP'den ayrı bir büroda bir iş adamının kendisine tahsis ettiği otomobil ile seçim kampanyasını yürütmüştü. Faruk Sükan ise Konya'da yapılan icraatları kendisine mal ederek seçim kampanyasında Demirel'in etkisini azaltmaya çalışmıştı. Bu noktada Demirel'in onları kabinenin dışında tutması bardağı taşıran son damla olmuştur. Zira kabinede hak iddia ettiklerinden dolayı Demirel'in kararına büyük bir tepki göstermişlerdir. 11 Şubat 1970 günü üç buçuk aydır kurulan hükümetin bütçe oylaması TBMM gündemine gelmiştir. Henüz 4 Şubat günü AP içinde Saadettin Bilgiç, Dr. Faruk Sükan, Yüksel Menderes, Talat Asal, Cihat Bilgehan ve Mehmet Turgut'un istifa etmeleri yankılanırken, bütçe oylamasında Bilgiççilere yakın isimlerin kırmızı oy vereceği söylentileri yayılıyordu. Nitekim öyle de olmuştur. 41 AP'li milletvekili CHP ile beraber Demirel hükümeti bütçesine red oyu vererek hükümeti düşürmüştür.³²⁵ Aynı gün Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay hükümeti kurma görevini tekrar Süleyman Demirel'e vermiştir. III. Demirel Hükümeti 6 Mart 1970 tarihinde kurulabilmiştir. Kabinede ciddi bir değişiklik yapılmamış fakat önceki hükümeti düşüren 41 milletvekili partiden ihraç edilmiştir. Ayrılanlar "*Demokratik Parti*" adında kendi muhalefet partilerini kuracaklardır.³²⁶

³²³ BCA, (28,09,1969), 03010, 48 284 3.

³²⁴ İsmail Cem, **Tarih Açısından 12 Mart**, İstanbul: Cem Yayınları, 1993, s. 108-111.

³²⁵ Hulusi Turgut, **Demirel'in Dünyası I. Cilt**, İstanbul: ABC Ajansı Yayınları, 1992, s. 413-414.

³²⁶ Birand, Dündar, Çaplı, **12 Mart**, s. 197. 12 Mart eserinde Demokratik Parti'nin kurulduğu söylense de aslında parti 18 Aralık 1970 tarihinde kurulacaktır. Ferruh Bozbeyli liderliğindeki parti 18 Aralık 1970 – 12 Mart 1971 yılları arasında 41 milletvekili ve 8 senatör ile temsil edilmiştir.

1965 yılına oranla daha kalabalık bir parlamentoda daha fazla milletvekili ile iktidar olan AP'nin muhalefette 9 partiden oluşan rakipleri bulunmaktadır. YTP ve MHP'nin 1'er, TİP'in 2, GP'nin 15, MP'nin 6, BP'nin 8 ve CHP'nin 143 milletvekili bulunurken, 26 Ocak 1970 tarihinde kurulan Milli Nizam Partisi 3, 18 Aralık 1970 tarihinde kurulan DP ise 41 milletvekili ile muhalefet sıralarında yer almıştır. 17 Ekim 1966 tarihinde Alevi vatandaşların girişimleri ile kurulan BP, hem 1961 Anayasasının getirilerinden beslenmiş, hem de Aleviler içinde artan “hukuksuzluk” söylemlerini siyasete taşımıştır. Partinin kurucu Genel Başkanı Emekli Tuğgeneral Hasan Tahsin Berkman'dır. Berkman'ın eski bir ordu mensubu ve istihbaratçı olması partinin siyasi geçerliliğini artırırken³²⁷ partinin TİP oylarını bölmek için devlet eliyle kurulduğu söylentilerinin çıkmasına da neden olmuştur. Partinin amblemi Hz. Ali'yi temsilen bir aslan ve etrafında 12 imama ithafen 12 yıldızdan oluşmaktadır. 1967 yılında Parti Genel Yönetim Kurulu'na alınan kararla Berkman görevinden alınarak yerine Hüseyin Balan getirilmiştir. Genel Seçimlerin ardından MP'li 2 milletvekilinin BP bünyesine dahil olmasıyla TBMM'deki temsil oranı artmıştır. Yapılan II. Kongre'de Parti Genel Başkanlığına Sivas Milletvekili Mustafa Timisi seçilmiştir. 1970 yılı içinde AP ile BP arasında bir takım sorunların patlak vermesiyle BP'li bazı milletvekilleri AP tarafına geçmiştir. Mustafa Timisi döneminde AP ile ilişkilerde sorunlar yaşayan BP, bu süreçte TİP ile yakınlaşmıştır.³²⁸ MHP ise Alparslan Türkeş liderliğindeki CKMP'nin adının “*Milliyetçi Hareket Partisi*” olarak değiştirilmesiyle kurulmuştur. 8-9 Şubat 1969 tarihinde Adana'da toplanan kongre ile parti amblemi üç hilal olarak belirlenmiştir. Ayrıca parti gençlik kolları (Ülkü Ocakları) da formel bir biçim kazanmıştır.³²⁹ DP gibi seçim dışı kurulan bir diğer parti ise Necmettin Erbakan tarafından 26 Ocak 1970 yılında kurulan Milli Nizam Partisi olmuştur. MNP 20 Mayıs 1971 tarihinde kapanana kadar 3 milletvekili ile Mecliste temsil edilmiştir. Muhafazakâr ve islami bakış açısıyla CKMP ve AP gibi sağ partilerden ayrılmaktadır. MNP'nin ambleminde ise işaret parmağını kaldıran sağ el yumruğu yer almıştır.³³⁰

³²⁷ Bülent Bingöl, “*Türk Siyasal Yaşamında Birlik Partisi-Türkiye Birlik Partisi*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2008), s. 64.

³²⁸ Ali Haydar Soysüren, “*Türkiye Birlik Partisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1966-1980)*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2014), s. 303.

³²⁹ İbrahim Erdal, “MHP'nin Türk Kimliği ve Türk Milliyetçiliği Anlayışı ve Türk Dünyası'na Bakışı”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 3, (2020), s. 192-193.

³³⁰ Ensar Kıvrak, “Milli Nizam Partisi: Tarihsel ve Kuramsal Bir Değerlendirme”, **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, Cilt 6, Sayı 12, (2020), s. 137-138.

1969-1971 yılları arası muhalefet liderleri CHP’de İsmet İnönü, GP’de Turhan Feyzioğlu, MP’de Osman Bölükbaşı, YTP’de Yusuf Azizoglu, TİP’de Mehmet Ali Aybar, BP’de Hüseyin Balan ardından Mustafa Timisi, MHP’de Alparslan Türkeş, MNP’de Necmettin Erbakan, DP’de ise muhalefet lideri Ferruh Bozbeyli olmuştur. Toplam 10 partinin yer aldığı TBMM’de 9’u muhalefet 1’i iktidar sıralarında yer almıştır. TBMM tarihinde 1965 seçimlerinin ardından yapılan 1969 Genel Seçimleri ile en fazla parti bu dönemde yer almıştır. Meclis tarihinin siyasi partiler yönünden en kalabalık dönemi bu dönem olmuştur.³³¹

4.2. 12 MART’A GİDEN SÜREÇTE İKTİDAR-MUHALEFET İLİŞKİLERİ

Seçimlerin ardından muhalefet, Günaydın Gazetesi’nin Demirel ile ilgili ortaya attığı yolsuzluk iddiaları üzerinden iktidara yüklenmiştir.³³² 12 Şubat 1970’de CHP’li Selahattin Esatoğlu, Demirel’in yakınlarına haksız çıkar sağladığı gerekçesiyle Yüce Divan’a sevk edilmesini önermiştir. 4 Mart 1970’te ise Demirel’in şahsı için TBMM Araştırma Komisyonu kurulmuştur. 7 Mart 1970 günü Demirel için ortaya konan savları değiştirdiği gerekçesi ile Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu’nun 8 üyesi görevden uzaklaştırılmıştır. Demirel’e yönelik oluşturulan TBMM Araştırma Komisyonu, meselenin adli makamlarca ele alınmasının ardından Demirel’in görevine devam edip etmeyeceği iktidar ve muhalefet arasında yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Muhalefet’te ilk görüş konunun mahkeme tarafından ele alınması ile Anayasa’nın 132. Maddesi gereği Mecliste görüşülmesine gerek olmadığı yönündedir. Bir diğer görüş ise mahkemenin konuyu ele almasının Meclisin işleyişini bağlamadığı yönündedir. İktidar ise 132. Maddeyi gerekçe göstererek soruşturmanın ertelenmesini sağlayacak bir önerge vermiştir. Yoğun tartışmaların ardından 29 Nisan günü Demirel’e yönelik soruşturma ve komisyonun çalışmaları Anayasa’nın 132. Maddesi gereği ertelenmiştir. Bu karara CHP ve GP Anayasa Mahkemesi’ne başvurarak itiraz etmiştir. Mahkeme itirazı kabul ederek 18 Haziran günü yaptığı açıklamada: “*Demirel hakkındaki soruşturma hazırlığını erteliyen TBMM kararı Anayasa’ya aykırı görüldüğünden oy birliği ile iptal edilmiştir.*” bilgisini paylaşmıştır. Kararın ardından Araştırma Komisyonu faaliyetlerine tekrar başlayarak yolsuzluk iddiaları araştırılmıştır. Hem muhalefet partileri hem de AP

³³¹ Abdullah Metin, “Türkiye’nin 1960-1980 Dönemindeki Parti Sisteminin Değerlendirilmesi”, **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi**, Cilt 10, Sayı 3, (2019), s. 604.

³³² Cengiz Sunay, “27 Mayıs’tan 12 Mart’a Süleyman Demirel”, **Dicle Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 7, Sayı 12, (2017), s. 24.

içindeki muhalefet, Demirel ile ilgili bu iddiaları sürekli kullanmışlardır. Başbakan'ın istifa etmesi gerektiğini öne sürerek, makamının yetkilerini ülke menfaatlerinin dışında kullandığını belirtmişlerdir. TBMM'nin 16 Aralık 1970 tarihli oturumunda komisyonun kararı tartışılmıştır. Karara göre soruşturma açılmasına lüzum görülmediğini gösteren rapor hazırlanmıştır. Demirel ise *“komisyon raporunda her şeyden bahsedilmekte, benim nüfuzumu suistimal ettiğime dair tek söz edilmemektedir... Bunların hepsi siyasi bir tertibin ve oyunun icaplarıdır.”* diyerek kendisini savunmuştur. Komisyon raporu TBMM Genel Kurulundan 276 red 309 kabul oyu ile geçmiştir. Böylece Demirel'in Yüce Divan'a sevk edilmesine yönelik olasılık gündemden çıkmıştır. Demirel siyasi kariyeri boyunca bu yolsuzluk iddiaları ile karşı karşıya kalmaya devam etmiştir. Kardeşlerinin ve yeğenlerin devlet imkanlarından yararlandığı, vergi ödemedikleri gibi konular basında ve kamuoyunda yer bulmuştur.³³³

AP bütçe görüşmelerinde hükümetin düşürülmesinin ardından TRT'ye konuşan GP Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu, AP'yi koalisyon kurmaya davet etmiştir. AP cephesi ise bütçe oylamasına red oyu veren GP'yi *“siyasi talihsizliğin çocuğu”* olarak tanımlamıştır. Ayrıca koalisyonun siyasal bir zorlamadan ibaret olduğu defaatle vurgulanmıştır. CHP lideri İsmet İnönü ise Süleyman Demirel'e Başbakanlık verilmemesi gerektiğini, onun bu göreve getirilmemesi ile kamuoyundaki hükümeteşizlik ve yolsuzluk olaylarının yatışacağını savunmuştur. Demirel ise karşılık olarak *“buhranın başmimarı İnönü'dür.”* diyerek İnönü'nün şahsi çekişmeleri siyasi meselelerin önüne çekerek, asıl tahammülsüzlüğünü ortaya çıkardığını belirtmiştir. CHP'nin 20 yıldır girdiği seçimlerde başarılı olmadığını vurgulayarak, iddiaların asılsız olduğunu nitelendirmiştir.³³⁴

İnönü yolsuzluk meselesinin Demirel'in şahsi yetersizliğinin sonucunda ortaya çıktığını, demokrasimizin bununla meşgul olmasını her açıdan zararlı olduğunu, bunu aşmanın yolunun ise AP içinden başka bir ismin makama gelmesi, dolayısıyla parti içi bir mesele olduğunu vurgulamıştır. Bununla meselenin AP'nin kendi meselesi olduğunu belirten İnönü bir anlamda parti disiplin kuruluna mesaj göndermiştir.³³⁵

³³³ Hanife Kuru, *“Türk Siyasi Yaşamında Adalet Partisi”*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi AİTE, 1996), s. 128.

³³⁴ **Son Havadis Gazetesi**, 04.03.1970, s. 3.

³³⁵ Kemal Anadol, **12 Eylül Günleri**, İstanbul: Yalçın Yayınları 1987, s. 138.

AP'den kopuş ile kurulan ve eski Demokrat Parti'nin devamı iddiasında olan Demokratik Parti, AP içinden çıkan muhalefet olmuştur. Parti taşra burjuvasının, büyük toprak sahiplerinin ve gelenekçi toplum çevrelerinin temsilcisi konumundaydı. DP, AP için potansiyel bir rakip hüviyeti kazanma yarışı içerisine girmiştir. AP oylarına talip olan bir diğer rakip ise MNP olmuştur. Necmetin Erbakan öncülüğünde İslamcı-tutucu bir karaktere sahip olan parti, yıllardır DP ve AP tabanında yer alan muhafazakar çevrelerin oylarına göz dikmiştir. Erbakan kişisel görüşleri çerçevesinde oluşturduğu “*milli görüş*” hareketi ile Türk siyasal yaşamının önemli bir bölümünü teşkil edecek yapının temelini atmıştır. AP içinden filizlenerek doğan bu yapılar tabandan kayarak partiyi zayıflatmaya doğru götürmüştür.³³⁶

Muhalefette AP iktidarına karşı bir birleşme çabası da bu dönemde görülmüştür. GP lideri Turhan Feyzioğlu, MP ve YTP'yi içine alan tek bir parti kurma fikrini kamuoyuna açıklamıştır. GP'nin logosundaki koç, MP'nin logusundaki kartal ve YTP'nin logusundaki başak simgelerinin yer aldığı ortak bir parti logosu hazırlanmıştır. Bu üç parti birleşerek iktidara karşı daha etkili bir muhalefet söylemi örgütleyebilecek potansiyele sahipti. Üç parti 16 Ekim 1970 tarihinde ortak protokole imza atarak birleşimi onaylamışlardır. Fakat MP'nin protokole rağmen geri adım atması birleşimi sonlandırmıştır.³³⁷

Behice Boran'ın TİP Genel Başkanlığına seçilmesiyle doğuda bir Kürt toplumunun var olduğunu, bölgenin kapitalizmin eşitsiz gelişim ilkesinin aksine “*iktidarların güttükleri politikaların bir sonucu*” ile geri kaldığını belirten parti prensip maddesi kabul edilmiştir. TİP “*ırkçı-milliyetçi söven burjuva ideolojisine karşı savaş*” açtıklarını bildirmiştir. İçişleri Bakanlığınca hazırlanan TİP ve MHP'nin öğrenci olaylarına müdahil olarak halkı politize ettiklerine, kışkırttıklarına ilişkin dosya kamuoyunda geniş yer bümüştür. TİP hükümeti faşizm ile suçlayarak “*Faşizme Hayır*” kampanyaları başlatmıştır.³³⁸

4.2.1. Toplumsal Olaylar ve Siyasal Söylem

1970 yılına gelindiğinde toplumsal olaylar, reform söylemlerinin dışına çıkarak yeni bir boyut kazanmıştır. Eylemler daha çok ideolojik çekişmelerin sokaklara

³³⁶ Doğu Perinçek, *Anayasa ve Siyasal Partiler*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985, s. 56.

³³⁷ Kuru, *a.g.t.*, s. 129.

³³⁸ *Cumhuriyet Gazetesi*, 11.01.1971, s. 3.

yansıdığı anarşik bir hal almıştır.³³⁹ Eylemlerin sağında Ülkü Ocakları, solunda Dev-Genç bulunuyordu. Meclis’de artan toplumsal olaylarla sarsılmaya devam ederken üniversiteler, boykotlar, işgaller ülkede güvenlik sorununu derinleştirmiştir. CHP ve TİP’in sert çıkışları, MHP ve politik sağın karşılıklı atışmaları olayları yatıştırmaktan çok tıkanma noktasına getirmiştir. Toplumsal olaylar sadece büyük şehirler ve üniversitelerle sınırlı değildi. Kırsalda da toplumsal düzen anarşinin etkisiyle bozulmaya uğramıştır. Güneydoğuda Siirt, Mardin ve Diyarbakır’da toplu köy aramaları, askeri birliklerin silahlı eşkiyaları bulmak için başvurduğu en yaygın yol olmuştur. Askerlerin doğulu vatanlaşları dövdüğüne dair bazı haberler bu dönemde basına yansımıştır. Kamuoyunda haberlere olan tepkilerin artmasıyla, özellikle TİP bazı bildiriler dağıtarak olayları protesto etmiştir. Doğudaki halkın bu tarz baskılar ile ayrılıkçı hareketlere girişebileceği uyarısında bulunan TİP, AP hükümetini “faşizm” ile suçlamıştır.³⁴⁰

Toplumsal olayların bir tarafında ideolojik yaklaşımları ile öğrenciler yer alırken öbür tarafında işçiler yer almıştır. İşçi ve öğrenci hareketliliklerinin giderek arttığı 1970 yılı içinde sokaklarda ölüm olayları da yaşanmıştır. TİP tarafından desteklenen Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu kendisine bağlı binlerce işçinin toplu greve girmesini sağlamıştır. Demirel, bir sendikanın ülke genelinde faaliyet gösterebilmesi için o iş kolunda çalışan işçilerin üçte birini temsil edebiliyor olması koşulu ile sendikaların haklarını kapsayan bir yasa tasarısı sunmuştur. Konfederasyonlar ise bu hakların dışında tutulmuştur. Çalışma Bakanı Seyfi Öztürk “*ideolojik akımların aleti haline gelmiş sendikalarla tabela sendikaları bu kanun çıkar çıkmaz kendiliğinden infisah edecektir.*” açıklamasını yapmıştır. TİP Milletvekili ve DİSK Genel Başkanvekili Rıza Kuos “*Bu kanunla Türk-iş diktası getirilmek isteniyor. 27 Mayıs devriminin getirdiği haklar geri alınmak isteniyor. DİSK Anayasa haklarını kullanarak sonuna kadar direnecektir.*” açıklamasını TBMM kürsüsünden yapmıştır. Teklifin Meclis tarafından onaylanmasıyla DİSK, Cumhurbaşkanı’ndan yasayı onaylamaması için yardım istemiştir. Siyasi söylemin sokağa yansıdığıнын örneği olarak İstanbul’da büyük bir eylem başlamıştır. Eyleme 75 bin işçi şehrin farklı bölgelerinde toplanarak katılmıştır. Göstericileri engellemek isteyen polis ile işçiler arasında sert çatışmalar

³³⁹ Sefa Salih Aydemir, “12 Mart 1971 Askeri Muhtırasına Giden Süreçte Üniversite Olayları”, **Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi**, Cilt 3, Sayı 5, (2014), s. 46.

³⁴⁰ Kuru, **a.g.t.**, s. 125.

yaşanmıştır. Çıkan çatışmalarda bir işçi, bir polis ve bir esnaf hayatını kaybetmiş, 87 kişi ise yaralanmıştır. İstanbul'da sıkı yönetim ilan edilerek, sokağa çıkma yasağı getirilmiştir. DİSK'in yöneticileri tutuklanarak cezaevine gönderilmiştir. Takip eden günlerde Ankara'da toplanan karşıt görüşlü gruplar “*kahrolsun komünistler*” diye sloganlar atarak DİSK'e ait bürolara saldırmıştır.³⁴¹

Karadeniz Bölgesi'nde fındık ve çay alım fiyatlarının düşmesi üreticileri eylem yapmaya itmiştir. Ordu'da gösteriler çatışma, yaralanma ve bir ölüm ile sonuçlanmıştır. Türkiye'nin her yerinden benzer toplumsal şiddet haberleri basında yer almıştır. Spor müsabakalarında bile gösteriler ve çatışmalar yaşanmıştır.³⁴²

Öğrenci olaylarını bastırabilmek için Demirel Hükümeti tarafından üniversitelerde boykot, işgal ve eylemleri engelleyen kanun tasarısı Meclise sunulmuştur. Basında tasarının duyulmasıyla eylemler giderek hızlanmıştır. Çıkan olaylar üzerine ODTÜ süresiz tatil edilmiştir. ODTÜ yurtlarını boşaltmamak için direnen öğrencilere karşı polis yurtlara baskınlar düzenleyerek 307 öğrenciyi tutuklamıştır. Fen Fakültesi ise Ülkü Ocaklarına bağlı öğrenciler tarafından ele geçirilerek karargah haline getirilmiştir. Bu olayların duyulması ile üniversitelerde şiddet olayları iyice artmıştır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğrenciler tarafından ele geçirilmiştir. Ankara Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi ve ODTÜ kapatılmıştır. Üniversitelerin kapatılıp yurtların boşaltılmasıyla eylemler sokaklara taşınmıştır. Kendilerine Türk Halk Kurtuluş Ordusu diyen sol örgüt, Amerikalılara ait kuruluşlara saldırarak çeşitli kaçırma eylemleri yapmışlardır. İstanbul ve Ankara'da polisle çatışan örgüt banka soygunları yapmıştır. Her geçen gün artan bu olaylar halkın huzursuz ve tedirgin olmasına neden olmuştur. Bütün bu olayların yatıştırılması için AP hükümeti, siyasi, sosyal olayları yatıştırma yasalarını gündeme getirmiştir. Cumhurbaşkanı Sunay'da muhalefet liderleri ile görüşerek yasaların çıkması için hükümete destek olunmasını istemiştir. Fakat muhalefete göre AP hükümeti “*faşist*” bir dikta rejimi kurmak istemektedir. Bu noktada Sunay'ı da taraf olmakla suçlamaktadırlar.³⁴³

³⁴¹ Aslıhan Keskin, “Öğrenci Olaylarına Genel Bir Bakış (1968-1980)”, **Atatürk Dergisi**, Cilt 8, Sayı 2, (2019), s. 247.

³⁴² **Hürriyet Gazetesi**, 09.05.1970, s. 1. Adana Mensucat - Siirt Spor arasında yapılan futbol maçının sonucunda meydana gelen olaylarda 2 kişi hayatını kaybetmiş, 50 kişi ise yaralanmıştır.

³⁴³ Aydemir, **a.g.m.**, s. 48-49.

4.2.2. Ordu İçindeki Durum

Toplumsal kargaşanın giderek şiddetlenmesinin ardından kamuoyunda “darbe” söylentileri giderek artmıştır. Esasen ordu içinde AP’ye karşı müdahaleye niyetlenen gerek MBK üyeleri gerekse komuta kademesinden üst düzey isimler bulunmaktaydı. Henüz 1965 yılında cunta faaliyetlerine başlamış olan eski MBK üyesi Emekli Korgeneral Cemal Madanoğlu, ordu içindeki müdahalelerin lideri konumunda yer almıştır. Madanoğlu ile birlikte Osman Köksal, Necdet Düzençioğlu ve Hıfzı Kaçar gibi MBK üyeleri de yer almıştır. Bu isimler ordudan emekli olmalarına rağmen temas kurabildikleri Albay rütbesindeki ordu mensupları ile cunta faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Kurmay Albay Adnan Arabacıoğlu, Kurmay Albay Fahrettin Tezel, Kurmay Albay İbrahim Artuç ve Kurmay Albay Orhan Seyfi Güven gibi isimler cunta içinde önemli faaliyetler üstlenen isimler olmuşlardır. Özellikle harp akademilerinde artan toplumsal sıkıntının yeni bir darbe ile giderilebileceğine inanan birçok genç subay Madanoğlu cuntasıyla birlikte hareket ederek ordu içinde daha güçlü ve etkin olmayı hedeflemişlerdir. Emekli komutanların yanında daha isabetli kararlar alabildiklerini düşünen genç subay ve subay adayları bir anlamda düşüncelerine sağlam dayanaklar bulmuş oluyorlardı. Ayrıca ülkede aydınlar arasında giderek popüler olan sosyalist düşünceler bu cunta yapılanması içinde geçerlilik bulmuştur. Sivil sol aydınlar Madanoğlu ile görüşerek ihtilalin sol tabanlı yapılması hususunda destek vermişlerdir. Madanoğlu yaptığı açıklamalarla sosyalizmi destekleyen bir tavır içine girmiştir. Bunun yanında Hıfzı Kaçar ve Necdet Düvenoğlu aracılığıyla Yön-Devrim Dergisi yazar kadroları ile ihtilalin fikri temellerinin atılması için birlikte çalışmışlardır.³⁴⁴

1966 yılında Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay’ın Cumhurbaşkanı olmasıyla ordunun başına Cemal Tural geçmiştir. Tural göreve geldiği 15 Mart 1966 tarihinden, ayrıldığı 11 Mart 1969 yılına kadar siyasetin içinde olmayı seven bir Genelkurmay Başkanı olmuştur. 1967 yılında Madanoğlu cuntasından haberdar olan Tural, hem AP hükümetini uyarmış hem de ordu içinde komünizm aleyhtarı faaliyetlerde bulunmuştur. Tural’ın Antikomünizm tutumu Demirel tarafından kabul görmüştür. Bu tutum TİP başta olmak üzere Madanoğlu cuntasında ve sol aydınları oldukça rahatsız etmiştir. Cemal Tural’ın Genelkurmay Başkanlığı görevinden alınmasının ardından, yerine 17

³⁴⁴ Birsen Sarı, “1960-1971 Arası Adalet Partisi Askeri Yönetim Arasındaki İlişki”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, SBE, 2019), s. 160.

Mart 1969 tarihinde Kara Kuvvetleri Komutanı Memduh Tağmaç atanmıştır.³⁴⁵ Genel Kurmay İkinci Başkanlığına Faruk Gürler, Kara Kuvvetleri Komutanlığına ise Fikret Esen getirilmiştir. Yüksek Askeri Şura Üyesi Orgeneral Muhsin Batur ise Hava Kuvvetleri Komutanlığına getirilmiştir. Ordu'nun siyasete aktif katılımının göstergesi olarak 27 Mayıs İhtilali'nin ardından kurulan Milli Güvenlik Kurulu ordu ile AP arasındaki güç dengelerinin saptandığı yer olmuştur.³⁴⁶

Ordunun hükümete ilk “darbe” sinyali de MGK toplantılarından birinde verilmiştir. Milli İstihbarat Teşkilatı, Orgeneral Muhsin Batur'un etrafındakiler ile beraber darbe hazırlığı içinde olduğu haberini 25 Ocak 1970 tarihli MGK toplantısında Süleyman Demirel'e bildirmiştir. Demirel, Muhsin Batur öncülüğündeki bu hareketi kınayarak MGK toplantılarında gerilim dolu anlar yaşanmasına neden olmuştur. Muhsin Batur, 24 Kasım 1970 tarihinde Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a muhtıra niyetindeki mektubunu sunmuştur. Mektupta memleketin içine düştüğü durumdan ordunun derin endişe duyduğu, gerekli reformların yapılıp memleketin refaha kavuşmasının mümkün olamaması halinde darbe yapılacağı imaları yer almıştır. 1971 yılına girildiğinde cuntanın bir ayağı Kara Kuvvetleri Komutanlığına yeni atanan Faruk Gürler iken diğer ayağı Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur olmuştur. Deniz Kuvvetleri Komutanı Celal Eyicioğlu da bu oluşumu desteklemiştir.³⁴⁷

4.2.2.1. 12 Mart Muhtırası: AP İktidarının Sonu

Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, ordu içindeki hareketliliğin mimarlarının kimler olduğunun farkındadır. Kara Kuvvetleri ve Hava Kuvvetleri Komutanları Faruk Gürler ile Muhsin Batur, Tağmaç'ı müdahaleye ikna etmek için uğraşmışlardır. Tağmaç ordu içinde siyasete karışmama politikasını takip ederek, cuntacı olduklarını tespit ettiği 35 Kurmay Albay'ı farklı görevlere vermiştir. Darbe tarihini 9 Mart olarak planlayan Batur ve Gürler kendi aralarında bir anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Gürlerin emrinde çalışan Kara Kuvvetleri Planlama Daire Başkanı Tuğgeneral Celil Gürkan, Batur ile gizli görüşmeler yapmıştır. Gürkan, 9 Mart'ta yapılacak darbeden sonra bakanlar kurulu listesini, hareketin karargahını ve

³⁴⁵ BCA, (08,03,1969), 03018 231 17 1.

³⁴⁶ Abdullah Torun, “Türkiye’de Ulusal Güvenliğin Yasal ve Kurumsal Mekanizması: Milli Güvenlik Kurulu”, *İnönü University International Journal of Social Science*, Cilt 6, Sayı 2, (2017), s. 45.

³⁴⁷ Hüseyin Demirel, *12 Mart'ın iç yüzü Nasıl Geldi Nasıl Geçti?*, İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1997, s. 114-116.

müdahalenin parolasını hazırlayan kişilerden biriydi. Fakat bu planlar üzerinde Gürler'den habersiz Batur ile beraber değişiklikler yapılması ve bunun Gürler tarafından öğrenilmesi müdahalenin gecikmesine neden olmuştur. Gürkan, Batur'un bazı bakanlıklara aşırı solcu isimleri yazmaları Gürler'i endişelendirmiştir. 9 Mart darbesi için yapılan Gürler-Batur ittifakı yerini Batur-Gürkan ittifakına bırakmıştır. Yine de Kara Kuvvetleri Komutanı'nın darbenin lideri olması komuta kademesi açısından son derece önemliydi. Batur darbenin ardından Gürler'i saf dışı bırakarak Genelkurmay Başkanı olmayı planlamıştır. Türk ordu geleneğinde Kara Kuvvetleri Komutanı'nın Genelkurmay Başkanı olduğu gerçeği bazı batılı ülkeler örnek gösterilerek, Batur tarafından değiştirilmek istenmiştir.³⁴⁸

9 Mart günü Gürler'in düğmeye basarak darbeyi başlatması beklenmiş, fakat Gürler, Batur-Gürkan ittifakından dolayı müdahaleyi ertelediğini duyurmuştur. 10 Mart'ta ise Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, Hava Kuvvetlerindeki hareketliliği görerek, Genişletilmiş Komuta Konseyi toplantısını düzenlemiştir. 200 kadar generalin katıldığı toplantıda darbe söylentileri tartışılmıştır. Toplantıda müdahaleden yana taraf olan planlayıcı Celil Gürkan ile birlikte 5 general ve 10 albay “*disiplinsizlik*” suçu ile emekliliğe sevk edilmiştir. Batur ve Gürler'in Tağmaç'a: “*Alt kademeyi tutamıyoruz. Mutlaka bir müdahale gerekir*” şeklindeki söylemleri sonuç vermiştir. 12 Mart günü Genelkurmay Başkanlığına davet edilen Kara, Hava ve Deniz Kuvvetleri Komutanları Tağmaç'ın imzaladığı bildiri ile Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ve Başbakan Süleyman Demirel'e muhtıra vermiştir.³⁴⁹ 12 Mart Muhtırası, reformları gerçekleştirebilecek partiler üstü güçlü bir iktidar kurulmasını, aksi durumda darbe yapılacağını komuta kademesinin imzaları ile bildirmekteydi. Elbette kurulacak hükümetin Süleyman Demirel'den bağımsız olması da istenmiştir. Muhtıranın TBMM ve Cumhuriyet Senatosu'nda okunmasının ardından Başbakan istifa etmiştir. AP Hükümeti ortak bir bildiri yayınlarak muhtırayı kınamıştır. 12 Mart Muhtırası önceden planlanan bir müdahale olmamıştır. Esasen planlanan, müdahalenin 9 Mart günü kanlı bir darbe ile yapılmasıdır. Genelkurmay Başkanı Tağmaç, bunun önüne geçerek “*en azından muhtıra verelim*” söylemlerine razı olmuştur.³⁵⁰

³⁴⁸ Cüneyt Arcayürek, **Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965-1971**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1985, s. 189.

³⁴⁹ Sarı, **a.g.t.**, s. 169.

³⁵⁰ Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, s. 176.

SONUÇ

Türkiye’de siyasi tartışmalar halkın siyasete dahil olmasının etkisiyle kamuoyunda yankılanan bir halde yayılmıştır. Özellikle 27 Mayıs 1960 tarihinden sonra anayasal haklarla verilen ifade özgürlüğü, halkın daha fazla siyasi olaylara müdahale etmesinin önünü açmıştır. Aynı zamanda siyasi ideolojilerin çeşitlenmesi de 1961 Anayasası’nın getirileri ile mümkün olmuştur. Siyasi çeşitlilik halktan da belli oranda destek alarak, ülke sorunlarını tartışmıştır. Fakat Türk demokrasi geleneğinde aktif bir muhalefet anlayışının tam manası ile oluşmaması bir takım politik sorunların oluşmasına neden olmuştur. Bu sebeple 1960’lı yıllar Türk Siyasi Tarihi içinde “karmaşık” bir dönem olarak ifade edilir. Bu karmaşanın daha iyi anlaşılmasını sağlamak için 1965-1971 yılları arasında tek başına iktidar olan Adalet Partisi döneminde iktidar-muhalefet ilişkilerine daha yakından bakmak oldukça önemlidir. Siyasi partilerin ideolojik görüşleri çerçevesinde oluşturdukları politik yaklaşımlar 12 Mart 1971 sürecine doğru gidilirken başat bir rol oynamıştır. Bazı siyasi partiler, sokak eylemlerini yönlendirmede etkin olmuşlardır. Kitlesele öğrenci ve işçi eylemleri ülkede hızla artan güvenlik sorununu derinleştirmiştir. Bu durumda “darbe” söylentileri 1970 yılının başlarından itibaren hem ordu hem de kamuoyu tarafından ciddi şekilde dillendirilmiştir. Bu atmosfer içinde iktidar ve muhalefetin daha temkinli adımlar atması beklenirken, muhalefet olayları kışkırtan taraf olmuştur. Süleyman Demirel son iki seçimde aldığı zaferlerle halkın desteğini görmüş ve bu karmaşık ortamdan politikanın gücüyle çıkacağını hesaplamıştır. Türkiye’nin o dönem soğuk savaşın etkileriyle dünya siyasetinde bulunduğu konum etkin bir ülke olmaktan çok uzaktadır.

1965-1971 yılları arası iktidar-muhalefet ilişkilerini siyasi, askeri, sosyal, eğitim, ekonomi ve dış politika konuları üzerinden sınıflandırarak incelemek olaylara çok yönlü bakabilmeye fırsat vermiştir. Siyasi olayların en önemlisi 27 Mayıs’ın ardından tutuklanan eski DP’lilerin affı konusu olmuştur. Bu konu 1965-1971 yılları boyunca her sene gündemde olan nadir konulardan biri olmuştur. AP içinde Saadettin Bilgiç, Ferruh Bozbeyli, Yüksel Menderes gibi isimler affın gelmesi konusunda kendi partileri içinde faaliyet göstermişlerdir. Süleyman Demirel bu konunun ordu için ne kadar hassas olduğunun farkında olan biri olarak acele edilmemesi gerektiğini savunarak kendi partilerine karşı direnmiştir. Fakat meselenin Meclis gündemine gelmesi muhalefetin af konusunda çeşitli görüşlerinin olduğunu göstermiştir. CHP, 1969 yılına kadar af

konusuna sıcak bakmamıştır. Seçimler yaklaşırken İsmet İnönü'nün Celal Bayar ile görüşmesi, Mecliste af konusunda AP'ye destek vermesi, iktidar tarafından seçimde AP oylarını bölebilecek bir propaganda olarak görülmüştür. Affin Talat Aydemir cuntalarında yer alan tutuklular içinde genişletilmesi muhalefette yer alan MP ve TİP tarafından dillendirilmiştir. Benzer çıkarımı YTP'de yapmış olmasına rağmen af konusunda iktidara destek vermiştir.

Siyasi olaylar, cumhurbaşkanlığı seçimi, seçim kanununun değiştirilmesi, siyasi partiler kanununda yapılacak değişiklikler gibi meseleler ışığında incelendiğinde, iktidar ve muhalefetin konuları aşırı içselleştirdiği görülmektedir. Siyasi partilerin ülke gündeminde yer alan meseleleri görüşmesi gayet tabii bir süreçtir. Fakat “aşırılık” karşılıklı suçlamalar, yer yer kavgalar, parti gençlik kollarının sokak eylemleri gibi olaylar ülkede siyasi geçimsizliğin somut gerçekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Elbette 1961 Anayasası'nın getirilmesi burada bir koşul olarak değerlendirilebilir. Ama dünya genelinde daha özgürlükçü yasalara sahip ülkelerde Türkiye'nin 1960'lı yıllarındaki gibi bir “aşırılık” söz konusu değildir.

İktidar ve muhalefet arasında askeri meseleler fazla itibar görmemiştir. Bu ülkede askeri bir sorun olmadığı için değil, sivil idarenin ordudan çekinmesinin bir sonucu olarak böyledir. Henüz birkaç yıl önce ülkenin başbakanı ve bazı bakanları kamuoyu önünde idam edilmişken, ne iktidar askeri bir mevzuyu gündeme getirebilmiştir, ne de muhalefet cesur yorumlar yapabilmıştır. TİP'in dönem içinde ordu ile ilgili yakıştırmaları olsa da diğer muhalefet üyeleri nezdinde bu söz konusu değildir.

Eğitime ilişkin konularda ise iktidar ile muhalefet arasında birçok görüş farklılığı vardır. Her partinin tüzüğü ve seçim beyannamelerinde eğitim politikalarına ilişkin bolca görüş yer alır. Bunlar arasında bariz bir fark göze çarpmasa da eğitim ile alakalı mevzular Meclis gündemine geldiğinde farklılıklar açığa çıkmıştır. Özellikle Hacettepe Üniversitesi kuruluş yasasının Mecliste tartışılmasıyla yükseköğretime ilişkin yorumlar yapılmıştır. TİP üniversitelerin vaadedildiği oranda özgür olmadığı gerekçesi ile yasaya red oyu vermiştir. Farklı meseleler üzerinde uzlaşan diğer bütün partiler yasanın çıkmasını sağlamıştır.

İktidar ve muhalefet arasında görüşülen sosyal meselelerde ilişkiler çok çeşitlilik göstermektedir. 19 Ağustos 1966 Varto Depremi, 14 Şubat 1969 “sol” yayınlara yönelik

düzenlemelerin görüşülmesi, gecekondü meselesi, arsa ofisi meselesi gibi birçok olayda iktidar ve muhalefet karşı karşıya gelmiştir. Varto depreminden dolayı bazı TİP Milletvekilleri bölge halkını iktidara karşı örgütleyerek siyasi krizlere sebep olmuştur. Mecliste CHP Genel Başkanı İsmet İnönü de konu ile ilgili açıklama yaparak, deprem konusunda iktidara destek vereceklerini açıklamıştır. Gecekondü meselesi ve sol yayınlara yönelik düzenlemelere ilişkin TİP aşırı muhalefet sergilemiştir. Bu durum sokaklara da yansımıştır.

Ekonomiye ilişkin meselelerde muhalefetin yine sert eleştirileri olmuştur. Demirel'in sanayi hamlesi 1969 yılından itibaren başarısız olunca sert eleştiriler Demirel'e yönelik yolsuzluk iddialarını da beraberinde getirmiştir. Haliyle bu mesele CHP başta olmak üzere bütün muhalefet partileri tarafından kullanılmıştır. Muhalefet ile iktidarın dönem içinde benzer düşündükleri meselelerin başında dış politika konuları gelmektedir. Özellikle Kıbrıs Meselesi ile ilgili her gün yeni bir gelişme yaşanmıştır. CKMP Genel Başkanı Alparslan Türkeş, 1965 yılında Mecliste yaptığı konuşmasında adaya askeri müdahalenin zaruri olduğunu vurgulamıştır. TİP bu konuda ABD ile değil, SSCB ile işbirliği yapılmasını önermiş, YTP ise ada da çözümün diplomatik yollar ile gelebileceğini belirtmiştir. Kıbrıs konusunda 1967 yılında alınan müdahale kararında Mecliste yapılan bu tartışmalar etkili olmuştur. Müdahaleden vazgeçilmesi ise dış politika kararlarının uygulanabilirliğini sorgulamaya açmıştır. Türkiye ne kadar kararlı? sorusu o dönem çokça sorulmuş ve test edilmiştir.

12 Mart muhtırasına doğru gidilirken, 12 Ekim 1969 seçimleri sonrası dönem oldukça önemlidir. Ekonominin iplerinin iyice elden kaçtığı bu dönemde sokak olayları, sol siyasetin Meclisteki temsil oranının düşmesi sonucu üniversitelerde eylemlerin ve oluşumların artması gibi birçok gelişme yaşanmıştır. Bu durumda iktidar-muhalefet ilişkilerine baktığımızda "aşırı" sert söylemler dikkat çekmektedir. Özellikle 1970 yılının başlarında ordunun darbe yapacağı söylentileri ülkeye yayılmış, bunu isteyen bazı çevrelerde hem siyaset dilini sivrilterek hem de sokakları karıştırarak muhtıraya davetiye çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

- Adalet Partisi, **Millet Hizmetinde Adalet Partisi 1965-1971**, Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları, Ankara: Ak Yıldız Matbaası, 1972.
- Adalet Partisi, **Program (Prensip Maddeleri)**, Ankara: Ege Matbaası, 1961.
- Adalet Partisi, **Program (Prensip Maddeleri)**, Ankara: Orijinal Matbaası, 1961.
- Adalet Partisi, **Tüzük (Ana Nizamname)**, İstanbul: Türkiye Basımevi, 1961.
- Adalet Partisi, **Tüzük ve Program (Prensip Maddeleri)**, Ankara: Doğu Matbaacılık ve Ticaret Limited Şirketi Matbaası, 1964.
- Ağaoğlu, Ahmet, **Serbest Fırka Hatıraları**, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Ahmad, Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, **Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971**, 1. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınları, 1976.
- Ahmad, Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980**, 5. Baskı, İstanbul: Hil Yayınları, 2015.
- Ahmad, Feroz, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, 16. Baskı, Ankara: Kaynak Yayınları, 2017.
- Akandere, Osman, “1946 Genel Seçimleri ve Sonuçları Üzerinde İktidar ve Muhalefet Partileri Arasında Yapılan Tartışmalar”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt 26, Sayı 76, 2010.
- Akşam Gazetesi**, 24 Ağustos 1966.
- Akşin, Sina ve Cemil Koçak vd., **Yakınçağ Türkiye Tarihi 1908-1960**, İstanbul: Milliyet Kitaplığı, 2000.
- Albayrak, Mustafa, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti 1946-1960**, 1.Baskı, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2004.
- Anadol, Kemal, **12 Eylül Günleri**, İstanbul: Yalçın Yayınları 1987.
- Arcayürek, Cüneyt, **Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965-1971**, 1. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1985.
- Arcayürek, Cüneyt, **Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar 1960-1965**, 1. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1984.

- Arslan, Ali, “1950’den 12 Eylül 1980 Müdahalesine, Genel Seçim Sonuçları Temelinde Türkiye’nin Sisyasi Yapısı”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1, 2007.
- Arslan, Murat, **Süleyman Demirel**, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Aslan, Seyfettin ve Tahir Dünder, “Cumhuriyet Döneminde İstiklal Mahkemeleri”, **Mukaddime Dergisi**, Cilt 5, Sayı 1, 2015.
- Atayakul, Fatma Alev, “Türkiye’de Demokrat Parti Döneminde Genel Seçimler (1950-1954-1957)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, 2007.
- Avşar, B. Zahir ve Elif Emre Kaya, “Çok partili Hayata Geçiş Sonrasında İlk Muhalefet Partisi”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 13, Sayı 2, 2012.
- Ayata, Ayşe Güneş, **CHP Örgüt ve İdeoloji**, 2. Baskı, İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2010.
- Aybak, Sebile Yıldız, “1950-1983 Yılları Arasında Kıbrıs Sorunu ve TBMM’deki Yankıları”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi SBE, 2017.
- Aydemir, Sefa Salih, “12 Mart 1971 Askeri Muhtırasına Giden Süreçte Üniversite Olayları”, **Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi**, Cilt 3, Sayı 5, 2014.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **Menderes’in Dramı**, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1993.
- Aydın, Ayhan, “Cumhuriyet Döneminde Serbest Cumhuriyet Fırkası Deneyimi Ortaya Çıkış Sebepleri, Kurucuları, Nizamnamesi, Kapanması ve Basınla İlişkileri”, **Marmara İletişim Dergisi**, Sayı 8, 1994.
- Bağcı, Hüseyin, **Türk Dış Politikalarında 1950’li Yıllar**, 5. Baskı, Ankara: Orion Kitabevi, 2019.
- Bakan, Selahattin ve Özdemir, Hakan “Türkiye’de 1946-1960 Dönemi İktidar Muhalefet İlişkileri Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Demokrat Partiye Karşı”, **Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 14, Sayı 1, 2013.

- Baytal, Yaşar, “Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları (1950-1957)”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt 10, Sayı 40, 2007.
- BCA (04.08. 1965), 03001, 46 277 3.
- BCA (05.09.1966), 301812, 198 62 15.
- BCA (08.03.1969), 03018, 231 17 1, 111 - 3.
- BCA (10.10.1966), 03010, 16 87 16.
- BCA (1966), 03001, 47 279 5.
- BCA (1968), 03001, 49 292 1.
- BCA (28.09.1969), 03010, 48 284 3.
- Bektaş, Arsev, **Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi CHP ve AP (1961-1980)**, 1. Baskı, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1993.
- Bilgiç, Saadettin, **Hatıralar**, 2. Baskı, Ankara: Boğaziçi Yayınları, 2002.
- Bingöl, Bülent, “Türk Siyasal Yaşamında Birlik Partisi-Türkiye Birlik Partisi”, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2008.
- Birand, Mehmet Ali, Can Dünder ve Bülent Çaplı, **Belgesel Kitaplar 12 Mart**, 1. Baskı, İstanbul: Can Yayınları, 2016.
- Birand, Mehmet Ali, Can Dünder ve Bülent Çaplı, **Demirkırat Belgesel Kitaplar**, 1. Baskı, İstanbul: Can Yayınları, 2016.
- Bozkır, Gürcan, “Türk Siyasal Hayatında Cumhuriyetçi Güven Partisi”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 6, Sayı 15, 2007.
- Bozkır, Gürcan, “Türk Siyasal Hayatında Güven Partisi-Milli Güven Partisi-Cumhuriyetçi Güven Partisi (1967-1980)”, **(Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Dokuz Eylül Üniversitesi AİİTE, 1996.
- Bulut, Sedef, “Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu”, **Akademik Bakış Dergisi**, Cilt 2, Sayı 4, 2009.
- Burdeau, Georges, **Demokrasi Sentetik Deneme**, Ankara: Ajans Türk Matbaası, 1964.

- Cebesoy, General Ali Fuat, **Siyasi Hatıralar II. Kısım**, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1960.
- Cem, İsmail, **Tarih Açısından 12 Mart**, İstanbul: Cem Yayınları, 1993.
- Cem, İsmail, **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 10. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Cop, Burak, **Türkiye’de Seçim Sistemleri**, 1. Baskı, İstanbul: Tekin Yayınevi, 2018.
- Coşar, Nevin, “Demokrat Parti Dönemi Maliye Politikası”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 60, Sayı 01, 2005.
- CS Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 5. Yasama Yılı, 32. Cilt, 40. Birleşim.
- Cumhuriyet Gazetesi**, 1 Kasım 1961.
- Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Eylül 1930.
- Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Kasım 1961.
- Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Ocak 1971.
- Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Şubat 1969.
- Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Ağustos 1966.
- Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Ekim 1961.
- Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Kasım 1961.
- Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Şubat 1966.
- Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Kasım 1961.
- Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Kasım 1961.
- Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Eylül 1930.
- Cumhuriyet Halk Partisi, **1965 Milletvekilleri Genel Seçimleri Seçim Bildirgesi**, Ankara: Rüzgârlı Matbaa, 1965.
- Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi, **1965 Seçim Bildirisi**, Ankara: TBMM Kütüphanesi, 1965.

- Çakır, Göze, “Türkiye’de Birey, İdeoloji ve Parti İlişkisinde Sosyalist Gelenek: Türkiye İşçi Partisi Örneği”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Selçuklu Üniversitesi SBE, 2011.
- Çavuşoğlu, Hüseyin, “Merkez Sağda 27 Mayıs ve 12 Eylül Sonrası Partileşme”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 12, Sayı 22, 2009.
- Çavuşoğlu, Hüseyin, “Türk Siyasi Hayatında Merkez Sağ Çizgisinin Tarihi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 19, Sayı 2, 2009.
- Çaylak, Adem, “Türk Siyasi Hayatında Osman Bölükbaşı”, (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**), Ankara Üniversitesi SBE, 2004.
- Çınar, Menderes, **Türk Parlamento Tarihi TBMM – XIII. Dönem (1965-1969) I. Cilt**, 1. Baskı, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2011.
- Çınar, Menderes, **Türk Parlamento Tarihi TBMM – XIII. Dönem (1965-1969) II. Cilt**, 1. Baskı, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2011.
- Çınar, Menderes, **Türk Parlamento Tarihi TBMM – XIII. Dönem (1965-1969) III. Cilt**, 1. Baskı, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2011.
- Çiçekli, Mehmet Yahya, “Türkiye Büyük Millet Meclisi XIII. Yasama Dönemi 1965-1969 ve Dış Politika: Dış Politikanın Parlamenter Denetimi ile TBMM’nin Dış İlişkileri” **Yasama Dergisi**, Sayı 27, 2014.
- Dağcı, Gül Tuğba Taşpınar, “Ekrem Alican’ın Siyasi Hayatı”, (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**), İstanbul Üniversitesi AİİTE, 2003.
- Demirağ, Nuri, **31 Mayıs 1953’te Nuri Demirağ MKP Kongresindeki Beyanatı**, İstanbul: Şaka Matbaası, 1953.
- Demirel, Hüseyin, **12 Mart’ın iç yüzü Nasıl Geldi Nasıl Geçti?**, 2. Baskı, İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1997.
- Demirel, Tanel, **Adalet Partisi İdeoloji ve Politika**, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Demirtaş, Seher, “Kuruluş Aşamasında Adalet Partisi’nin Fikri Yapısı (1961-1964)”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), İstanbul Üniversitesi SBE, 2000.

- Duman, Selçuk, **Türkiye Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanları ve Siyasi Hayattaki Yerleri**, 2. Baskı, Ankara: Berikan Yayınları, 2010.
- Dündar, Tahir, “Muhalefetin Bastırılması Açısından İstiklal Mahkemeleri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi SBE, 2014.
- Emrence, Cem, **99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası**, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Ensar Kıvrak, “Milli Nizam Partisi: Tarihsel ve Kuramsal Bir Değerlendirme”, **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, Cilt 6, Sayı 12, 2020.
- Erdal, İbrahim, “MHP’nin Türk Kimliği ve Türk Milliyetçiliği Anlayışı ve Türk Dünyası’na Bakışı”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 3, 2020.
- Erdemir, Sabahat, **Muhalefette İsmet İnönü 1956-1959**, İstanbul: M. Sıralar Matbaası, 1959.
- Eroğlu, Cem, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Ankara: İmge Yayınları, 2003.
- Ertan Yıldız, “XIII. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi (1965-1969)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi AİTE, 2006.
- Ertem, Barış, “Siyasal Bir Muhalefet Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası”, **ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 2010.
- Ertem, Barış, “Türkiye-ABD İlişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı”, **Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 12, Sayı 21, 2009.
- Ezer, Feyzullah, “Müttefik Devletlerin Türkiye’yi II. Dünya Savaşına Dahil Etme Girişimleri ve İnönü Churchill Görüşmesi”, **Belgi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 20, 2020.
- Fedayi, Cemal, “Adalet Partisi’nin Birinci Dönemi 1961-1971”, **Muhafazakar Düşünce Dergisi**, Cilt 16, Sayı 57, 2019.
- Fenik, Mümtaz Faik, “Askerlikte Büyük İnkılâp” **Zafer Gazetesi**, 21 Haziran, 1950.
- Goloğlu, Mahmut, **Devrimler ve Tepkileri 1924-1930**, 1. Baskı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

- Güder, Suat, “10. Genelkurmay Başkanı Rüştü Erdelhun’un Hayatı ve Genelkurmay Başkanlığı Döneminde Demokrat Parti-Ordu İlişkileri”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Turgut Özal Üniversitesi SBE, 2014.
- Gülrenk, Mehmet Sebatullah, “Adalet Partisi İktidarında (1965-1971) Türk Dış Politikasındaki Değişim: Ortadoğu Örneği”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), İstanbul Medeniyet Üniversitesi LEE, 2019.
- Günel, Erdoğan, **Türkiye’de Demokrasinin Yüz Yıllık Serüveni**, İstanbul: Karakutu Yayınları, 2009.
- Güneş, İhsan, “Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nden Halk Fırkası’na Geçiş”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt 19, Sayı 56, 2003.
- Güneş, İhsan, **Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, 1. Baskı, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997.
- Gürkan, Nilgün, “II. Dünya Savaşı Sonrası Uluslararası Dengeler ve Türk Basınının Yaklaşımı”, **Kurgu Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Uluslararası Hakemli İletişim Dergisi**, Cilt 13, Sayı 13, 1995.
- Güven Partisi, **Güven Partisi Programı**, Ankara: Ajans Türk Matbaası, 1967.
- Güzel, Süleyman Çağrı, “Süleyman Demirel’in Askeri ve Sivil Bürokrasi ile İlişkileri”, **Şarkiyat**, Cilt 9, Sayı 2, 2017.
- Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi**, 11 Kanun-i Evvel, 1340 (Aralık 1924).
- Hale, William, **Türkiye’de Ordu ve Siyaset**, Ahmet Fethi (çev.), İstanbul: Hil Yayınları, 1996.
- Hür, Ayşe, “Parola Halaskar İşaret Fedailerini Hedef Darbe”, **Radikal Gazetesi**, 23 Eylül 2012.
- Hürriyet Gazetesi, 09 Mayıs 1970.
- İlgen, Ferhat, “Türk Siyasal Hayatında Çok Partili Hayata Geçiş Süreci: İç ve Dış Siyasette Yaşanan Gelişmelerin Genel Değerlendirmesi”, **History Studies Dergisi**, Cilt 1, Sayı 3, 2020.
- İnönü, İsmet, **Defterler: 1919-1973 Cilt 1**, Ahmet Demirel (Hzl), Ankara: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

- İnönü, İsmet, **Hatıralar: İkinci Kitap**, Ankara: Bilgi Yayınları, 1987.
- İpekçi, Abdi ve Ömer Sami Coşar, **İhtilalin İcyüzü**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010.
- Kandemir, Feridun, **İzmir Suikast inin İcyüzü Cilt 2**, İstanbul: Ekicigil Tarih Yayınları, 1955.
- Kaplan, İsmail, **Türkiye’de Milli Eğitim İdeolojisi**, 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Karatepe, Şükrü, **Darbeler ve Anayasalar**, 5. Baskı, Ankara: Binbir Yayınevi, 2017.
- Karatepe, Şükrü, **Tek Parti Dönemi**, 1. Baskı, İstanbul: İz Yayınları, 2001.
- Karpat, Kemal H., **Türk Demokrasi Tarihi**, 8. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Kaştan, Yüksel, “Osmanlı Devleti’inden Türkiye Cumhuriyeti’ne Siyasal Partileşme Süreci”, **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, Cilt 3, Sayı 5, 2017.
- Kaya, Halit, “Adalet Partisi ve Ragıp Gümüşpala (1961-1965)”, (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**), Ankara Üniversitesi TİTE, 2014.
- Kaynar, Mete Kaan, **Türkiye’nin 1960’lı Yılları**, 1.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Kemal, Gazi Mustafa, **Nutuk-Söylev Cilt II**, 6. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Keskin, Aslıhan, “Öğrenci Olaylarına Genel Bir Bakış (1968-1980)”, **Atatürk Dergisi**, Cilt 8, Sayı 2, 2019.
- Kili, Suna, **1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme**, 1. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1976.
- Kili, Suna, **Atatürk Devrimi**, 5. Baskı, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1995.
- Kinros, Lord, **Atatürk-Bir Milletin Yeniden Doğuşu**, 3. Baskı, İstanbul: Altın Yayınları, 1994.

- Kirman, Emin, “Çok Partili Döneme Geçiş Süreci ve Türk Siyasal Kültüründe Muhalefet Olgusunun Gelişimi”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**) Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, 2006.
- Koca, Mehmet, “68 Öğrenci Olayları ve Üniversitelerde Politik Şiddet”, **Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 8, Sayı 1, 2018.
- Koca, Selçuk, “Altmışlı Yılların Siyasal Partileri”, Kaynar, Mete Kaan, (ed.), **Türkiye’nin 1960’lı Yılları**, (845-863), İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Kocataşkın, Mükremin, **Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Kuruluşundan Günümüze Hükümetler**, Ankara: T.C. Başbakanlık Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğü, 1998.
- Koç, Altuğ, “CHP’de Ortanın Solu Söylemi ve 1965 Seçimlerinde Yansımaları”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), İstanbul Üniversitesi SBE, 2011.
- Komsuoğlu, Ayşegül(ed), **Türkiye’de Siyasal Muhalefet**, 1. Baskı, İstanbul: Bengi Yayınları, 2008.
- Kuru, Hanife, “Türk Siyasi Yaşamında Adalet Partisi”, (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**), Dokuz Eylül Üniversitesi AİİTE, 1996.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, 9. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2017.
- Limoncuoğlu, Alihan, “Türkiye’de Üçüncü Yolun Başı; Millet Partisi”, **Akademik Hassasiyet Dergisi**, Cilt 5, Sayı 10, 2018.
- Mango, Andrew, **Atatürk Modern Türkiye’nin Kurucusu**, 8. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010.
- Metin, Abdullah, “Türkiye’nin 1960-1980 Dönemindeki Parti Sisteminin Değerlendirilmesi”, **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi**, Cilt 10, Sayı 3, 2019.
- Millet Partisi, **1965 Seçim Bildirgesi**, Ankara: San Matbaası, 1965.
- Milliyet Gazetesi**, 08 Kasım 1961.
- Milliyet Gazetesi**, 10 Kasım 1961.

Milliyet Gazetesi, 13 Mart 1971.

Milliyet Gazetesi, 25 Ekim 1961.

Mumcu, Uğur, **İnkılâp Mektupları**, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1987.

Okur, Mehmet Akif ve Kürşat Gür, “Amerikan Belgelerinde Alparslan Türkeş Kurgular ve Gerçekler”, **Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 2019.

Ortaylı, İlber, **Türkiye’nin Yakın Tarihi**, 33. Baskı, İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

Özalper, Mehmet, “Bir Muhalefet Partisinin İlğası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, **ANEMON Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2014.

Özcan, Feridun Cemil, “Altmışlı Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, Kaynar, Mete Kaan (ed.), **Türkiye’nin 1960’lı Yılları**, (179-204), İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Özdağ, Ümit, **Menderes Döneminde Ordu- Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali**, İstanbul: Boyut Kitapları, 1997.

Özdemir, Hikmet, “Siyasal Tarih (1960-1980)”, Sina Akşin (ed.), **Çağdaş Türkiye 1908-1980 Türkiye Tarihi: 4**, İstanbul: Cem Yayınevi, 2000.

Özdemir, Hikmet, **Atatürk’ten Günümüze Cumhurbaşkanı Seçimleri**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007.

Özer, İlbeyi, **Demokrat Parti Dönemi Siyasi ve Sosyal Hayat**, 1. Baskı, İstanbul: İskenderiye Yayınları, 2015.

Özkan, Asaf ve Esra Taşdelen, “Türkiye’de Kişi Hak ve Özgürlüklerinin Gelişimi Bağlamında Hürriyet-i Şahsiye Kanunu”, **Atatürk Dergisi**, Cilt 8, Sayı 1, 2019.

Özkul, Murat, “Türkiye’de Devlet, Halk ve Siyasi Parti İlişkileri”, **Eskiye Dergisi**, Cilt 6, Sayı 20, 2011.

Öztan, Güven Gürkan, “Adalet Partisi İktidarında Solun Eğitim Meselesine Bakışı (1965-1971)”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt 44, Sayı 1, 2020.

Pancaroglu, Adnan Ferruh, “Yakın Tarihimizde Millet Partisi Olgusu (1948-1977)”, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi SBE, 2006.

Perinçek, Doğu, **Anayasa ve Siyasi Partiler**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985.

Sanlı, Ferit Salim, “Alparslan Türkeş ve Arkadaşlarının Aktif Siyasete Girişinin Türk Kamuoyundaki Akisleri”, **Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 2019.

Sanlı, Ferit Salim, **Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisinden Milliyetçi Hareket Partisine Tarihi Süreç, İdeoloji ve Politika (1960-1969)**, 1. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019.

Sarı, Birsen, “1960-1971 Arası Adalet Partisi Askeri Yönetim Arasındaki İlişki”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Manisa Celal Bayar Üniversitesi SBE, 2019.

Savcı, Bahri, “1965 Milletvekilleri Seçimleri Üzerine Bir Analiz”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 20, Sayı 4, 1965.

Son Havadis Gazetesi, 04 Mart 1970.

Soysüren, Ali Haydar, “Türkiye Birlik Partisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1966-1980)”, (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**), Marmara Üniversitesi TAE, 2014.

Sunay, Cengiz, “27 Mayıs’tan 12 Mart’a Süleyman Demirel”, **Dicle Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 7, Sayı 12, 2017.

Sümercan, Elif Uzun, “I. Dönem Demirel Hükümetinin Siyasi Faaliyetleri 1965-1969”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Gazi Üniversitesi SBE, 2009.

Şahin, Meltem “27 Mayıs Darbesi’nin Meşruiyetini Sağlamaya Çalışan Öncü Gazetesinin YTP ve TİP Çizgisindeki Değişimi”, **Erciyes İletişim Dergisi**, Cilt 6, Sayı 1, 2019.

T.C. Resmi Gazete, S.12362, Kanun No: 775, 30.07.1966.

T.C. Resmi Gazete, Sayı 11045, 26.02.1962.

T.C. Resmi Gazete, Sayı 11053, 07.03.1962.

T.C. Resmi Gazete, Sayı 12642, 08.07.1967.

T.C. Resmi Gazete, Sayı 12839, Kanun No: 1017, 29.02.1968.

T.C. Resmi Gazete, Sayı12462, Kanun No: 224, 26.11.1966.

Tarım, Osman, “27 Mayıs’tan 12 Mart’a Adalet Partisi ve Türkiye”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Selçuk Üniversitesi SBE, 2013.

Taşyürek, Muzaffer, **Adnan Menderes**, 1. Baskı, İstanbul: Anonim Yayıncılık, 2009.

TBMM Tutanak Dergisi, 2. Dönem 2. Yasama Yılı, 27. Cilt, 60. Birleşim.

TBMM Tutanak Dergisi, 2. Dönem 2. Yasama Yılı, 28. Cilt, 78. Birleşim.

TBMM Tutanak Dergisi, 2. Dönem 2. Yasama Yılı, 9. Cilt, 6. Birleşim.

TBMM Tutanak Dergisi, 2. Dönem, 1. Yasama Yılı, 2. Cilt, 30. Birleşim.

TBMM Tutanak Dergisi, 2. Dönem, 1. Yasama Yılı, 27. Cilt, 56. Birleşim.

TBMM Tutanak Dergisi, 2. Dönem, 1. Yasama Yılı, 5. Cilt, 72. Birleşim.

TBMM Tutanak Dergisi, 2. Dönem, 1. Yasama Yılı, 7. Cilt, 108. Birleşim.

TBMM Tutanak Dergisi, 2. Dönem, 1. Yasama Yılı, 8. Cilt, 113. Birleşim.

TBMM Tutanak Dergisi, 2. Dönem, 1. Yasama Yılı, 8. Cilt, 123. Birleşim.

TBMM Tutanak Dergisi, 2. Dönem, 1. Yasama Yılı, 2. Cilt, 28. Birleşim.

TBMM Tutanak Dergisi, 2. Dönem, 2. Yasama Yılı, 16. Cilt, 122. Birleşim.

TBMM Tutanak Dergisi, 2. Dönem, 2. Yasama Yılı, 16. Cilt, 89. Birleşim.

TBMM Tutanak Dergisi, 2. Dönem, 2. Yasama Yılı, 16. Cilt, 90. Birleşim.

TBMM Tutanak Dergisi, 2. Dönem, 2. Yasama Yılı, 18. Cilt, 119. Birleşim.

TBMM Tutanak Dergisi, 2. Dönem, 2. Yasama Yılı, 3. Cilt, 24. Birleşim.

TBMM Tutanak Dergisi, 2. Dönem, 3. Yasama Yılı, 24. Cilt, 39. Birleşim.

TBMM Tutanak Dergisi, 2. Dönem, 3. Yasama Yılı, 24. Cilt, 40. Birleşim.

TBMM Tutanak Dergisi, 2. Dönem, 5. Yasama Yılı, 5. Cilt, 4. Birleşim.

TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 19. Cilt, 22. Birleşim.

TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 2. Cilt, 2. Birleşim.

TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 21. Cilt, 92. Birleşim.

TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 26. Cilt, 180. Birleşim.

- TBMM, **İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1923 Üçüncü Cilt, (1961-1973)**, Ankara; TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1993.
- TBMM, **Meclis Darbeleri Araştırma Komisyonu Raporu**, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi, 2012.
- TBMM, **Tutanak Dergisi**, 2. Dönem 2. Yasama Yılı, 9. Cilt, 7. Birleşim.
- Timur, Taner, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, 3. Baskı, İstanbul: İmge Yayınları, 2003.
- Toker, Metin, "Türkiye'nin Kaderini Değiştiren Ekim'de 5 Gün", **Milliyet Gazetesi**, 23 Aralık 1999.
- Toker, Metin, **Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 7. Kitap İsmet Paşa'nın Son Yılları 1965-1973**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993.
- Torun, Abdullah, "Türkiye'de Ulusal Güvenliğin Yasal ve Kurumsal Mekanizması: Milli Güvenlik Kurulu", **Inönü University International Journal of Social Sciences**, Cilt 6, Sayı 2, 2017.
- Tökin, Füzuran Hüsrev, **Türkiye Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişimi 1839-1965**, 1. Baskı, İstanbul: Elif Yayınları, 1965.
- Tuna, Ender, "Türkiye İktisadi Kalkınma Sürecinde Girişimci Örneği: Nuri Demirağ", **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Marmara Üniversitesi SBE, 2010.
- Tunaya, Tarık Zafer, "TBMM Hükümetinin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", **Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Ayrıbasım**, Cilt 23, Sayı 3-4, 1957.
- Tunaya, Tarık Zafer, "YTP Devletçiliğinde Esas Temel Özel Teşebbüstür", **Milliyet Gazetesi**, 18 Eylül 1965.
- Tuncer, Erol ve Necati Danacı, **Çok Partili Dönemde Seçimler ve Seçim Sistemleri**, 1. Baskı, Ankara: TESAV Yayınları, 2003.
- Turan, Şerafettin, **İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, 2. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2003.
- Turgut, Hulusi, **Demirel'in Dünyası I. Cilt**, İstanbul: ABC Ajansı Yayınları, 1992.

- TÜİK, **Milletvekilleri Genel Seçimleri 1923-2007**, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu, 2008.
- Türkdoğan, Orhan, **İstanbul Gecekondu Kimliği**, 1. Baskı, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.
- Türkiye İşçi Partisi, **Türkiye İşçi Partisi Tüzüğü**, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1962.
- Unat, Nermin Abadan, **Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1966.
- Uyar, Hakkı, **İki Darbe Arasında CHP 1960-1971**, 1. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap, 2017.
- Uyar, Hakkı, **Tek Parti Yönetimi ve CHP**, 1. Baskı, İstanbul: Boyut Kitapları, 1999.
- Üçarol, Rifat, **Siyasi Tarih İkinci Cilt**, 11. Baskı, İstanbul: Del Yayınları, 2019.
- Varel, Anıl, “Altmışlı Yıllar Türkiye’inde Sınıf ve Siyaset: Meşruiyet Savaşımı, Siyasal Yükselişi ve İç Bölünmeleri ile TİP”, Kaynar, Mete Kaan, (ed.), **Türkiye’nin 1960’lı Yılları**, (397-433), İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Vatandaş, Celaleddin, **Cumhuriyetin Tarihi**, 13. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, 2018.
- Vatansever, Müge, “Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 12, Özel Sayı, 2010.
- Yalansız, Nedim, **Türkiye’de Koalisyon Hükümetleri (1961-2002)**, 1. Baskı, İstanbul: Büke Yayınları, 2006.
- Yalçın, Durmuş(ed), **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, 10. Baskı, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2014.
- Yeni İstanbul Gazetesi**, 29 Mart 1966.
- Yeşil, Ahmet, **Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş**, 1. Baskı, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Yetkin, Çetin, **SCF Olayı**, 4. Baskı, İstanbul: Otopsi Yayınları, 2004.

Yılmaz, Erdal, “Türk Siyasal Tarihinde Askeri Müdahalelere Bir Örnek: Demokrat Partililere Siyasi Haklarının İadesi Meselesi ve 14-21 Mayıs 1969 Buhranı”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Cilt 16, Sayı 32, 2017.

Yüceer, Saime, “Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt.16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Zafer Gazetesi, 11 Haziran 1950.

Zengin, Ersoy, “Cumhuriyet Döneminde (Muş) Varto’da Yaşanan Depremler (1946-1966)”, **Turkish Studies-History**, Cilt 15, Sayı 2, 2020.

Zürcher, Erik Jan, **Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Siyasi Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)**, 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.

Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, (Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 4. Basım), 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

EKLER

EK-1. Genel Seçim Sonuçları (13 Şubat 1961, 10 Ekim 1965, 12 Ekim 1969)³⁵¹

13 Şubat 1961 Genel Seçim Sonuçları

PARTİ	GENEL BAŞKAN	ALDIĞI OY SAYISI	OY YÜZDESİ %	MİLLETVEKİLİ SAYISI
CHP	İsmet İnönü	3.724.752	36,7	173
AP	Ragıp Gümüşpala	3.527.435	34,8	158
CKMP	Osman Bölükbaşı	1.415.390	13,9	54
YTP	Ekrem Alican	1.391.924	13,7	65
Bağımsızlar		81.731	0,8	0

10 Ekim 1965 Genel Seçim Sonuçları

PARTİ	GENEL BAŞKAN	ALDIĞI OY SAYISI	OY YÜZDESİ %	MİLLETVEKİLİ SAYISI
AP	Süleyman Demirel	4.921.235	52,9	240
CHP	İsmet İnönü	2.675.785	28,8	134
MP	Osman Bölükbaşı	582.704	6,3	31
YTP	Ekrem Alican	346.514	3,7	19
Bağımsızlar		296.528	3,2	1
TİP	Mehmet Ali Aybar	276.101	3,0	14
CKMP	Alparslan Türkeş	208.696	2,2	11

³⁵¹ Ali Arslan, “1950’den 12 Eylül 1980 Müdahalesine, Genel Seçim Sonuçları Temelinde Türkiye’nin Siyasi Yapısı”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, (2007), s. 5-17.

12 Ekim 1969 Genel Seçim Sonuçları

PARTİ	GENEL BAŞKAN	ALDIĞI OY SAYISI	OY YÜZDESİ %	MİLLETVEKİLİ SAYISI
AP	Süleyman Demirel	4.229.712	46,6	256
CHP	İsmet İnönü	2.487.006	27,4	143
GP	Turhan Feyzioğlu	597.818	6,6	15
Bağımsızlar		511.023	5,6	13
MP	Osman Bölükbaşı	292.961	3,2	6
MHP	Alparslan Türkeş	275.091	3,0	1
BP	Hüseyin Balan	254.695	2,8	8
TİP	Mehmet Ali Aybar	243.631	2,7	2
YTP	Yusuf Azizoğlu	197.929	2,2	6

EK-2. 13 Şubat 1965-12 Mart 1971 Yılları Arası Olaylar Kronolojisi

1965

13 Şubat 1965- İsmet İnönü kabinesi bütçe görüşmelerinde güvenoyu alamadı. Bunun üzerine İnönü istifa etti.

20 Şubat 1965- AP, YTP, CKMP ve MP Suat Hayri Ürgüplü Başkanlığında Türkiye'yi Genel Seçimlere götürecektir hükümeti kurdu. Bu hükümette Süleyman Demirel Başbakan Yardımcısı olarak görev aldı.

4 Mart 1965- Ürgüplü Hükümeti güvenoyu aldı.

8 Nisan- Yüksek Adalet Divanı'nca mahkum edilenlerin cezalarında affa gidilmesi yönünde karar kabul edildi.

8 Haziran 1965- Devlet Personeli Sendikaları Kanunu TBMM'de oy birliği ile kabul edildi. Senato onayının ardından 17 Haziran'da yürürlüğe girdi.

26 Haziran 1965- Milli Eğitim Bakanı Cihat Bilgehan, İmam Hatip Okullarında eğitimlerini tamamlayan kişilerin ilkokullarda öğretmen olarak çalışabileceklerini açıkladı. Karar kamuoyunda ve Mecliste tartışıldı.

6 Temmuz 1965- Milli İstihbarat Teşkilatı Kanunu Meclis tarafından kabul edildi. 22 Temmuz'da yürürlüğe girdi.

13 Temmuz 1965- Siyasi Partiler Kanunu kabul edildi.

14 Temmuz 1965- TSK bünyesinde bulunan 40 general ve amiral emekli edildi.

31 Temmuz 1965- CKMP Genel Başkanlığına Alparslan Türkeş seçildi.

9-16 Ağustos 1965- Başbakan Suat Hayri Ürgüplü beraberindeki heyet ile SSCB'ye resmi ziyarette bulundu.

10 Ekim 1965- 1965 Genel Seçimleri yapıldı.

11 Ekim 1965- İlk sonuçlar açıklandı. Resmi sonuçların açıklanmasıyla AP 240, CHP 134, CKMP 11, YTP 19, MP 31, TİP 15 milletvekili kazandı.

22 Ekim 1965- AP İstanbul Milletvekili Ferruh Bozbeyle TBMM Başkanlığına seçildi.

27 Ekim 1965- Süleyman Demirel Başbakanlığında I. Demirel Hükümeti kuruldu.

11 Kasım 1965- I. Demirel Hükümeti 172 Hayır, 252 Evet ile güvenoyu aldı.

2 Aralık 1965- Cumhuriyet Senatosu Başkanlığına Nevşehir Senatörü İbrahim Atasagun seçildi.

1966

6 Ocak 1966- Kıbrıs Meselesi Meclis genel kurulunda tartışıldı. Bazı senatörler Türkiye'nin NATO'dan bağımsız dış politika izlemesi gerektiğini savundu.

14 Ocak 1966- Johnson Mektubu kamuoyu ile paylaşıldı.

16 Ocak 1966- AP iktidarı DP'lileri de içeren genel af tasarısını Meclis gündemine getirdi. Senato bir bildiri yayınlarak öneriyi reddetti.

31 Ocak 1966- AP seçim sisteminin değiştirilmesi yönündeki öneriyi ilk kez Meclis gündemine getirdi.

2 Şubat 1966- Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel ABD Başkanı Johnson'un özel uçağı ile Washington'a doğru yola çıktı.

13 Şubat 1966- Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ın Cumhurbaşkanı olmasına yönelik siyasi partiler görüş birliğine vardı.

14 Mart 1966- Cevdet Sunay ordudaki görevinden istifa etti ve bağımsız aday olarak senatoya atandı.

15 Mart 1966- Cemal Tural Genelkurmay Başkanlığına atandı.

29 Mart 1966- Gürsel'in görevini yapamayacağı yönündeki doktor raporunun ardından Cevdet Sunay Cumhurbaşkanlığına seçildi.

13 Nisan 1966- TİP'in İstanbul kadrosundan 3 isim komünizm hücreleri kurmak iddiasıyla tutuklandı.

15 Nisan 1966- Son zamanlarda Atatürk büstlerine yapılan saldırıları işaret eden İsmet İnönü "*irtica da komünizm kadar tehlikelidir.*" yorumunu yaptı.

11 Mayıs 1966- CHP'li Turhan Feyzioğlu AP iktidarının 6 ayda 6 kanun çıkardığını, demokrasininin yavaşladığını, Atatürk düşmanlığı ve 27 Mayıs düşmenliğinin arttığını bildirmiştir.

12 Mayıs 1966- Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, ülkede artan olaylar ile ilgili siyasi parti liderleri ile görüştü.

16 Mayıs 1966- Osman Bölükbaşı yaptığı konuşmada AP'nin komünizmi kendi çıkarı için kullandığını engellemek için yeterince çaba sarf etmediğini söylemiştir.

5 Haziran 1966- Kısmi Senato Seçimleri yapıldı. Seçime katılım oranı %54 oranında gerçekleşmiştir. AP 35, CHP 13, MP, YTP, TİP ve CKMP birer senatörlük kazandılar.

7 Haziran 1966- İnönü seçimde AP'nin başarılı olmasını yurttaki dini grupların (Nurculuk) artan etkisinin sonucu olduğunu savunmuştur.

14 Temmuz 1966- Meclis eski DP'lilerin ve siyasi firarilerin affını onayladı. Fakat siyasi hakların iadesi verilmedi.

19 Ağustos 1966- Varto Depremi meydana geldi. 2 binin üzerinde insan yaşamını yitirdi.

14 Eylül 1966- 4. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel vefat etti. Mendes'in ölüm kararının verildiği tarihte Gürsel'in vefat etmesi kamuoyunda geniş yer buldu.

5 Ekim 1966- Muhalefet partilerinin Demirel için dini siyasete alet ediyor söylemlerine cevap olarak: *“Din hürriyeti baskı ve istismar vasıtası olamaz.”* Cevabını veren Demirel, iddiaları *“talihsizlik”* olarak tanımladı.

17 Ekim 1966- Birlik Partisi kuruldu.

18 Ekim 1966- İrfan Aksu YTP Genel Başkanlığına seçildi.

20 Kasım 1966- Malatya'da yapılan TİP kongresinde Mehmet Ali Aybar tekrar Genel Başkanlığa seçildi.

30 Aralık 1966- İnönü yaptığı konuşmada ortanın soluna yönelik iddialara cevap verdi. *“Kırk yıldır devletçiyim. Devletçilik solculuktur diyorlar, böyle ise evet solcuyum. Halkçiyim, halkçılık solculuksa evet böyleyim. Onun için Ortanın Solu meselesi kendimizi anlatmak kadar, savunmak meselesidir.”*

1967

3 Ocak 1967- Türk-iş'den ayrılan bir grup Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) adı altında sol bir sendika kurduklarını bildirdi.

4-16 Ocak 1967- CHP içinde Turhan Feyzioğlu ve Bülent Ecevit arasında çıkan tartışmada İnönü Ecevit'i desteklediğini bildirdi.

21 Ocak 1967- Mehmet Ali Aybar, TİP'in hükümet tarafından sindirmeye çalışıldığını ve bunun için birçok faaliyet yapıldığını savundu.

18 Mart 1967- Hüseyin Balan BP Genel Başkanlığına seçildi.

28-29 Nisan 1967- Turhan Feyzioğlu ile beraber 33 milletvekili ve 15 senatör CHP'den istifa etti.

5 Mayıs 1967- TİP Kayseri İl Merkezi tahrip edildi.

12 Mayıs 1967- Turhan Feyzioğlu ve beraberindekiler Güven Partisini kurdular.

23 Haziran 1967- Yön Dergisi sosyalizm propagandası yapmaktan ötürü kapatıldı.

3 Temmuz 1967- İkinci beş yıllık kalkınma planı Mecliste kabul edildi.

19 Ekim 1967- YTP Genel Başkan Vekili Arif Emre bir demeç vererek bütün siyasi partileri komünizm ile mücadele etmeye çağırdı.

30 Ekim 1967- AP'de Süleyman Demirel'i eleştiren Prof. Dr. Osman Turan partiden çıkarıldı.

16-17 Kasım 1967- Meclis gizli oturumunda Kıbrıs'a müdahale kararı alındı.

25 Kasım 1967- Kıbrıs'a müdahale kararı ABD'nin ve NATO'nun silah ambargosu koymasından dolayı yapılmadı.

26 Kasım 1967- Alparslan Türkeş tekrar CKMP Genel Başkanlığına seçildi.

1968

20 Şubat 1968- Mecliste TİP ve AP arasında çıkan kavgada Çetin Altan ve Yunus Koçak ağır şekilde yaralandı.

28 Şubat 1968- Bülent Ecevit Mecliste sosyalizmin anayasa da uygulanabileceğine yönelik tartışmada devrimden yana olduklarını ama fakat rejimin değişmesine karşı olduklarını açıkladı. Demirel, Ecevit'e bu sözlerinin ardından tepki gösterdi.

1 Mart 1968- Milli Bakiye Sistemi Mecliste kabul edilerek kaldırıldı. CHP ve TİP seçim sisteminin değişmesine karşı çıktı.

3 Mart 1968- GP kongresinde Turhan Feyzioğlu tekrar Genel Başkanlığa Seçildi.

17 Mart 1968- TİP Ankara Yeni Mahalle İlçe Kongresine saldırı düzenlendi. Toplumda “sol” ve TİP karşıtlığı artmaya devam etti.

20 Mart 1968- Yeni Seçim Kanunu Cumhuriyet Senatosunda TİP ve CHP’nin itirazlarına rağmen kabul edildi.

2 Nisan 1968- Fatsa TİP İlçe Kongresine saldırı düzenlendi.

19 Mayıs 1968- Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesinde başlayan boykot hızla İstanbul’a ve diğer üniversitelere sıçradı. Fransa’da başlayan 68 kuşaağı hareketleri Türkiye’ye de bu olaylarla sıçradı.

13 Haziran 1968- Başbakan Demirel, “*masum isteklerin*” kışkırtıcı olaylara dönüşmemesini ümit ettiğini söyledi.

21 Haziran 1968- Öğrenci boykotları Meclis gündemine ilk kez geldi.

14 Temmuz 1968- CKMP partinin kamplarda komando dersleri vereceğini açıkladı.

15 Temmuz 1968- Amerikan 6. Filo’nun İstanbul’a demirlenmesi ile olaylar şiddetlendi.

26 Temmuz 1968- Süleyman Demirel yaptığı açıklamada polis müdahalelerinin yerinde olduğunu savundu.

29 Ağustos 1968- İzmir’e gelen ABD gemilerini protesto eden gruplar arasında büyük çatışmalar yaşandı.

13 Kasım 1968- Mehmet Ali Aybar TİP Genel Başkanlığına bir kez daha seçildi.

5 Aralık 1968- AP Kongresi sonrası bakanlık krizi yaşandı.

26 Aralık 1968- İstanbul Üniversitesi çıkan olaylardan ötürü süresiz kapatıldı.

1969

2 Ocak 1969- CKMP komando kamplarına CHP sert tepki gösterdi. Hükümeti sessiz kalmakla suçladı.

6 Ocak 1969- Amerikan Büyükelçisi Robert Kommer Ankara’da ODTÜ rektörlüğünü ziyaret ettiği sırada makam aracı öğrenciler tarafından yakıldı. Olay infiale sebep oldu.

9 Ocak 1969- Olayların devam etmesi üzerine ODTÜ kapatıldı.

11 Ocak 1969- CKMP Genel Başkanı Alparslan Türkeş komando kamplarında eğitim verdikleri iddialarını yalanladı.

14 Ocak 1969- Senato üyesi Suat Hayri Ürgüplü tüm partilerin toplumsal olaylara yönelik görüşmesini önerdi. Ekim ayında yapılacak genel seçimlerin ardından demokrasinin hasar görebileceğini iddia etti.

8-9 Şubat 1969- Adana'da düzenlenen CKMP kongresinde partinin adı Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olarak değiştirildi. Alparslan Türkeş tekrar Genel Başkan seçildi.

16 Şubat 1969- Taksim'de binlerce göstericinin katıldığı gösterilerde karşıt görüşlü gruplar arasında çatışmalar yaşandı. 2 kişi hayatını kaybetti. 200 kişi ise yaralandı. 16 Şubat "*Kanlı Pazar*" olarak basında yer aldı.

19-24 Şubat 1969- CHP ve Cumhuriyet senatosunda bazı üyeler "*Kanlı Pazar*" olaylarından hükümeti sorumlu tuttu. Demirel olayları kınayarak, filmlerde bu olayların işlenmesini yasakladığını duyurdu.

17 Mart 1969- Cemal Tural yerine Memduh Tağmaç Genelkurmay Başkanlığına getirildi.

10 Mayıs 1969- DP'lilerin siyasi haklarının iadesi konusunda İnönü AP'ye destek verdi. Mehmet Ali Aybar bu durumu DP oylarını kendi çıkarına kullanmak olarak yorumladı. CHP'den birçok istifalar gelmeye başladı.

14 Mayıs 1969- İnönü ile Bayar İnönü'nün evinde bir araya geldiler.

15 Mayıs 1969- DP'lilerin siyasi haklarının iadesi CHP'nin desteği ile Meclisten geçti.

16-20 Mayıs 1969- Siyasi hakların iadesi ile ilgili olarak ordu kademesinden çeşitli itirazlar geldi. Cumhurbaşkanı Sunay'la görüşen ordu mensupları karara itiraz etti. İnönü bütün sorumluluğu Demirel'in üzerine bıraktığını açıkladı.

21 Mayıs 1969- Cumhuriyet Senatosu itirazlar sonunda af tasarısını reddetti.

29 Mayıs 1969- Meclis ağır muhalefetin ardından tatil edildi.

9-10 Haziran- Üniversitede olaylar yine önü alnamaz bir noktaya geldi. Üniversiteler erken tatil edildi.

31 Temmuz 1969- Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy ile Neriman Ağaoğlu AP'den istifa etti.

12 Ağustos 1969- Ereğli'de 5 bin çelik işçisi greve başladı. Öğrenci olaylarının yanında işçi eylemleride bu tarihten itibaren artmaya başladı.

24 Ağustos 1969- Türk-iş sendikası 2 bin kişinin katıldığı emeklilik kanunu destekleyen yürüyüş düzenledi. Hükümet iş-köylü gazetesinin faaliyetlerini durdurarak gazeteleri toplatma kararı aldı.

2 Eylül 1969- Necmettin Erbakan seçimlerde Konya'dan bağımsız aday olarak yer alacağını açıkladı.

14 Eylül 1969- Celal Bayar eski DP'lilerin ekim ayında yapılacak seçimlerde sandığa gitmemelerini bildirdi.

12 Ekim 1969- Seçimlerden AP zaferle ayrıldı. Seçime katılım oranı %64,35 oranında kaldı. AP oyların %46,63'ü ile 256 milletvekili kazandı.

1 Kasım 1969- Meclis yeni dönemi Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın konuşması ile açıldı.

3 Kasım 1969- Demirel yeni kabineyi açıkladı.

6 Kasım 1969- Eski DP'lilerin affı kanunu Senato'dan onay alarak Sunay'a gönderildi.

14 Kasım 1969- DP'lilere verilen affın kaldırılması için TİP Anayasa Mahkemesine başvurdu.

15 Kasım 1969- Mehmet Ali Aybar TİP Genel Başkanlığından istifa etti. Ertesi gün yapılan seçimle tekrar seçildi.

23-24 Kasım 1969- BP Kongresinde Mustafa Timisi Genel Başkanlığa seçildi.

21 Aralık 1969- Mehmet Ali Aybar tekrar istifa etti. Yapılan seçimde Şaban Yıldız TİP Genel Başkanlığına seçildi.

1970

25 Ocak 1970- Necmettin Erbakan 17 arkadaşıyla Milli Nizam Partisini kurduğunu duyurdu.

8 Şubat 1970- Milli Nizam Partisi kuruluş toplantısı yapıldı.

11 Şubat 1970- AP içinden 41 milletvekilinin hükümetin bütçe görüşmelerinde red oyu vermesi üzerine hükümet düşürüldü.

14 Şubat 1970- Demirel istifa etti.

15 Şubat 1970- Demirel kardeşleri aleyhine usulsüz kredi sağladığı iddiaları ortaya atıldı.

26 Şubat 1970- Yusuf Azizoğlu YTP Genel Başkanlığından istifa etti.

1 Mart 1970- Prof. Dr. Taksim Banguoğlu YTP Genel Başkanlığına seçildi.

6 Mart 1970- Demirel yeni kabinesini ilan etti.

15 Mart 1970- Demirel hükümeti 232 oyla güvenoyu aldı. 172 oy ise aleyhte kullanıldı.

6 Nisan 1970- Çıkan olaylar nedeniyle İstanbul Üniversitesi kapatıldı.

2-3 Mayıs 1970- MP Kongresi yapıldı. Genel Başkanlığa Osman Bölükbaşı seçildi.

5 Mayıs 1970- TİP bir bildiri yayınlarak hükümeti öğrenci olaylarını kışkırtmakla suçladı.

15 Haziran 1970- Yapılan büyük işçi eylemlerine binlerce kişi katıldı. Askeri birlikler kalabalıklara müdahale etti. Olaylara bazı işçiler hayatını kaybetti. İstanbul ve İzmit’de sıkı yönetim ilan edildi.

18 Haziran 1970- Bazı DİSK ve TİP üyeleri işçi eylemlerine destek olduğundan ötürü tutuklandılar.

19 Haziran 1970- DİSK’in faaliyetlerini kısıtlayan sendika kanunu Mecliste kabul edildi. Olayların şiddeti artarak devam etti.

29 Haziran 1970- TİP’in eski DP’lilerin siyasi yasaklarının kaldırılmasına yönelik yaptığı itiraz, Anayasa Mahkemesi tarafından kabul edildi.

10 Temmuz 1970- Sendikalar Kanunu Senato’da kabul edildi ve tekrar görüşülmek için Meclise geri yollandı.

9 Ağustos 1970- Türk lirası %66 oranında devalüasyona maruz bırakıldı. Dolar 9 liradan 15 liraya yükseldi.

10 Ağustos 1970- Türkiye’nin bir milyar dolar dış kredi alacağı açıklandı.

25 Ağustos 1970- Ekonomik verilerin açıklanmasıyla pahalılığın faturası Demirel'e kesildi. İşçi ve öğrenci eylemleri arttı. 20 bin şeker fabrikası işçisi greve başladı.

5 Eylül 1970- Saadettin Bilgiç basın toplantısında yeni bir parti kuracaklarının sinyalinin verdi.

15 Eylül 1970- İstanbul'da 3 aydır devam eden sıkı yönetim kaldırıldı.

16 Ekim 1970- GP, MP ve YTP'nin birleşeceği duyuruldu. Yeni partinin başına Turhan Feyzioğlunun getirileceği açıklandı.

29-31 Ekim 1970- TİP Kongresi düzenlendi. Kongrede iyice bölünen TİP'in başına Türkiye'de ilk kez bir siyasi partiye kadın genel başkan seçilen Behice Boran getirildi.

7 Aralık 1970- MP, GP ve YTP ile birleşimden vazgeçtiğini açıkladı.

18 Aralık 1970- Demokratik Parti AP'den istifa eden isimler tarafından kuruldu.

23 Aralık 1970- Demokratik Parti Genel Başkanlığına Ferruh Bozbeyli, Genel Başkan Yardımcılığına ise Saadettin Bilgiç ile Yüksel Menderes seçildi.

1971 (12 Mart 1971'e Kadar)

2 Ocak 1971- Üniversitelerde boykotları önleyen tasarı gündeme geldi.

4 Ocak 1971- İstanbul'da 1500 kadar AP'linin istifa ederek DP'ye geçtikleri açıklandı.

5 Ocak 1971- Sunay ve İnönü görüştü. Görüşmede Sunay İnönü'ye öğrenci ve işçi olaylarını engellemek için hükümete yardım edilmesini istedi.

17 Ocak 1971- TYP ve GP'nin birleşeceği açıklandı.

19 Ocak 1971- Muş milletvekili Nimet Ağaoğlu'nun AP'den istifa etmesi üzerine AP çoğunluğu kaybetti ve zor duruma düştü. Bu durum başka istifalara da neden oldu.

20 Ocak 1971- ODTÜ olaylar nedeniyle süresiz kapatıldı.

3 Şubat 1971- DP'liler siyasi yasaklarının kalkmasına yönelik karar 217 imza ile Meclis başkanlığına verildi.

12 Şubat 1971- Ziraat Bankası Ankara şubesi soyuldu.

16-20 Şubat 1971- Bu günlerde şiddet olayları iyice turmandı. 18 Şubatta İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi süresiz kapatıldı. 19 Şubatta yurtları boşaltmayan

öğrenciler ile polis arasında şiddetli çatışmalar yaşandı. Devam eden günlerde olaylar ODTÜ ve Hacettepe'ye de sıçradı.

20 Şubat 1971- İç İşleri Bakanı Haldun Mentешеođlu yaşanan olayları komünist ihtilalinin provasası olarak tanımladı.

5 Mart 1971- İstanbul'da Akbank şubesi soyuldu.

6 Mart 1971- Sivas Yıldızeli TİP ilçe Başkanı Alihan Uluğ öldürüldü.

10 Mart 1971- Yüksek Komuta Konseyi toplandı. Demirel'in çekilmesi istendi.

12 Mart 1971- Genelkurmay Başkanlığı komuta kademesi hükümete ve Cumhurbaşkanına muhtıra verdi. Muhtıra Mecliste okundu ve Demirel istifa ettiğini açıkladı.

EK-3. 12 Mart Muhtırası Tam Metin

Ankara, 12 Mart 1971.

Millet Meclisi Başkanlığı'na

Ankara

1. Parlamento ve hükümet süregelen tutum, görev ve icraatı ile yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk'ün bize hedef verdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve Anayasanın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür.

2. Türk milletinin ve sinesinden çıkan Silahlı Kuvvetleri'nin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliği giderecek çarelerin partilerüstü bir anlayışla Meclislerimizce değerlendirilerek mevcut anarşik durumu giderecek ve Anayasanın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve İnkılap kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kurallar içinde teşkili zaruri görülmektedir.

3. Bu husus süratle tahakkuk ettirilemediği takdirde Türk Silahlı Kuvvetleri kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti korumak ve kollamak görevini yerine getirerek idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya karardır.

Bilgilerinize.

Memduh Tağmaç

Faruk Gürler

Celal Eyicioğlu

Muhsin Batur

Orgeneral

Orgeneral

Oramiral

Orgeneral

EK-4. Adalet Partisi İl Kongresinde Başbakan Süleyman Demirel'in konuşmasında 10 Ekim 1965 Genel Seçimleri ile ilgili görüşlerini gösteren arşiv belgesi

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

*Bu konuşma saat 13³⁰
a kadar anlargaludur.*

İl Kongresinin sayın delegeleri,
Sayın Misafirler,
Basınıımızın Sayın Mümessilleri,

Sözlerime başlarken hepinizi muhabbet ve saygı ile selâmlıyorum.

Adalet Partisinin üçüncü il kongresinin muvaffakiyetle neticelenmesini temenni ediyorum.

Bugün yapılmakta olan bu kongrenin 10 Ekim 1965 seçimlerinin yıl dönümüne rastlamış olmasını da ayrıca sevinçle karşılıyorum.

10 Ekim 1965 seçimleri Büyük Türk Milletinin çeşitli manialara rağmen Adalet Partisini tek başına iktidara getirmek kararını aldığı gündür.

Adalet Partisi 10 Ekim 1965 seçimlerine tekaddüm eden günlerde memleket meselelerini nasıl gördüğünü ve bunların çareleri hakkında ne düşündüğünü büyük Türk Milletine bir seçim beyannamesi ile arzetmiştir.

Milletin hür iradesinin hiç bir şekilde zedelenmeden ortaya koyduğu gerçek Adalet Partisinin iktidara gelmesi şeklinde tecelli etmiştir.

Huzurunuzda Büyük Türk Milletine bizi hizmetine memur ettiği için, bize itimat ettiği için, bize teveccüh gösterdiği için derin şükranlarımı arz ediyorum.

Hemen ifade etmek istiyorum ki, biz iktidarı büyük milletimize hizmet için bir vasıta addeden insanlarız. Bulduğumuz mevkide kendimiz için bulunmak bizim felsefemiz değildir.

İnançlarımızı, akidelerimizi canlı bir şekilde tensil etmek ve bize hizmet tevcih eden büyük milletimize lâyık olmak sorumluluğu ile çalışmak bizim iktidarımızın vasfı müneyyizidir.

./. .

-16-

030	01			16	87	16
-----	----	--	--	----	----	----

EK-5. Köy Hizmetleri ile ilgili bazı muhalefet partilerinin görüşlerinin yer aldığı arşiv belgesi

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

KÖY VE KÖYLÜ HİZMETLERİ

III. Millet Meclisi

Kayseri Milletvekili
Turhan Feyzioğlu
(GP Gurubu adına)

- İhmal edilen bir vazife orman köylüsünün kalkındırılması ve ormanlarımızın kurtarılması yolunda çareler bulunmamasıdır. 1968 bütçesinde de Kanunun emrine rağmen orman köyleri için ödenek ayrılmamıştır. Güven Partisi Gurubu, devam edegelen bu ihmale son verilmesini temenni eder.

Konya Milletvekili
İhsan Kabadayı
(GP Gurubu adına)

- Köylerde öğretmen ve imamın müşterek çalışması esaslarının kurulması en büyük emelimizdir, demiştir.

Sivas Milletvekili
Nihat Doğan
(YTP Gurubu adına)

- Her köyde önce okul daha sonra cami yaptırılmalıdır.

İzmir Milletvekili
Lebit Yurtoğlu
(CHP Gurubu adına)

- Köylünün ürettiği malların fiyatlarında 3 yıldır bir artış kaydedilmemesine karşılık tükettiği mallardaki artışları tenkit ederek köy kalkınmasını ilmi ve ciddi olarak ele alalım. Köyü bir politika aleti olmaktan kurtaralım, demiştir.

Amasya Milletvekili
Kâzım Ulusoy
(MP Gurubu adına)

- Gelir dağılımı köylerde şehirlerden çok düşüktür. Bu dengesizlik kalkınmayı engellemektedir. AP İktidarı, köylüyü ezerek bir kalkınma yapma çabası içindedir.

Erzurum Milletvekili
Nihat Diler
(YTP Gurubu adına)

- Köylerin kuruluş yeri ve şeklinin yeniden düzenlenmesini isteyerek köy yollarının, köy içme suları ve köy elektrifikasyonu çalışmalarına da gereken önemin verilmesini dilemiştir.

- Köy yolu yapımına daha çok önem verilmesini temenni etmiştir.

- Köylerimizin üzerinde yaşadığı 16 milyon nüfusumuz sağlık şartlarına uygun içme sularından mahrumdur.

./..

13

EK-6. Doğu Meselesi ile ilgili bazı muhalefet partilerinin görüşlerinin yer aldığı arşiv belgesi

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

DOĞU MESELESİ

III. Millet Meclisi

Zonguldak Milletvekili
Bülent Ecevit
(CHP Gurubu adına)

- Bölgeler arasında da sosyal adalet ihmal edilmektedir. Doğu köylüsü sömürülmekte ve yoksulluğu gitgide artmaktadır. Bu bozuk düzen AP İktidarında daha da bozulmaktadır.

Kayseri Milletvekili
Fehmi Cumalıoğlu
(MP Gurubu adına)

- Türkiye'nin doğusunda bazı yabancı devletlerin kendi çıkarları açısından gösterdikleri ilgiyi Türk Devleti gös-
terse bir kaç yıl içinde Türkiye'nin doğu sorunu diye bir şey kalmaz.

Erzurum Milletvekili
Nihat Diler
(YTP Gurubu adına)

- En güzel, rahat, temiz ve süratli vagonlar nedense daima batıya ve ege hattına verilmektedir. Doğu'ya da devlet nimetlerinden eşit olarak pay vermek lâzımdır.

Çorum Milletvekili
Hasan Lâtif Sarıyüce
(MP Gurubu adına)

- Bölgeler arasındaki dengesizliği gidermek için yol konusuna azami önem verilmelidir.

- Ders kitaplarındaki çeşitler, asgariye indirilmelidir. Okul ve öğretmen ihtiyacı yönünden geri kalmış bölgelere öncelik tanınmalıdır, demıştır.

EK-7. 19 Ağustos 1966 yılında meydana gelen Varto Depremi dolayısıyla muhalefetin ortaya attığı iddiaları Adalet Partisi adına araştırmak için bölgeye giden ekibin hazırladığı rapor

DEVLET ANKULUZA GENEL MERKEZLEDE
KURULAN KURULU

C4

ADALET PARTİSİ SENATO GRUBU ADINA DOĞU DEPREM BELGESİNDE YAPILAN GEZİYE AİT RAPORDUR.

MEVZU VE MAKSAT :

Adalet partisi Senato Grubu umumi heyeti 16 Kasım 1966 günlü toplantısında, Yönetim Kurulunun teklifi üzerine; Grup adına son doğu depremi bölgesine bir heyetin gönderilmesi kararlaştırılmış; Sivas Senatörü Hulusi SÖYLEMEZOĞLU'nun başkanlığında, Afyon Senatörü Kazım KARAAĞAÇLIOĞLU, Manisa Senatörü Refik ULUSOY, Muğla Senatörü İlyas KARAÖZ ve Muş Senatörü İsa BİNGÖL'den ibaret bir heyet teşkil olunmuştur.

İşbu heyete :

- Grubun; felâkete uğramış vatandaşlara acılarını paylaşmak arzularının, en iyi his ve dileklerle birlikte ve münasip şekilde ulaştırılması,
 - Aylardan beri çeşitli vasıtalarla yayınlanarak, bilhassa sinsî propağandalarla telkin edilerek topluma üzüntü veren beyanlar hakkında gruba dökümanter bir bilgi getirilmesi,
 - Hükümetin geniş bir anlayış, müstesna bir ^{22/27} program ve gayretle vaki çalışmalarını neticesinde vardığı hedefi görerek ve tatbikatlar hakkında mahallinde tetkikler yaparak gruba malumat verilmesi,
 - Kış bastırmadan müşahade edilebilecek noksanlar hakkında telafisi için ilgililere haber vererek, keyfiyetten grubun tenvir edilmesi,
- vazifesi tevcih edilmiş ve maksadı güdülmüş idi.

PROGRAM VE TATBİKATI:

Bu maksatla ve yakın zamanda icra olunacak üçüncü büyük kongreye yetişebilmek üzere, Bingöl'den başlamak, Erzurum'da nihayete erdirmek suretiyle 6 günlük bir gezi programı düzenlenmiş ; 20 Kasım Pazar günü hareket edilmiştir.

Seyahet , şahsî imkânlarla tahakkuk ettirilmiş, genel merkezce sadece bir vasıta temin ve tahsis olunmuştur.

Tetkikat için her vilayete birer gün ayrılabilmiş kısa zaman içinde mümkün olabilecek genişlikte temas ve müşahade teminine azami gayret sarfedilmiş ; 25 Kasım geceği Ankara'ya dönülmüştür.

Bingöl'de : Karlıova ilçesi ve birkaç köyü gezilmiş, yol güzergahındaki Solhan ilçesi ziyaret edilmiş;

Muş'ta : yol güzergahı köyler görülmüş, bilhassa Varto ilçesi gezilmiş, Kasabada sabırla ve dikkatle iddialar dinlenmiş, bilgi alınmış, /...

030 01 47 279 5

EK-8. 12 Ekim 1969 Genel Seçimleri öncesi Türkiye İşçi Partisi adına radyodan propaganda konuşması yapan Tarık Ziya Ekinci'nin konuşma metninin bir bölümünü gösteren arşiv belgesi

(28.9.1969)
C6

DEVLET İNSANLARI GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

12 EKİM 1969 PAZAR GÜNÜ YAPILACAK MİLLETVEKİLİ SEÇİMİ
MÜNASEBETİYLE TÜRKİYE RADYOLARINDA YAPILAN PROPAGANDA
KONUŞMALARI

Tarih : 28 Eylül 1969
Saat : 17.35 - 17.45
Parti : TÜRKİYE İŞÇİ PARTİSİ
Konuşan : Tarık Ziya Ekinci (Ankara Adayı)

Saygı değer yurttaşlarım, sizlere Türkiye İşçi Partisi adına hitap ediyorum. Türkiye İşçi Partisi, sömürülen, ezilen, horlanan emekçi halkın, yani işçilerin, köylülerin, küçük esnafın ve dar gelirli yurttaşların partisidir ve yalnız onların hakkını korur. Çünkü bugünkü adaletsiz düzenden zarar gören emekçi halkımızdır. İşçi, köylü, küçük esnaf dar gelirli kardeşlerim, sizin şikâyetçi olduğunuz bugünkü adaletsiz düzenden, toprak ağaları, aracı tüccarlar, faizci ve tefeciler son derece memnurdurlar. Ve bu bozuk düzenin sürüp gitmesini isterler. O halde bu bozuk düzeni değiştirmek, adaletli ve herkesin insanca yaşadığı bir düzen kurmak görevi sizlere düşmektedir. Türkiye İşçi Partisi sizlerin hakkını savunurken, aslında bütün milletimizin hakkını savunmakta ve Türkiye'nin kalkınması için bilime dayanan tek geçerli yolu göstermektedir. Toprak ağalarının, fabrikatörlerin yabancılarla ortaklaşa iş çeviren aracı tüccarların, banka sahiplerinin temsil ettikleri gelmiş geçmiş bütün iktidarlar, siz emekçilerin aleyhine çalışmışlardır. Bugüne kadar vergi yükünü büyük oranda sizler yüklediniz. İşsizliğin, yokluğun sefaletin ve hayat pahalılığının ızdırabını da yine sizler çektiniz, ama büyük toprak ağaları, büyük tüccarlar banka sahipleri lüks içinde yaşadılar. Onlar ya hiç vergi vermediler, ya da deve de kulak misali çok az vergi öderler. Fukara köylü, küçük esnaf ihtiyacı olan krediyi bulamazken, toprak ağaları ve aracı tüccarlar, bankalardan milyonlarca lira kredi alırlar. Çoğu kez, bunu da faizcilik ve tefecilikle sizleri borçlandırıp soymak için kullanırlar.

Emeği ile geçinen çilekeş kardeşlerim. Hayat günden güne pahalılaşmakta, herşey ateş pahasına satılmakta, ama işçilerin, küçük memur ve hizmetlilerin ücretleri fiat artışının çok gerisinde kalmaktadır. Köylü ve küçük esnaf ürettikleri malları yok pahasına satarken, tükettikleri malların fiyatları durmadan artmaktadır. Bu fiyat artışından da büyük toprak ağaları aracı tüccarlar, patronlar, faizciler ve tefeciler yararlanmaktadır. Bütün bunlardan dolayı sizler her geçen gün biraz daha ./.

030 01 48 284 3 1

-12-

EK-9. Görev süresi sona eren Genelkurmay Başkanı Orgeneral Cemal Tural'ın yerine, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Memduh Tağmaç'ın atanmasına dair Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a gönderilen Bakanlar Kurulu kararı

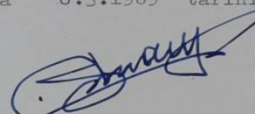
T. C.
BAŞBAKANLIK
KANUNLAR VE KARARLAR TETKİK DAİRESİ

KARARNAME

Sayı : 6/ 11474

Eki

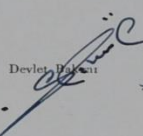
Genelkurmay Başkanlığında üç yıllık görev süresini 15.Mart.1969 tarihinde dolduran ve Yüksek Askerî Şûra Üyeliğine atanan Orgeneral Cemal Tural'ın yerine, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Memduh Tağmaç'ın, Anayasanın 110 ncu maddesi gereğince Genelkurmay Başkanlığına atanmasının Cumhurbaşkanlığı Yüksek Katına arz ve teklif edilmesi; Bakanlar Kurulunca 8.3.1969 tarihinde kararlaştırılmıştır.

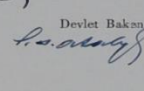

CUMHURBAŞKANI

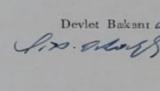
030	18	ET	02	231	17
-----	----	----	----	-----	----

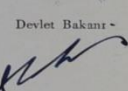
Dosya No: 111-3

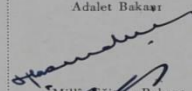
Başbakan: S. Demirel

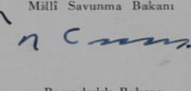
Devlet Bakanı: 

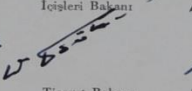
Devlet Bakanı: 

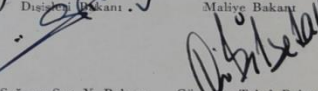
Devlet Bakanı: 

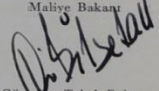
Devlet Bakanı: 


Adalet Bakanı: 

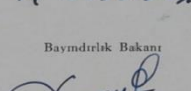
Millî Savunma Bakanı: 

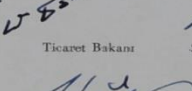
İçişleri Bakanı: 

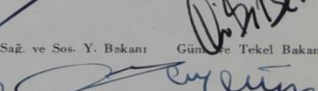
Dışişleri Bakanı: 


Maliye Bakanı: 

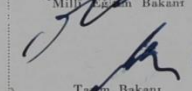
Millî Eğitim Bakanı: 

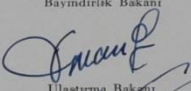
Bayındırlık Bakanı: 


Ticaret Bakanı: 

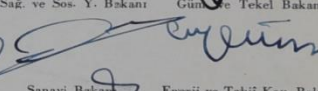
Sağ. ve Sos. Y. Bakanı: 

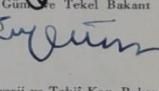
Gümrük ve Tekel Bakanı: 

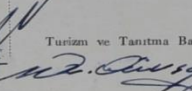
Tarım Bakanı: 

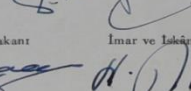
Ulaştırma Bakanı: 

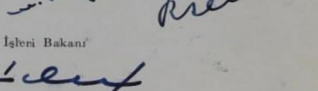
Çalışma Bakanı: 

Sanayi Bakanı: 

Enerji ve Tabii Kay. Bakanı: 

Turizm ve Tanıtma Bakanı: 

İmar ve İskân Bakanı: 

Köy İşleri Bakanı: 

EK-10. Süleyman Demirel'in istifasının Milliyet Gazetesine yansması

